

AKADEEMIA

8. AASTAKÄIK

1996

NUMBER 11

Soome-ugri vabariikide tulevik	Rein Taagepera
Meenutades Carl Schirrenit	Andres Kärssin
Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts	Ott Kurs, Linda Kongo
Regionaaluurimine Turu ja Tartu ülikoolis	Olavi Granö
Taani suhtumine Balti riikidesse	Peter Kyhn
Miniatuure	Karl Rumor
Homoseksualism ja moraaliteoloogia	Ylo M. Pärnik
Perversiooni tähendus	Timo Airaksinen
Ökokriitikast	Tiiu Speek
Dumézili pärand	Jaan Puhvel
Loogika aine ja ajalugu	Tanel Tammet
Mis meelde on jäänud	Arvo Mägi

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kaasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski Inta Soms
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1996

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19.
Tellimus nr 1744.

Trükiarv 2600.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 11 (92)

Soome-ugri vabariikide tulevik Venemaa ja maailma raa- mistikus. I	<i>Rein Taagepera</i>	2245
Meenutades Carl Schirrenit	<i>Andres Kärssin</i>	2276
Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts	<i>Ott Kurs, Linda Kongo</i> . .	2284
Regionaaluurimise ja regionaalse arendamise traditsioone Turu ja Tartu ülikoolis	<i>Olavi Granö</i> . . . . . <i>Tõlkinud Ott Kurs</i>	2297
Taani suhtumine Balti riikidesse aastail 1940–1950	<i>Peter Kyhn</i>	2304
Miniatuure	<i>Karl Rumor</i>	2320
Homoseksualism katoliku moraaliteoloogia pingeväljas	<i>Ylo M. Pärnik</i>	2329
Perversiooni tähendus	<i>Timo Airaksinen</i> . . . . . <i>Tõlkinud Mary Vainumäe</i>	2348

Ökokriitikast	<i>Tiiu Speek</i>	2373
Dumézili pärand	<i>Jaana Puhvel</i>	2381
Loogika aine ja ajalugu. II	<i>Tanel Tammet</i>	2390
<i>Arvustus: Rasked valikud. Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused.</i> Koostanud Eero Loone. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofia osakond, 1995.	<i>Margo Laasberg</i>	2404
Faktitihedad intervjuud. Pertti Virtaranta. <i>Suomeen suostuneita: Kielimiehiä ja kulttuuripersoonia.</i> Toimittanut Jaakko Yli-Paavola. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 624.) Vammala, 1995.	<i>Paul Alvre</i>	2413
Editorial note. Summaries		2423
Mis meelde on jäänud: Episoode ja meeleolusid. III	<i>Arvo Mägi</i>	2433

SOOME-UGRI VABARIIKIDE TULEVIK VENEMAA JA MAAILMA RAAMISTIKUS

Rein Taagepera

Idapoolsed soome-ugri rahvad asuvad maailma teadvuses osana sellest, mida peetakse "Venemaaks". Российская Федерация sees võib eristada neli rühma põlisrahvaid: Siberi rahvad Jenisseist ida pool, kelle lähim avameri on Vaikne ookean; Põhja-Kaukaasia rahvad, kes vaatavad Musta mere poole; bolgari rahvad Volgal, keda liidavad keel ning ajalooline pärimus; ja soome-ugri ning samojeedi rahvad, kelle lähimaks avameriks kaldub olema Atlandi ookean ja kes oma kauget keelesugulust tähtsaks peavad. Idapoolsed soome-ugri rahvad on osa ülemaailmsest põlisrahvaste kategooriast, kelle keskkonda ja kultuuri hävitavad "progressi" jõud.

Rein Taagepera ingliskeelne raamat *The Finno-Ugric Republics and the Russian State* peaks ilmuma 1997. a. Siin on esitatud osi esimesest ja viimasest peatükist ("Soome-ugri vabariigid maailma raamistikus"; "Soome-ugri vabariigid ja Vene demokraatia tulevik"). Vahepealsed 8 peatükki annavad ülevaate ajaloost ning läänepoolseist soome-ugri rahvaist ja esitavad üksikrahvaste portreid Venemaa Föderatsioonis: "Karjala — õigeusklik Soome" (koostöös Ott Kursiga); "Mokša-Ersamaa — siiami kaksikud"; "Mari El — Euroopa viimsed animistid"; "Udmurtia — punapäised päikeselapsed"; "Komimaa — põhjapoolseim tähestik"; "Handi-Mansimaa ja Neenetsimaa — Arktika õlineedus".

PÖLISRAHVAD: TÜLIKAD VÕI VÄÄRTUSLIKUD?

Põlisrahvad on tülikad

Mida kaugemal nad elavad, seda romantilisemad nad paistavad. Kui nad on ligidal teiste rahvaste kodudele (või tööpaigule), siis peetakse neid takistuseks "progressile" — sõna, millega arvuliselt ja tehnoloogiliselt laiutavad elanikkonnad nimetavad kõike, mis on soodus nendele. Kui õli on mängus, siis tuntakse, et isegi antipoodid on oma koduõuel.

Läänes asuvad põlisrahvaste kaitsele kõige loomupärasemalt need, kes on turumajanduse vastu kriitiliselt meelestatud. Mõned neist tavatsesid suhtuda neutraalselt või isegi soosivalt N. Liidu tüüpi käsumajandusse, sest vähemalt ei olnud see kapitalistlik (ehkki N. Liit oli samasuguses "progressi"-vaimustuses). Olles niimoodi jäetud unarusse nii turumajanduse pooldajate kui ka kriitikute poolt, oli põhjapoolse Venemaa põlisrahvail üpris vähe eestvõitlejaid maailmafoorumil. Kui nüüd Venemaa majanduse püstitoidmist nähakse läänepoolse abi ühe peamise sihina, siis muretsetakse Lääne-Siberi puhul peamiselt õli ja gaasi tootmise elustamise pärast. Selle ülemaailmsed ökoloogilised tagajärjed jäävad kaugemale tagaplaanile. Põlisrahvaste ellujäämine saastatud ja sotsiaalselt purustatud keskkonnas on aga küsimus, mida tih-
tipeale üldse ei mainita neiski vähestes kirjutistes, mida Lääne
ajakirjanduses selle piirkonna kohta ilmub (nt Goldberg 1993a, 1993b).

Kui jõuame nende idapoolsete soome-ugri rahvaste juurde, kes on küllaldaselt arvukad omamaks "omaenda" (ehkki vene enamusega) vabariike, siis võidaks vaidlustada isegi sõna "põlisrahvas" kehtivust selle hiljuti põnevaks saanud mõttes. Seda sõna tarvitatakse ju peamiselt põllunduseelsete tehnoloogiate puhul: korilased, kütid, kalurid, võib-olla ka karjapidajad ja aiakultuuri harrastajad. Rahvarühmad, kes on jõudnud traditsioonilise põllunduse juurde, võivad paista lihtsalt mahajäänuna, ilma tõelise primitiivsuse võluta. Hobuse-adra kultuuride päästmine jäetakse tulevikule, kui nad saavad sama haruldaseks nagu kütid-korilased praegu. Ainult silmanähtav väljasuremise oht teeb asja küllalt

pakiliseks, et vallandada vastupingutust. Need, kes katsuvad säilitada maailma mitmekesisust, olgu bioloogilist või kultuurilist, kipuvad koondama tähelepanu peaaegu lootusetult kaduma määratuile, jättes hooletusse need, keda saaks veel hoida ilma suurema pingutuseta.

Selles vaimus kipub Lääne ajakirjandus vaatama etniliselt erinevaile vabariigile Vene Föderatsioonis lihtsalt kui takistuste reformide teel (mida oletatavasti katsub läbi viia ükskõik kes Moskvas võimul juhtub olema), selmet vaadata vabariige autonoomiale kui lahutamatu osale tõelisest reformist. Etniliselt erinevate rahvaste sügavaid kultuurilisi pürgeid tõlgendatakse räpase majandusliku ahnusena: "Kui Tatarstani vene (*sic!*) vabariik oli 1991. a lahkulöömise äärel, siis paistis olevat peamiseks ajendiks iha kontrollida omaenda õlitootmist." (*Los Angeles Times*, 20. VII 1993.)

Põlisrahvad on väärtuslikud

Ometi on keelelis-kultuuriline mitmekesisus inimkonnale hea ja arvatavasti isegi hädavajalik, umbes samalaadseil põhjusil kui viimase aja bioloogide hinnangul metsikute teraviljaliikide olemasolu — tagavaravõimalusena juhuks, kui väheste laialdaselt viljelatud liikidega midagi peaks juhtuma. Kaasaegne mitmete keelte hääbumine on "protsess, mille kaudu maailm tapab oma keelelist potentsiaali ja mitmekesisust, just nagu ta tapab oma bioloogilist potentsiaali ja mitmekesisust, kui igal aastal sajad taime-, putuka- ja teiste elusolevuste liigid tapetakse või lastakse surra" (Skutnabb-Kangas 1990: 6). Kaotades järjekordset keelt kaotame antropoloog Frances Popovichi sõnade järgi "midagi inimeseks olemise tähendusest — kõik need laiad võimalused, kuidas erinevalt väljendada samu mõtteid, sama loovat vaimu." (Tsiteeritud *Los Angeles Times*'is 3. IV 1993.)

Seda silmas pidades on vaja kaitsta põlisrahvaid ja nende keeli või vähemalt kahandada nende vastu suunatud survet. See kaitse ei peaks rakenduma ainult hingevaakumisjuhtudel, vaid ka nende rahvaste puhul, kelle arv on veel küllalt suur, et välja arendada selline modernne kultuur, mis hoiaks alal nende keelt ja teisi modernse tehnoloogiaga kokkusobivaid kultuurisugemeid. Eri tüüpi

keelte vaenamine ("lingvistsism") peaks olema sama vastuvõetamatu kui rassism, ent praegu õitseb ta edasi.

Uueks sotsiaaldarvinistlikuks nõksuks on väide, et need etnosed (etnilised rühmad), kultuurid ja keeled, mis püsima jäävad ja end laiali laotavad, teevad seda sellepärast, et nad on paremini kohanenud modernse elulaadiga, on rohkem arenenud või on neil rohkem arengupotentsiaali kui teistel. See öeldud, kannavad valitsevad rühmad hoolt, et teised etnosed, kultuurid ja keeled saaksid kehvemad ellujäämistingimused või ei saaks neid üldse. Seda tehakse teoks institutsionaalselt, näiteks hariduse kaudu. Alati juhtub millegipärast, et enamuse keeled ja kultuurid osutuvad kõige tugevamaks. Ja seda võib siis tarvitada lähteteesi tõestusena — et nad olid kõige elujõulisemad. (Skuttnab-Kangas 1990: 11.)

Keelelise homogeniseerimise eestvõitlejad (venestajad idapoolseimas Euroopas, inglised mitmel pool mujal) teevad suure numbri suhteliselt vähestest juhtumitest, kus keeletülid on andnud põhjuse või ettekäände relvakonfliktiks, hoolikalt mööda vaadates palju arvukamaist rahuliku kooselu juhtumitest. Võib väita, et usudõjad on olnud tigemad kui ükski sõda keele pärast, ent see ei õigusta veel kõigi uskude kui selliste taunimist ega mitte ka keeldumist möönda, et usku võib harrastada mõõdukalt ja sallivalt.

Märkigem, et 1990. aastate kesksaiga raskeimini lahendatav etniline konflikt — serbia—horvaadi—bosnia — puudutab rahvaid, kes kõik räägivad sama serbohorvaadi keelt, ent on eri usku. Aga ma avardan oma väidet kaugemale kui keelele rajatud natsionalismid, hõlmates ka need, mis rajanevad usul või mõnel muul tõuvälisel alusel. Inimestel on vajadus mingil alusel ühte kuuluda ja see on hea. Natsionalismi peaks ergutama sallivaks kultuurirahvusluseks kujunema, mitte aga kuulutama paheks igas ta vormis.

Eriti tuleb valvel olla topeltstandardi eest, mis aktsepteerib suurrahva natsionalismi kui legitiimset, ent taunib väikerahvaste oma. Ida-Euroopa raamistikus esitatakse pahatihti "vene rahvuslikke huve" kui midagi, mida õigustab venelaste suur arv ja mis ei ole seega negatiivse poliitilis-militaarse natsionalismi ilming. Seevastu "ukraina rahvuslikke huve" nähakse natsionalismina sõna halvas mõttes ja "mari rahvuslikke huve" ei suuda Lääne poliit-

tiline arutelu üldse ette kujutada. Kui natsionalismi reaalseid või mõeldavaid pahategusid hurjutama hakatakse, siis tuuakse välja saksa natside näide, unustatakse aga, et Saksamaa oli suurimaid riike Euroopas. Üldist rahu Euroopas suudavad mõeldavalt ohustada saksa, vene ja prantsuse natsionalism ("rahvuslikud huvid"), mitte aga slovakkide, udmurtide, armeenlaste ega isegi autute serblaste oma — välja arvatud siis, kui suuremad rahvad neid ettureina kasutavad.

Kas võrdne kohtlemine või võrdsete tulemustega kohtlemine?

Jääb veel üle arutada alatist pinget üksikisiku ja rühma õiguste vahel, mis sageli on vastuolus. Klassikaline liberalism näeb inimesi kultuuriliselt ühtlaste individidena mitut pidi ristuvate huvide väljal. Selles raamistikus tähendavad vähemuse õigused nende huve, kes jagavad vähemusarvamust ühes teatavas küsimuses. Mõnes teises küsimuses võivad samad isikud juhtuda olema osaks enamusest. Tegelikuses aga moodustavad inimesed tihtipeale märksa püsivamaid rühmi.

Üksikinimeste õiguste "võrdne kaitse" võib tähendada ebavõrdset kaitset rühmadele, kui rühmad on äärmiselt erineva suurusega. Selline võrdsus võib kogusummas tähendada kõigi "õigust" kasutada enamuse tavaid ja norme ning tarvitada enamuse keelt. Täisõiguslik kodakondsus ja valimisõigus on õõnsad sõnad põlisrahvastele, kes valimistel pidevalt sisserändajate häältele alla jäävad ja kelle kõige põhilisemaidki vajadusi eiratakse. Kui rühmade erinevad suurused toovad kaasa piiratud võimalusi (kui ei taheta oma rühmast lahti ütelda), siis nõuab tõeliselt võrdne kohtlemine tihtipeale erinevat seadusandlust ja lähenemisviise, mis lähevad kaugemale vähemuste õigustest klassikalises liberalismis.

Oluliseks võimaluste ebavõrdsuseks väikese keelerühma liikmeile on see, et nad ei saa minna otsima haljamaid söödamaid ilma vahetamata keelt. Kui mõni venelasest Mari Eli elanik pole oludega rahul, siis võib ta minna mujale Venemaale ja jätkata oma keele rääkimist. Marilane samas olukorras peab loobuma oma keelest (väljaspool omaenda kodu). Marikeelne ülikool Mari Elis oleks marilase ainus võimalus saada emakeelset kõrgemat haridust, kuna venekeelsel Mari Eli asukal on neid võimalusi mujalgi.

Seepärast peab tõeliselt võrdne kohtlemine minema kaugemale kui pool teed ja soodustama marikeelset koolitust Mari Elis rohkem kui proportsionaalselt.

Eesti ja Island on tõendiks, et miljonine või isegi veerandmiljoniline keelerühm suudab arendada üsna tõhusat emakeelset kõrgharidust, kui seda ei takistata. Inimkonna kultuuriline mitmekesisus ainult võidab sellega. Et kriitiline mass võib olla veelgi madalam, näeme vaadeldes hiljem inuitikeelset kõrgharidust Gröönimaal. Mitmekesisus on eriti tähtis kaasaegses maailmas, kus massikommunikatsiooni tehnoloogiad suunavad meid tugevasti kultuuri homogeniseerimise poole.

Ebavõrdne võime ringi liikuda oma keelt säilitades mõjutab inimeste ökoloogilist hoiakut. Vene tööstustöölised ja -direktorid õigustavad sageli oma kurikuulsat hoolimatust keskkonna suhtes Venemaa suuruse ja laiusega: "Kui siin oma elupaik ära reostatakse, on alati ruumi kolida kuhugi mujale." Sellist hoiakut soodustasid ka inimeste ümberpaigutamised N. Liidus, luues kümneid miljoneid mitmesuguse päritoluga juuretuid olevusi, kel puudub kodutunne.

Vastandina neile kalduvad põlisrahvad keskkonna suhtes suuremat respekti tundma. Mitmesuguseil maastikukujundel on nende jaoks kultuuriline tähendus ja nad ei saa maha jätta oma esivanemate pinda läbi tegemata kultuurimurrangut. Nemad on Alan Durningi sõnusti (1992) "maa eestkostjad". Inimesed, kes võtavad endale suurema vastutuse ühe maalapi ökoloogilise tuleviku eest, on ära teeninud erilise soodustuse.

Nii nagu iga hea asjaga võib ka rühmaõigustega liialdada ja neid kuritarvitada. Nad võivad ahistada individuaalõigusi, ja pinge nende kahe vahel on pidev. N. Liidu oludes kannatasid mõlemad. Postsovetlikus Vene Föderatsioonis valitseb suur risk, et isikuõiguste taastamise nime all salamahti edutatakse valitseva etnilise rühma huve. Moskva ärimeeste "õigus" võistelda "võrdsel" alusel vaesunud talupoegadega, et osta maid, mis viimastelt 60 aasta eest konfiskeeriti (kah Moskva käsul), tähendaks lihtsalt röövimisprotseduuri lõpuleviimist.

Rühmaõiguste vaegus Vene Föderatsiooni väiksemate rahvaste puhul on jäänud maailma avaliku arvamuse eest peitu kolmel põhjusel.

1) Samaaegne isikuõiguste vaegus Venemaal.

2) Rühmaõiguste sümboolne tunnustamine N. Liidu ja Vene Föderatsiooni poolt rahvusvabariikide ja -ringkondade näol, mis paistavad maailmale suuremeelsuse märgina, ehkki fassaadi taga on vähe sisu või pole üldsegi mitte.

3) Kahetsetavad konfliktid, mis järgnesid kommunistliku hullusärgi kõrvaldamisele Balkanil, Kaukaasias ning Kesk-Aasias.

Need konfliktid on kommunistliku praktika hilistagajärjed. Kommunistlikud režiimid seadsid sisse formaalselt etnilised territooriumid, ent samal ajal õõnestasid neid, korraldades sisserändu. Ka arendasid nad äärmiselt sallimatut poliitilist kultuuri, kus "kes pole meie poolt, on meie vastu". Kui kommunistlik ideoloogia varises, haakis see sallimatuse harjumus end ainsa pideme külge, mis jäi, ja selleks oli natsionalism. Aastakümneid külmutasid kommunistlikud režiimid rahvustevahelisi vastuolusid, selmet lubada neid arutada ja sellega lahendusi otsida, nii nagu toimus Läänes. Nüüd on kuhjunud palju, mida tagantjärele arutada. Karabahi/Artsahhi ja Bosnia õppetunniks pole mitte see, et ehtsat etnilist autonoomiat peaks vältima — nii ainult lükatakse plahvatust edasi —, vaid et tuleb pürgida kooskõla poole sisu (etniline kultuur ning koolitus) ja vormi vahel.

Esinduskogudes tasakaalustatakse mõnikord isiku- ja rühmaõigusi teise koja sisseseadmise, kus väiksemail rühmadel on disproportsionaalselt suur esindatus. Arvuliselt vähemusse jäänud põlisrahvaste puhul oleks võrdse rühmaesindusega teisel koyal mõtet, kui on tegemist ainsa maalapiga maailmas, kus nende arvamus võiks lugeda. Nemad on maa eestkostjad, ajaloolise järjepidevuse ja ökoloogilise süüme kandjad. Soome-ugri rahvaste kongress Ižkaris Udmurtias 1992. aastal soovitas etniliselt erinevais vabariigis sisse seada kahekojalised parlamendid (Patrushev 1995).

IDAPOOLSED SOOME-UGRI RAHVAD KUI AKTIIVSED KAASAMÄNGIJAD

Idapoolsed soome-ugri rahvad väärivad sümpaatiat kui põlisrahvad sõna laias mõttes. Siiani olen ehk jätnud mulje, et nad on passiivsed etturid, kes neelavad alla kõike, mida muu maailm suvatseb neile kurku suruda. Ent idapoolsed soome-ugri rahvad on hakanud ka ise oma saatust kujundama, mõjutades idapoolse Euroopa üldist poliitikat. Kui etturid ilmutavad märke, et nad on hakanud aktiivselt kaasa mängima, siis on selle esimeseks reaktsiooniks tihtipeale üldine vastumeelsus, sest mäng muutub varajasemate mängurite jaoks keerulisemaks. Juurdetulijaid katsetakse eirata või aktiivselt tagasi tõugata etturi ossa. Kui aga tagasitõrje nurjub ja uued mängijad näitavad püsivusvõimet, siis kohandatakse pikapeale vastavalt mängu ennast.

Etturist kaasamängijaks

Järgmiste näidete alusel on vaadeldavad rahvad liikumas halli vööndisse etturi ja kaasamängija vahepeal. Aastail 1990–1991 kuulutas neli viiest soome-ugri vabariigist end suveräänseks, mis tähendab, et vabariigi seadused on üle föderatsiooni omadest. Vähemalt 7 muud vabariiki tegi samuti. Kõigis soome-ugri vabariigis on nimirahvus vähemuses, ent selle olemasolu on oluline.

Mordva (Mokša-Ersamaa) vene enamusega parlament kaotas 1993. a ära vabariigi presidendi ametikoha, saades sel teel lahti elanikkonna poolt valitud riigijuhist (Dahlburg 1993). Samm oli küsitava kehtivusega (ja võeti arutlusele föderatsiooni ülemkohutus). Mokša-Ersamaast oli ilmselt saanud katseväljak strateegiate jaoks, mida kaaluti võimuvõitluseks Moskvas. Selleks aga oli vaja vabariiki, mitte oblastit, ja Mordval on vabariigi staatus ainult põlisrahva olemasolu tõttu.

Vastusena Vene agressioonile Tšetšeenias algatas Tšuvaššia aktsiooni keelduda oma noorte osalemisest sõjas. Mitu etniliselt erinevat vabariiki läks Tšuvaššiaga kaasa, soome-ugri omadest Mari El ja Udmurtia. Pole selge, kui tõhusalt nad said oma keeldumist teostada. Kaasamängijad nad veel polnud, kuid ka mitte enam vaikivad etturid.

Võrreldes Tšetšeenia ja Tatarstaniga on eelnevad näited üsna tagasihoidlikud, aga poliitiline aktiivsus Ungaris, Eestis ja Ukrainas hakkas samuti tagasihoidlikult peale. Kõigis soome-ugri vabariiges peale Mari Eli on venelastel elanikkonnas ning juhtkonnas absoluutne enamus ja kirjeldatud sammud võisid suurelt osalt nimirahvusest mööda minna. Implikatsioonid olid siiski olemas.

1) Vabariigi juhid ei saaks selliseid mängu mängida, kui neil poleks põlisrahvaid vähemalt ettekäändeks. Vabariikide olemasolu (oblastite asemel) olenes neist. Seega oli vabariigi juhtidel rohkem põhjust kui varem tugevdada põlisrahva nähtavust vabariigis. Vabariiklikel valimistel vajavad nad ka põlisrahvaste häält — isegi kui kõiki peamisi erakondi juhivad venelased.

2) Vabariikide uued aktsioonid ja nähtavus tõstsid paratamatult põlisrahvaste eneseteadvust ja usku iseendasse, võib-olla suuremalgi määral, kui praegused vabariikide juhid oskasid arvesse võtta.

Ja 1980. aastate lõpust saadik on tõesti toimunud soome-ugri keelte elustumine, samuti üldine kultuuriteadvuse tõus nii omaenda mineviku suhtes kui ka maailma suhtes väljaspool Venemaad. Venemaa ei paista enam inimkonna saavutuste allikana. Loodi rahvuslikud keskorganisatsioonid: *Karjalan Rahvahan Liitto* (karjalased), *Mastorava* (mokšalased ja ersalased), *Mari Ušem* (marid), *Keneš* (udmurdid), *Komi Kotõr* (põhjakomid), *Jugõr* (permikomid), *Spassenie Jugrõ* (handid ja mansid) ning *Jasavei* (neenetsid). Neile lisandus erilisi noorte-, kultuuri-, keskkonna- ja usuorganisatsioone. Nõukogude võimu ajal oleksid sellised algatused kohe lõmastatud, kuid Jeltsini Venemaal on nad sallitud, ehkki teatava rahutustundega.

Need organisatsioonid on võidelnud oma rahvaste õiguste eest ja püüdnud taastada põliskeelset haridust ja ajakirjandust maades, mis väidetavalt on nende omad. Lähtepunkt oli hale. Nõukogude režiim kuulutas põlisrahvaste õigusi mokaotsast, ent tegelikkuses kägistas neid aegamööda. Ta ergutas venekeelseid muulasi asuma soome-ugri maadele, luues seal tööstust, mis ei saanud või ei tahtnud piirduda kohaliku tööjõuga. Traditsioonilisi eluviise ahistati või keelustati ja palju inimesi küüditati või pandi muidu lahkuma ajalooliselt kodumaalt. Põliskeelne kool kõrvaldati vähehaaval,

kasutades mõnikord ka sedavõrd totalitaarseid meetmeid nagu kõigi kooliõpikute hävitamine (Udmurtias 1970. aastail).

Nõukogude režiim tegi hariduse ja edasijõudmise võtmeks vene keele. Et ta kaalutletult pärssis põliskeelte arenemist, siis hakkasid paljud soomeugrilased omaenda keelt pidama primitiivseks. Pidevad nükked venelaste poolt panid neid oma rahvust häbenema. Sulanemine venelastesse (assimilatsioon) kahandas 1970. aastast saadik peaaegu kõigi soome-ugri keelte kõnelejate arvu, ehkki nende sündimus oli üldiselt venelaste omast kõrgem.

Postsovetlikus Vene Föderatsioonis leevendati pisut kõige ilgemaid kokkusulatamis- ja ümberrahvustamisviise, kuid Nõukogude aastakümned on röövinud idapoolseilt soome-ugri rahvalt sedavõrd jõudu, et neil on raske sooritada topeltülesannet: säilitada oma iidseid tavaid ja samal ajal luua modernset kultuuri. Nende keeltes puudus terminoloogia ühiskondlik-majanduslikel, poliitilistel ja tehnoloogilistel aladel. Ometi kasvas koolide hulk, kus õpetati põliskeelt vabatahtliku ainena. Üleni põliskeelsed koolid tekkisid aeglasemalt, sest puudu tuli õpetajaist ja õpikuist (mida tihti alles koostati). Mari Elis, mis üldiselt oli teistest ees, oli esimene marikeelne keskkool teostamisel. Ajalehtede ja -kirjade arv tõusis ja kvaliteet oli paranemas — ent tiraažid langesid majanduskriisi tõttu.

1989. a rahvaloendus peegeldas kasvavat eneserespekti: komide, maride, udmurtide ja vepslaste arv hüppas märgatavalt kõrgemale endisest. Arvatavasti julgesid end jälle soomeugrilastena kirja panna mitmed nende hulgast, kes 1979. a häbenesid oma päritolu või keda natsionalistlikud vene rahvalugejad sundisid end venelaseks tunnistama. Arvestades, et vabanemine oli 1989. a vaevu alanud, on põnev oodata, mida toob 1999. a rahvaloendus.

Kasin poliitiline esindatus "omaenda" vabariiges ja *okrug*'ides oli 1990. aastate keskel endiselt probleemiks. Ainult marid (ja omal kombel ka mokšalased ja ersalased) olid saavutanud oma arvuga võrdsuhtelise esindatuse. Marid ulatusid märgatavalt ka valitsusse ja võitsid presidendikoha. Teiste vabariige parlamendid olid ülekaalukalt vene kolonistide käes, kellest paljud ei tundnud ega tahtnudki tunda põliselanike vajadusi. Paljud vene tehnokraadid olid endised kõvad kommunistid, kes olid igasuguse demokraatia vastu, põlisrahva õigustest rääkimata.

Üheks põlisrahvaste taotluste tulipunktiks oli keeleseaduste kujundamine, mis annaksid põliskeeltele vene keelega võrdse staatuse ja hõlbustaksid nende kasutamist koolides ja avalikes paikades, sh siltidel. Föderaalse põhiseaduse § 68.2 lubas seda selgesti vabariiges (ent mitte *okrug*'ides), kinnitades, et vabariikidel on õigus "sisse viia vabariiklik keel" võrdsel alusel "föderatsiooni keelega" (s.o vene keelega). Paberil kuulutasid kõik soomeugri vabariigid peale Karjala välja vabariikliku keele, kuid ainult Komimaal ja Mari Elil olid ka tõsiselt võetavad rakenduseseadused. Vene etniline vastureaktsioon 1990. aastate keskel tegi edaspidise keeleseaduste vastuvõtmise raskeks. Soomeugri aktiviste kammitseis ka ajakirjanduse negatiivne hoiak, sest meediakanalid olid valdavalt venelaste käes, kaasa arvatud mõnedki põliskeelsed lehed ja ajakirjad.

Maa privatiseerimine tõi põlisrahvaile kaasa nii lootusi kui ka ohte. Nad kartsid, et poliitilise esindatuse puudumise tõttu võidakse anda nende vastu diskrimineerivaid seadusi ja regulatsioone, lubades vene uustulnukail saada legaalselt omanikuõigust maa üle, mis enne Nõukogude sundkollektiviseerimist kuulus põlisasukail. Mõned soomeugri organisatsioonid on nõudnud, et antud vabariigi põlisasukail peaks olema eesõigus ja et maa peaks tagastatama kolhoosi-eelseile omanikele. Küsimuse ülemaailmne perspektiiv on esitatud Planti uurimuses, mis otseselt vaatleb ka Venemaa vähemusrahvaid (1994: 28–30).

Vene karistusametused olid samuti probleemiks. Mitmed N. Liidu tähtsamad orjalaagrid asusid Mordvas, Komimaal, Handi-Mansimaal ja Udmurtias. Soomeugri organisatsioonid on rõhutanud, et vabariigi valitsus peab saama otsustada, kas säilitada või kõrvaldada vabariigis föderaalset vangilaagrit.

Soomeugri koostöö ja rahvusvahelised kontaktid

Koostöö idapoolsete soomeugrilaste vahel tekkis varakult 1990. aastate algul, mõninga kultuurilise panusega läänepoolsete soomeugri rahvaste poolt. Keskendun siin külviajale (1989–1993), mille kohta Igor Sadovin (1994) on kogunud suurepärase kronoloogia. Kui rahvusorganisatsioonide loomine algas 1987. a ja oli 1990. aastaks suurelt osalt lõpule viidud, siis supranatsio-

naalsed organisatsioonid kaldusid teoks saama umbes kaheaastase viivitusega.

Kirjanikud olid esimesed. Esimene Soome-Ugri Kirjanike Kongress korraldati Mari Kirjanike Liidu eestvedamisel juba 22.–27. mail 1987 Joškar-Olas. “Selle konverentsi kaudu püüdis Vene Föderatsioon kindlasse sängi suunata ja maha suruda rahulolematust, mis vähemusrahvaste seas juba ammu hõõgus.” (Laulajainen 1995.) Mahasurumine ei läinud korda. Kirjanik kirjaniku järel tõusis üles ja väljendas oma rahva võimetut masendust N. Liidu etnilises olukorras.

Vene esindajad kongressil olid šokeeritud kuuldes — paljud arvatavasti esimest korda —, kuidas väikesed põlisrahvad tunnevad end oma “suure venna”, venelaste kõrval. Hiljem polnud vene esindajate peamiseks mureks mitte, kuidas N. Liidu ajal soome-ugri rahvaile tehtud ülekohtu hüvitada, vaid hoopis, kuidas püsti hoida “rahvaste suurt sõprust”, s.t N. Liitu [---] (Mürk 1992.)

Algatati Rahvusvahelise Soome-Ugri Kirjanike Liidu loomist, ent see jooksis umbe, kui soomlased eemale tõmbusid ja omaette Castréni Ühingu lõid (1990) suunamaks kontakte idapoolsete soomeugrilastega (Laulajainen 1995). Kirjanike kongressid jätkusid: 10.–14. VIII 1991 Espoos Soomes ja 13.–28. VIII 1992 Egeris Ungaris (kus keskseks teemaks oli “Emakeele ja rahvuskultuuri osa soome-ugri rahvaste taassünnis”). Rahvusvahelise liidu mõttest loobuti jaanuaris 1992; seda asendas Soome-Ugri Kirjanike Komitee, küllalt lõtv foorum selleks, et soomlased sõnandaksid liituda.

Järgmise sammu tegid noorte esindajad, kes tulid kokku juulis 1990, samuti Joškar-Olas, et arutada teemat “Noorus ja kultuur” ning asutada Soome-Ugri Rahvaste Noorteühing (venekeelse lühendiga MAFUN). Juhtimise üleminek Mari Elist Udmurtiasse aeglustas ehk edaspidist arengut, kuid MAFUNi teine kokkutulek sai siiski teoks 28.–31. X 1993, samaaegselt Rahvusvahelise Noorteorganisatsioonide Konverentsiga (teemal “Soome-ugri maailm: perspektiivid ja probleemid”) Ižkaris Udmurtias. Oktoobris 1994 viibisin järjekordsel MAFUNI organiseeritud rahvusvahelisel konverentsil (“Noorus ja soome-ugri maailm”) Ižkari ligidal. Seal pidas tasakaaluka kõne ka rahvusküsimuste föderaal-

minister N. D. Jegorov, kes varsti pärast seda sai kurikuulsaks oma osa tõttu kallaletungis Tšetšeeniale.

Esimene Rahvusvaheline Soome-Ugri Folkloorifestival toimus koos esimese noortekohtumisega (juuli 1990 Joškar-Olas) ja kujunes iga-aastaseks ürituseks: 17.–21. VIII 1991 Sõktõvkaris Komimaal; 15. V 1992 Ižkaris (koos sümposiooniga "Traditsiooniliste kultuuride ökoloogia"); 30. VI–1. VII 1993 Hantõ-Mansiiskis. Viimane hõlmas Põlisrahvaste Omavalitsemise Vormide Otsimise Konverentsi — mis näitab, kuidas folkloorihuvi tõstis etnilist enesetunnet ja laienes poliitiliseks.

Märgatav samm sihikindla kooskõlastamise poole sai teoks Soome-Ugri Rahvaste Kultuuriarengu Fondi loomiskonverentsiga 6. X 1990 Joškar-Olas. Delegaadid saabusid kõigist viiest Vene Föderatsiooni soome-ugri vabariigist, Permikomi ja Handi-Mansi AO-st ning tollal veel N. Liidu poolt okupeeritud Eestist. Järgnev rakenduskonverents (15.–20. X 1991 Tallinnas) keskendus realistlike tegevuskavade väljatöötamisele fondi jaoks, mille peakorter paigutati Joškar-Olasse. Fond asetas aga liiga palju lootusi föderaalvalitsuse toetusrahadele. Kui Moskva rahalises mõttes vaiba alt ära tõmbas (1993), varises fond kokku. Ta sündis uuesti 19. I 1995, jällegi Joškar-Olas ja Mari Eli endise haridusministri Nikolai Gavrilovi juhtimisel. Võim fondi üle näis olevat endise kohaliku Nõukogude nomenklatuuri käes, kes oli omaks võtnud kultuurilise rahvusluse (Ritson 1995).

Soome-ugri alade ajakirjanike kokkutulek (16.–28. IV 1991) oli loogiline samm murdmaks Moskva (ja kohaliku vene ajakirjanduse) teabemonopoli: loodi otsesed kanalid vabariikide vahele ja Ungari ning Soome kaudu ka välismaale. Moskva paistis olevat rohkem mures ajakirjanduse kui millegi muu kultuurilise või isegi poliitilise pärast. Kui ajakirjanikud pidid kokku saama külalistega läänepoolseist soome-ugri maadest, tuli mõnel külalisel viisaraskusi. Esimesele kokkutulekule ei tulnud korrapärast jätku. Seevastu aga said teoks iga-aastased soome-ugri telefilmide ja -kavade rahvusvahelised festivalid: 14.–20. X 1991 Joškar-Olas, oktoobris 1992 Sõktõvkaris ja septembris 1993 Ižkaris.

Arendamaks teadvust üksteise olemasolust juba noorelt, alustati soome-ugri lastelaagritega. Esimene neist (15.–25. VIII 1991 Mari Elis) tõi esile olulise kitsaskoha: erineva kodukeele, kuid sa-

ma (vene) koolikeelega lapsed taandasid kogu ürituse tavaliseks venekeelseks suvelaagriks. Täiskasvanute soome-ugri üritustel kasutati muidugi ka vene keelt ühiskeelena (häirides sellega läänepoolseid külalisi, kes vene keelt ei osanud), aga millegipärast ootasid aktivistid, et lapsed käituvad teisiti. Paistab, et mõnda aega peeti vahet, ent 1993. aastal jätkus katse soome-ugri laste rahvusvahelise kunstilaagriga Udmurtias (19.–30. VII) ja ökoloogialaagriga Mari Elis (augustis).

Aastail 1991–1992 toimus üldine ühisürituste öitseng, millest enamikku lähemal aastail ei korratud. Nad kas ei osutunud funktsionaalseks või tuli puudu organiseerimisoskusest. Halvenev majandusolukord Venemaal summutas igasuguse vaimustuse.

Teaduslikud konverentsid sellistel soome-ugri teemadel nagu arheoloogia ja keeleteadus olid range kontrolli all lubatud ka Nõukogude ajal. Nad sagesid ja laiendasid oma tegevusvälja 1990. aastail. Varasemad fennougristika maailmakongressid väljatisid N. Liidu võimudele ebamugavaid teemasid ka siis, kui kongress toimus mujal (Ungaris või Soomes). Kuues kongress (24.–30. VII 1985 Sõktõvkaris) järgis veel seda mustrit (vt Saveljeva 1989 ja Fedjuneva 1990). Seitsmes kongress (27. VIII–2. IX 1990 Debrecenis Ungaris) tõi juba muudatusi. Kaheksas kongress (10.–15. VIII 1995 Jyväskylä Soomes) võttis selgesti peateemaks nüüdisprobleemid ja tõstatati mitmeid ebamugavaid mineviku- ning olevikuküsimusi (vt plenaarettekandeid ja kokkuvõtteid teoses *Congressus...* 1995a, 1995b). Vahepeal toimus terve hulk väiksemaid rahvusvahelisi konverentse, osa neist puhtteaduslikud, teised rakendusliku kallakuga (“teaduslik-praktilised” vene terminoloogias).

See oli taustaks kahe laiahaardelise soome-ugri organisatsiooni loomisele, mis täiendasid Arengufondi. Üleföderatsioonilise Soome-Ugri Rahvaste Ühingu loomiskoosolek toimus 15. V 1992 Ižkaris. Sellele järgnes tööstung Peterburis (november 1992). Ühingu ei hõlmanud läänepoolseid soome-ugri rahvaid (ungari, soome, eesti), arvestades nende hoopis erinevat olukorda. Läänepoolset panust siiski hinnati.

Tipp-punktiks oli Esimene Soome-Ugri Rahvaste Maailmakongress (1.–3. XII 1992 Sõktõvkaris). Üle 800 delegaadi osales, mõned neist läänepoolseist soome-ugri maadest. Teretulnud posi-

tiivse žestina olid föderaal- ja kohalike võimude esindajad samuti kohal ja kongress sai rahalist toetust vene enamusega Komi vabariigi valitsuselt (Mürk 1992). Loodi püsiv Soome-Ugri Rahvaste Rahvusvaheline Konsultatiivkomitee peakorteriga Helsingis. Komiteel on kooskõlastajad Eestis, Ungaris ja enamikus idapoolseist soome-ugri vabariigest.

Üleföderatsioonilise Ühingu ja Konsultatiivkomitee loomine viis lõpule koostöö jaoks vajaliku vormilise raamistiku. 1993. a lisas veelgi konverentse ja sümposioone. Üks rahvusvaheline seminar ("Riikluse, põhiseaduse ja keeletarvituse probleemid soome-ugri aladel", 26.–27. X 1993 Ižkaris) toimus kriitilisel hetkel. Jeltsin ja föderaalpõhiseaduse koostajad flirtisid mõttega võrdsustada vene oblastite ja etniliselt erinevate vabariikide staatus, kõrvaldades sellega raamistiku etniliste erivajaduste rahuldamiseks. Seminari osalejad saatsid Jeltsinile protesti, liitudes samalaadsete protestide tulvaga. Lõpuks tunnustas 1993. a põhiseadus siiski etnilisi erinevusi, ent Rywkin (1994: 193) arvab, et ta annab oblastitele sama palju (või sama vähe) autonoomiat kui vabariikidele.

Soome-ugri koostöö jätkus, samuti piirkondlik ja kohalik tegevus. Teadagi ei loo konverentsid ja organisatsioonilised sildid veel rahvusi modernses mõttes. Kas polnud kõik eelkirjeldatu vaid väheste intellektuaalide pinnavaht? Oli siiski midagi rohkeamat. Ilma organiseeritud lävimiseta modernseid rahvusi ei raja. Selline tegevus oli N. Liidu valitsuse aastakümneil täiesti keelatud ja jõhkralt karistatav, purskus aga esile paari aasta jooksul, niipea kui võimud seda lubasid. Ürituste nimekiri hõlmab mitmeid esmaalgatusi, mõned neist tähtsamad, mõned peaaegu naljakad, ent isegi need näitavad päris laiade ringide ja väga erinevate inimeste aktiivsust.

Mainitud sündmused võimaldavad ka täpsustada liikumise toimumiskohti. Mari Eli juhtiv osa kerkib esile nii ürituste arvu kui ka laadi osas. Udmurtia on ilmne järgmine. Ungari, Eesti ning Soome on olnud toetavas osas tähtsate väljasseisjatena ja samuti Peterburi piirkond ühenduskeskmene. Aktiivsust oli näha ka Komimaal, Karjalas ja isegi kaugel Handi-Mansimaal, ent mitte ühtegi soome-ugri ühisüritust ei toimunud Mokša-Ersamaal. See

põgus analüüs jätab muidugi välja kohaliku tegevuse, ent enam-vähem peegeldab ta siiski eri rahvaste energiataset.

Rahvusvahelise tähelepanu kõrgpunkt saabus idapoolseile soomeugrilasile siis, kui Ungari president Árpád Göncz külastas Mari Eli, Komimaad, Udmurtiat, Mokša-Ersamaad ja Handi-Mansimaad (22. VI–1. VII 1993). Mari Eli president Vladislav Zotin võeti vastu täielike riigipea auavaldustega äsja taasiseseisvunud Eestis (mai 1992); Soomes seevastu koheldi teda eraisikuna.

Põlisrahvaste aktiivsus ja nähtavus kasvab tõenäoliselt edasi soome-ugri vabariikide ja *okrug*'ide sisepoliitikas. Järgides Tatarstani ja Tšetšeenia eeskuju võivad vabariigid ise hakata tõstma föderatsiooni poliitikas rohkem häält. Isegi juhul, kui ei tunta mingit erilist head tahet nende suhtes, peab Lääne reaalpoliitika silmas pidama idapoolseid soome-ugri rahvaid kui vähemalt potentsiaalseid tegureid.

PROOVIKIVI VENEMAA ARENGUS SALLIVUSE JA ÕIGUSRIIGI POOLE

Venemaa jääb peamiseks mängijaks Ida-Euroopas. Isegi siis, kui etniliselt vene ala peaks killunema mitmeks järglasriigiks, oleks mõnigi neist võimsam kui teised postsovetlikud riigid. Mõneski etniliselt erinevas vabariigis kaaluvad venelased põlisrahva üles. Õli- ja gaasirikastes Handi-Mansimaal ja Jamali-Neenetsi AOs ujutavad kolonistid põlisrahva täielikult üle. Kas mahasurumine jätkub või jääb peale sallivus ja õigusriik? Teiste sõnadega: kas Venemaal areneb demokraatlik kodanikukultuur?

Maailma ajalugu pakub näiteid sellest, kuidas domineeriv rühm on rajanud demokraatia endale, kuid mitte alluvatele rahvastele. Kui mahasurutud rühmad on tugevad, siis jääb selline piiratud demokraatia ebastabiilseks, kuni ta kas laieneb või variseb. Kui alluvad rühmad on jõuetud, siis võib osaline demokraatia kesta. Valitseva rühma osakaal elanikkonnas võib tõusta sisserännu või kokkusulamise teel ja alluvaile rahvaile võib lõpuks möönda täielikud isikuõigused siis, kui nad rühmana enam arvesse ei tule. Nii on ehk asjad Austraalias.

Vene Föderatsioonis on vähemustel vormiline valimisõigus, ent demokraatlikust fassaadist ei piisa, kui sel pole toeks sallivust ja õigusriiki. Kui demokraatial oleksid venelaste hulgas sama tugevad juured kui valgete austraallaste hulgas ja kui föderatsiooni põlisrahvad oleksid niisama hajutatud kui Austraalia põlisrahvas, siis võiks ainult venelastele määratud demokraatia saada teostatavaks, kuni vähemused sulanevad. Ent demokraatia on Venemaal üpris habras ja 1990. aastate keskel katsus Vene president õigusriiki tagasi suruda ja asendada presidendi meelevallaga. Sellistes tingimustes võib igasugune etniliselt erinevate rahvaste ahistamine kergesti edasi kanduda ahistamisvastaste venelaste vastu ja demokraatlik eksperiment lõpeks. Kui vähemusi ei kohelda rahuldavalt, siis jääb demokraatia ja õigusriik ka venelastel endil saamata.

Igaüks eelmainitud neljast geograafilisest rühmast Vene Föderatsioonis esitab venelastele erineva väljakutse.

Põhja-Kaukaasia vabariigid ja rahvusoblastid on ääremail ja vallutati Venemaa poolt suhteliselt hiljuti (kuni 200 aasta eest). Neid on raske hoida või tagasi vallutada — nii nagu Tšetšeenia kinnitab. On võimalik, et Moskva pikapeale soostub nende iseseisvumisega, selle asemel et jagelda autonoomia ulatuse üle ja olla omavaheliste tülide vahekohtunikuks. Impeeriumi apostleile oleks see paratamatult emotsionaalne kaotus, ent Põhja-Kaukaasia iseseisvumisega jääks vähe venelasi väljapoole Venemaad. Moskva kaotaks otsese kontrolli mõnede maavarade üle, kuid turumajanduse tingimuses ei ole poliitiline kontroll juurdepääsu eeltingimuseks. Matkides Prantsuse neokolonialismi Aafrikas, oli Moskva 1990. aastate keskel tähelepanuväärse eduga taastamas oma majanduslikku ja isegi sõjalist mõjuvõimu Lõuna-Kaukaasias (Gruusias, Aserbaidžaanis, Armeenias). Selline kaudne haare läks märksa vähem maksma kui Groznõi purustamine.

Siberi hõivasid venelased Kaukaasiast varem, peamiselt 300–400 aastat tagasi, ja põlisrahvaste asulad on segamini vene provintsidega. Kuid idapoolne Siber ja Kaug-Ida on ka nende etniliselt vene alade hulgas, mis on kõige valmimad eralduma Moskvast. Ümberorienteerumisel Vaikse ookeani poole tuleks suurim vastuseis just Moskva ja venekeelsete siberlaste vahel, kellele

põlisrahvaste vabariigid võiksid olla teretulnud liitlasteks. Olgu tulemuseks Siberi autonoomia või iseseisvus (kui Moskva katsub autonoomiat nurjata), sümbiootiline suhe põlisrahva aladega võib kujuneda. Juba 1990. aastate keskel oli näha ulatuslikku koostööd sahhalaste (jakuutide) ja Sahha venelaste vahel. Etnilist erisust katsid ühised territoriaalsed huvid, näiteks loodusvarade valdamisel. Selmet tunda end tähtsa koloniaalse eelpostina, tundsid paljud venelased Sahhas, et Moskva on neid hooletusse jätnud ja hüljanud, nii et vabariik hakkas võistlema impeeriumiga patriootilise uhkuse objektina.

Bolgari vabariigid on kõvem pätkel. Nad on märksa ligemal Moskvale ja nende iseseisvus lõikaks ära vene asustusega Lääne-Siberi, kus Atlandi orientatsioon veel üle kaalub Vaikse ookeani oma. Emotsionaalselt on mäng laetud ajaloolistel põhjustel. Pärast mongoli vallutusi Ida-Euroopas XIII sajandil allutas mongolitartari Kuldhordi riik vene vürstid andami maksmisele — see, mida vene ajalookirjutus üha nimetab “tartari ikkeks”. Kuldhordile järgnes Kaasani khaaniriik, keskmega praeguses Tatarstanis. See oli Moskva peamine võistleja XV sajandil. Kaasani vallutamine Moskva poolt (1552) tähendas ohtliku rivaali hävitamist. Sellega võrreldes olid hilisemad vallutused Siberis ja Kaukaasias väikesed koloniaaloperatsioonid rahvaste vastu, kes eales ei ohusanud Moskvat ennast.

Võistlus Moskva ja Kaasani vahel polnud pelgalt poliitiline nagu Moskva ja Novgorodi vahel. Küsimuseks oli, kas idapoolsem Euroopa saab slaavlikuks ja ristiusuliseks või turklikuks ja islamiusuliseks. Tõeline autonoomia Tatarstanile võiks näida sellesama küsimuse taaspüstitamisena, mille venelased arvasid olevat lõplikult vastatud 444 aasta eest. Nii nagu ka Sahhas on pool elanikest Tatarstanis venelased, ent geograafiline ja tundeline lavakujundus on täiesti erinev. Tartarlased on teadlikud oma suurest minevikust ja rahutud “vene ikke” all (kui tarvitada tasakaalustatud terminoloogiat). Seetõttu on nende arusaam autonoomiast üsna ligidal iseseisvusele. Nad on arvukaim etnilise eripäraga mittevene rahvas Vene Föderatsioonis. Venemaale võib osutada raskeks hoida Tatarstanist kinni demokraatlike vahenditega, ent teistmoodi raskeks ka lubada Tatarstanil lahkuda, arvestades

emotsionaalseid mullistusi venelaste hulgas, eriti osal Tatarstani venelastel.

Idapoolsed soome-ugri alad on Venemaa vanimad kolooniad, allutatud vene ikkele 400–700 aasta eest. Ajaloolist vaenu venelastel soomeugrilaste vastu pole, sest need ei ole Venemaad kunagi ohustanud nii nagu tatarlased. Küll aga esineb mõnikord venelaste juures põlgust soomeugrilaste vastu ja iseäranis veendumust, et soome-ugri alad on “iidsed vene alad”, sest nad on segiläbi venekeelsete provintsidega ja on ise ka vene enamusega. See viimane joon peaks tõkestama autonoomiapüüdlusi, ei ole aga seda teinud. Isegi Karjala (13% karjalasi ja muid soomeugrilasi) ja Komi (23% komisid) vabariik kuulutasid aastail 1990–1991 välja suveräänsuse. Kohalike venelaste põhjused olid samad kui Sahhas: territoriaalne uhkus ja soov ise suunata oma saatust, arvestades, et imperiaalne valitsus on nad hooletusse jätnud.

Vastupidiselt kaugeile Siberi ja Põhja-Kaukaasia rahvaile ja lähedasile, ent tugevaile Bolgari rahvaile on soome-ugri rahvad Moskvale lähedal ja nõrgad. See esitab Vene demokraatiale hoopis teistsuguse väljakutse: olla suuremeelne. Pole küsimustki, kas venelased suudavad kinni hoida soome-ugri vabariikidest. Suudavad küll. Väljakutse on moraalne, nii nagu Austraalia põlisasukate, Uus-Meremaa maoride ja USA ning Kanada indiaanlaste puhul. Kas domineeriv kultuur suudab nüüdsest peale hakata kohtlema põlisrahva soost vähemust sündsalt? Austraalia põlisasukad pakuvad ehk lähima analoogia hantide ja teiste arktiliste põlisrahvastega selles mõttes, et väikesearvulised hõimud on laiali üle suurte alade ja upuvad määratult arvukamate kolonistide hulka. Maorid (Macdonald 1990) pakuvad ehk rohkem paralleele soome-ugri vabariikide rahvastele oma arvu, asustus- tiheduse ja moderniseerumise määra poolest. On aga üks tähtis erinevus.

Ida-Euroopas on domineeriva rühma poliitiline kultuur märksa enam kaaluksel kui Okeaanias või Ameerikas, kus ingliskeelsed tulnukad tõid kaasa õigusriigi tavad iseendile, mitte aga põlisrahvale. Venelased sellist vahet hoida ei saa, sest nad ise hakkasid õigusriigi aluseid rajama alles XXI sajandi künnisel, alustades mittemillestki. Handi aktivisti Prokopi Sopatšini mõrvamine 1993. a (Tali 1993) ohustab Vene demokraatia tõusu rohkem,

kui genotsiid tasmanlaste vastu ohustas Austraalia demokraatiat, sest me elame teisel ajastul ja demokraatia on venelaste hulgas nii nõrk. Sel põhjusel ongi soome-ugri vabariigid ja *okrug*'id proovikiviks, kas Venemaa areneb sallivuse ja õigusriikluse poole, ilma milleta demokraatia jääb õõnsaks sõnaks.

Ja see on ka põhjus, miks idapoolsete soome-ugri rahvaste tulevik läheb maailmale korda.

ÜLEMAAILMNE KONTEKST

Kalaallit Nunaat (Gröönimaa) ja Aotearoa (Uus-Meremaa)

Mitme võimaliku ja asjasse puutuva võrdluse hulgas mujal asuvate põlisrahvastega olen valinud Gröönimaa inuitid ja Uus-Meremaa maoorid, kõrvutades neid Neenetsi AO ja Mari Eliga järgmisil põhjusil. Rahvaarvu poolest sarnaneb Gröönimaa Neenetsi AO-ga ja Gröönimaa põlisrahva arv sarnaneb kõigi neenetsite arvuga (kelle enamik asub väljaspool Neenetsi AO-d). Niisiis on "kultuuriline mass" umbes sama nii mõeldavate varustajate kui ka tarbijate poolest, mis puutub põliskeelsesse kooli, ajakirjandusse ja kirjandusse. Arktiline keskkond on neil samuti mingil määral sarnane.

Teises rahvaste paaris on maooride arv umbes sama kui maride arv Mari Elis (ent väiksem maride koguarvust). Siingi on kultuuriline mass umbes sama ja mõlemad rahvad asuvad samalaadses mõõduka kliimaga põllumajanduslikus vöötmes. Nende rahvaste hajutatust domineeriva etnose hulgas on raske määratleda: maoorid on seda rohkem kui marid Mari Elis, ent vähem kui kõik marid Vene Föderatsioonis. Ma ei väida, et need on eriti head kontrolljuhud hindamaks Vene valitsemisviisi spetsiifilist mõju. Olen vaid valinud enim sobivate vahel, katsudes esile tuua mõningaid võrdluspunkte.

Peale sarnaste kultuurimasside esindavad maoorid ja Gröönimaa inuitid ka äärmusi tähtsuses, mida rahvad omistavad oma põliskeelse kultuuri arendamisele — ja äärmusjuhud on tihti kasulikud keskse välja kaardistamisel. Gröönimaa on peaaegu ideaalne näide sellest, kui ulatuslik põlisrahva autonoomia on võimalik

isegi üliväikese rahvaarvu juures, kui aga on head tahet. Kultuuri- lise ja poliitilise autonoomia poolest on 45 000 Gröönimaa inuitti selgelt ees mitte ainult 35 000 neenetsist, vaid ka palju arvuka- maist maridest. Maoride arv (300 000) on umbes sama kui neil idapoolseil soome-ugri rahvail, kel on ametlikult oma vabariik. Ent erinevalt inuitti ja soome-ugri eliidist ei näi maorid rõhutavat omakeelset kooli ja kirjandust — ja see nähtus vajab arutamist.

Tabel 1

**Mõned võrdlused üle maailma:
gröönimaalased, neenetsid, marid, maorid**

Rahvas Territoorium	Inuitid Kalaallit N. (Gröönim.)	Neenetsid Neenetsi AO	Marid Mari El	Maorid Uus-Merem. (Aotearoa)
Pindala (tuh. km ²)	2 175	177	23	265
Rahvaarv (tuh.)	56	55	750	3 310
Põlisrahvas (tuh.)	45	7	372	300
Võõrvõimu algus	1730	1500	1600	1840
Autonoomia määr	Ulatuslik	Null	Piiratud	(Iseseisev)

Põliskultuur ja võimujaotus

Esimene raamat	1744	1895	1821	?
Uus Testament	1766	Pole?	1821	?
Esimene ajaleht	1861	1930	1915	?
Ilukirj. algus	1914	1930	1910	?
Omakeelsed klassid	I–X/XIV	I–III, osalt	I–IV	Pole?
Põlisrahva keel halduskeelena	50%<	Pole	>10%	Pole
Põlisrahva % esinduskogus	100%	?	43%	4%?

Peamised allikad: Nuttall 1994; Macdonald 1990.

Tabel 1 katsub esitada mingil määral võrreldavaid andmeid Kalaallit Nunaati (Gröönimaa riigi ametlik nimi), Neenetsi AO, Mari Eli ja Uus-Meremaa (maoori keeles Aotearoa) kohta. Ras- kuseks on see, et need üksused on juba olemuselt võrreldamatud,

sest sama sildi taga pole alati sama tähendust. Teen oma parima, et välja pitsitada midagi arusaamasid avardavat.

Pärast 260-aastast Taani võimu paistab Kalaallit Nunaat nüüd nagu põlisrahva täideläinud unistus, kui otsustada Nuttalli (1994) kirjelduse alusel. Väiksearvuline põlisrahvastik ei ole üle ujutatud palju suurema arvu kolonistidega. Esimene raamat ja esimene ajaleht kalaalliti keeles (mis on Gröönimaa peamine inuiti keel) trükiti pool sajandit enne marikeelseid (neenetsikeelseist rääkimata). Taani koloniaalhallidus oli paternalistlik (isalikkuse positiivses mõttes). Formaalne omavalitsus tuli hilja (1979) võrreldes N. Liidu autonoomsete vabariikide ja ringkondadega, ent kui ta kord tuli, oli ta ehtne. Näiteks lahkus Gröönimaa 1985. a Euroopa Ühendusest, ehkki kaitse- ja välisküsimused püsivad Taani käes, kes ise on EÜ liige. Idapoolne analoog oleks Neenetsimaa lahkumine SRÜst, mille puhul Moskva reaktsiooni võib ära arvata Tšetšeenia-vastase agressiooni valguses.

Kõik 27 kohta Gröönimaa parlamendis juhtusid olema inuitide käes 1990. aastate alguses, seda lihtsalt valimisseaduste ja parteide poliitika tulemusena. Põhimõtteliselt võiks sama juhtuda ka Vene Föderatsiooni etniliselt erinevais vabariigis, ent eelnevad tegutsemisviisid on kindlustanud venelaste ülekaalu kõigis soome-ugri vabariikides ja *okrug*'ides. Põlisrahvad on parimal juhul esindatud vähemustena — ja tihtipeale madalama esindatusega kui nende protsent elanikkonnas.

Rabavaim vahe on põhikeelse hariduse ulatuses, mis on saadaval 45 000 Gröönimaa inuitile ja 35 000 neenetsile Neenetsi, Jamali-Neenetsi ning Dolgaani-Neenetsi ringkonnas. Neenetseil võiks omakeelne õpetus parimal juhul olla kolmes esimeses klassis. Täieliku kontrastina on terve keskkool Gröönimaa linnades kalaalliti keeles. Taanlastest õpetajate kasutamise väiksemas määras on põhjustanud ainult see, et napib põlisrahvusest õpetajaid, kes nõustuksid külladesse asuma. Niisiis on muster vastupidine idapoolsetele soome-ugri aladele, kus koolitus põlisrahva keeles on surutud külladesse ja linnad on põlisrahva ümberrahvustamise kolleteks. Isegi marid, keda juba ainuüksi Mari Eli piirides on 8 korda enam kui gröönimaaalasi, rabelevad alles, et luua esimesi marikeelseid keskkooli. Samal ajal on Gröönimaal juba kõrgkool, kus kalaalliti keel on peamine õppekeel (Nuttall 1994: 16).

Muidugi on ka Gröönimaal probleeme, mis on tuttavad teistele põlisrahvastele. Domineeriva kalaalliti keele kõrval on ka teisi, ja nende kõnelejad tunnevad end kõrvalejätuna. Suguvõsa mõistele rajatud peresüsteem on varisemas modernse elu surve all. Põlist hülgepüügile rajatud majandust asendab kalastamine, mida inuitid on pidanud teisejärguliseks tööks. Kohalike taanlaste tulud on kõrgemad. Imikute suremus on 5 korda kõrgem kui Taanis. Esineb ühiskonnast võõrdumist (alienatsiooni), ent üldpilt on kaugel neenetsite ja hantide hulgas valitsevast demoralisatsioonist. Samal ajal ei ole Gröönimaa Taanile eriliseks rahaliseks koormaks.

Vahe on selles, et Gröönimaal on õigus ise kaubelda oma majandussuhete parandamiseks (näiteks EÜ maadega kalastamisõiguse üle), kuna Vene Föderatsioonis koorib Moskva kohalikest varadest saadud kasumid ära (sageli ulatusliku raiskamise ja saastamise saatel) ja annab siis pisikese osa tagasi, just nagu tehes heategu. Gröönimaa kogemused Taaniga näitavad, et soodsam jaotus peaks olema võimalik ka põlisrahvaille Vene Föderatsioonis.

Maooride olukord (vt Macdonald 1990) näitab, et domineerivad rahvad ei ole suutnud jäljendada Taani eeskujuga mujal maailmas. Elamisstandardi vahe maooride ja valgete uusmeremaalaste vahel on ehk suurem kui venelaste ja maride vahel Mari Elis. (Absoluutsel mõõdupuul muidugi on maoorid anglosakside valitsemise all paremas olukorras kui venelased iseenda valitsemise all.) Mari ja maoori maade alistamises ja koloniseerimises leidub ühisjooni. Vastupanu oli äge. Erinevate protsesside kaudu kaotasid mõlemad põlisrahvad kontrolli suurema osa üle oma maast. Praegused rahvaarvud on sarnased. Terav vahe on aga see, et Uus-Meremaal paistab põliskeelne kooliharidus olevat nii teisejärguline vaidlusküsimus, et Macdonald (1990) ei mainigi seda. Maooride tegevuse tulipunktiks on maa tagasisaamine ja sotsio-ökonoomilise võrdsuse saavutamine.

Etnilise identsuse aluseks on mitmekesine segu tõust, keelest, usust ja muudest tunnustest. Moderniseerumise väljakutse ajendil keskenduvad paljudki etnosed ainult ühele neist kui oma identsuse peaosale, mida tuleb säästa. XIX sajandi iirlased defineerisid end katoliiklastena ja lasksid oma keldi keelel hääbuda. Samamoodi määratlevad praegu paljud keskaasialased end pigem moslemina

kui turgi keelte kõnelejana. Kui tõuline erinevus on silmanähtav ja põhjustab diskrimineerimist, võib tõug saada peamiseks identsuse osiseks ja nii paistab see olevat maoride puhul. Samal ajal on grönimaalased keskendunud keelele, kuigi ka nemad on tõuliselt selgesti eristatavad taanlastest.

Skeptilised välisvaatlejad võivad järeldada, et selline kirju pilt tõestab kogu identsuseotsingu pealiskaudsust ja tehislikkust, kuid nii see siiski pole. Igatsust eraldi identsuse järele ei saa sisendada kunstlikult. Katsuge vaid luua Maine'i osariigi natsionalismi USA kirdesopis, nii eksperimendi mõttes, ja vaadake, kui kaugele te jõuate! Pole võimalik luua etnilist identsust eimillestki, küll aga võib vahepeal võõrmõjude poolt pinna alla surutud identsus taas esile purskuda. Millist tõu, keele, usu ja muude osiste kombinatsiooni keegi rõhutama juhtub, seda ei saa väljastpoolt dikteerida. Parem on sallivalt aktsepteerida iga rahva valikut, seni kui taastärganud rahvusluse ilmingud püsivad tsiviliseeritud raames. Enamasti püsivad.

Nii nagu Grönimaalgi on idapoolsete soome-ugrilaste peamiseks identsuse kandjaks keel, seda õieti muu valiku puuduses. Tõug ei tule kõne alla, sest soomeugrilaste pikaajaline lävimine venelaste ja tatarlastega on ähmastanud nähtavad erinevused. Mis usku puutub, siis saaksid ehk ainult marid mõeldavalt rajada oma identsuse animismile, ent nendegi puhul ei hõlma see kaugeltki mitte kõiki — ja muinasusk omakorda oleneb marikeelseist palveist, nii et jõuame tagasi keele juurde. Kui maoorid ei taotle aktiivselt omakeelset kooliõpetust, siis on see nende õigus. See aga ei nõrgesta kuidagi idapoolsete soomeugrilaste õigust soovida koole omaenda keeles.

Vene ja Lääne kolonialismid

Üldjoontes polnud Vene kolonialism idapoolseil soome-ugri aladel kuni 1900. aastani ei parem ega halvem Lääne-Euroopa kolonialismist mitmesuguseis maailma nurkades. Võrreldes meresõitjatega, kes maabusid kaugeil tundmatuil rannul, oli Vene maismaine edasitung soome-ugri maadesse ühtlasem, nii et "psühhogeograafiline" kaugus vallutajate ja vallutatute vahel oli väiksem. Oli vähem üllatust, erinevus tehnoloogias oli piiratum (ning tihti peale

olematu, välja arvatud sõjalise organisatsiooni oskustes) ja sega-abiellud olid mõnel puhul ulatuslikud. Aga mõnel pool abiellusid ka varajased Lääne-Euroopa kolonistid põliselanikega õige laialt. Nii Idas kui Läänes kippus kolonistide upsakus tõusma, sedavõrd kui nende arv kasvas. Kui venelased tungisid põllupidajate juurest edasi ugri ja samojeedi kalurite-küttide maile, siis suurenes psühhoograafiline distantts ka nende puhul.

Vene ühiskond oli Lääne-Euroopa omast jõhkram omavahe-likes käitumises ja tema ametnikkond jäi ebatavaliselt äraostetavaks. Need negatiivsed omadused võimendusid põlisrahvaste kohtlemisel. Viina pealesurumine ja ebaausad hinna ning võla määramise nõksud on osa kurvast pildist nii Idas kui Läänes, ent sellest johtuv mõnikord mitmeid sugupõlvi kestev võlaorjus Siberis sobis mugavamalt kokku Vene pärisorjuse tavaga, mis Läänes oli juba kadumas. Jah, isiklik orjus püsis Euroopa ülevõimu osana Ameerikas, kuid ka kauplemine põlisrahvusest tüdrukutega Siberis lõhnas orjuse järele ning pärisorjusel mokšalaste-ersalaste ja permikomide hulgas oli samalaadne tulemus. Tasmaanias toimunud täielikule genotsiidile pole vastet soomeugrilaste ega samojeedide kohtlemisel, ent Tasmaania oli äärmuslik juhtum ka Lääne-Euroopa kolonialismis.

Ristiusustamine on ka selline peatükk, kus ei venelasil ega lääneeurooplasil ole põhjust uhkust tunda. Permi Stepiani ja Nikolai Ilminski taolised lugupidamist väärivad kujud paistavad silma just sellepärast, et neid oli nii vähe. Liigagi sageli kasutati usku põliskultuuri ning -keeke väljajuurimiseks. Hilisemas järgus kujunesid internaatkoolid võimsaiks etnotsiidi (kultuurilise genotsiidi) vahendiks enne Läänes ja hiljem Idas.

Ajutine muudatus paremuse poole saabus N. Liidu autonoomsete alade loomisega. Teoreetilise mudelina püsivad nad ikka veel kui ihaldatavad eeskujud mitmele põlisrahvale üle maailma — seni, kui antakse endale aru nende piiratud rakendusest tegelikkuses. Ehtne kasv põlisrahva autonoomias leidis alguses aset, ent siiski ainult kommunistliku ideoloogia piires, mida tõlgendati läbi vene kultuuri prisma, nii et animistlik tark leidis veelgi vähem arusaamist kui kreeka-õigeusu papp. 1930. aastate lõpus hakkas autonoomia surema ja mõned Lääne kolonialismi kõige süngemad aspektid ilmnesid taas N. Liidus, seda ajal, mil neist

Läänes aegamööda hakati lahti saama: maa koloniseerimine valitseva rahva liikmetega, denatsionaliseerivad internaatkoolid ja ideoloogial põhinev põlisrahva pere- ning ühiskonna lõhkumine.

1920. aastate lühikese autonoomiaperioodi peamise negatiivse pärandi hulgas on see, et ta on jätnud paljudele venelastele tunde, justkui nemad oluksid erakordselt suuremeelsed põlis-kultuuride vastu, ehkki põliskultuuride allakäik viimase 50 aasta jooksul kinnitab vastupidist. Edusamme suurema sallivuse ja arusaamise poole on loota vähe, seni kui kestab selline ennastkiitev kujutelm ajaloost. Lääs on hakanud näkku vaatama oma kolonialistliku mineviku vastikumatele aspektidele. Saada "luukered kapist välja" — see ei õõnesta üldist uhkust oma rahva mineviku üle. Vastupidi, sel on vabastav mõju.

Vene rahvas ei näi veel olevat saavutanud seda tasakaalu. Nende pikad ebakriitilise enese kiituse ajad vahelduvad üürikeste sama ebakriitiliste enesetaunimise hetkedega (nii nagu 1990. a paiku). Kõigil oleks palju võita, kui venelased suudaksid tunnistada tööka, et nende riik oli — ja osalt on veelgi — kolonialistlik impeerium, mis polnud parem (ent ka mitte halvem) paljudest teistest, välja arvatud see, et Venemaa puhul dekolonisatsioon on pisut viibinud.

Mõjutatud assimilatsioon

Põlisrahvaste püsi või kadu oleneb tugevasti nende arvust, ja seda arvu mõjutab peamiselt assimilatsioon, sulanemine isandrahvasse. Venelased on juba sajandeid soomeugrilasi endasse sulatanud, ent suhteliselt kõrge sündimus on neil rahvail aidanud säilitada ja tõstagi oma arvukust. Aga XX sajandi teisel poolel tõusis sulanemise kiirus selliseks, et peaaegu kõigi nende rahvaste arv hakkas kahanema identiteedi ja veel enam rahvuskeele säilitamise poolest. Kas see sulanemine jätkub postsovetlikes tingimustes? Palju oleneb sellest, kas eelnev assimilatsioon oli peale surutud või vabatahtlik. Pealesurutud sulanemine kahaneks vabamas õhkkonnas, vabatahtlik assimilatsioon vene kultuuri külgetõmbe mõjul aga jätkuks.

Ulatuslikku vähemuste sulatamist Stalini-järgses N. Liidus peetakse kaugelt liiga kergekäeliselt "vabatahtlikuks", sest riik rakendas vähe avalikku füüsilist jõudu. Selline lähenemine tõl-

gendab vääralt “vabatahtlikkuse” tähendust. Tunnistan üles, et noorest peast panin kord kassi vänget sinepit sööma, määrides seda ahvatlevale singitükile. Ma ei andnud talle isegi käsku sinepit süüa ja ammugi ei tarvitanud ma jõudu. Aga ärge nimetage seda vabatahtlikuks sinepisöömiseks!

Vabatahtliku ja sunniviisilise assimilatsiooni vahemail tuleks eristada kolmandat liiki — mõjutatud assimilatsiooni. Muidugi on üleminek vähehaavaline ja laias mõttes on iga assimilatsioon mõjutatud, olgu mõjutajaks kas rikkalikuma kultuuri külgetõmme või hoopis hukkamise ähvardus. Defineerin siin “mõjutatud assimilatsiooni” kui seda, mis toimub siis, kui kõik kaardid peale avaliku toore jõu on mängitud välja põliskultuuri kahjuks. Kui kellelegi meeldib töödelda metalle, kuid see on reserveeritud venelastele (nii nagu see oli Volgamaal XVII ja XVIII sajandil), siis on mõjutus saada venelaseks ka siis, kui keegi ei sunni otseselt. (Jõud pannakse sinu vastu teadagi käiku, niipea kui sa rikud meelevaldset keeldu.) Kui keskkoolides lubatakse õpetada ainult vene keeles, siis ei sunni sind keegi saama kultuuriliselt venelaseks — välja arvatud juhul, kui soovid saada mingit haridust.

Kui paljud soome-ugri laste vanemad “vabatahtlikult” valivad venekeelse kooli ka nüüd, kui põliskeelne haridus on saanud pisut kättesaadavamaks, siis tuleb meeles pidada ajaloolist tausta. Põliskeelne kirjastamine ja koolitus olid keelatud või rängalt piiratud Vene tsaarivõimu ajal. Need, kes 1920. aastail kasutasid oma kultuuri arendamise võimalust, mõrvati enamasti järgmisil aastakümneil (tihti mitte otsese hukkamise teel, vaid “vabatahtliku” ärasuremisega orjatöölaagris). Kes siis julgenuks Stalini-järgses N. Liidus ergutada vanemaid jääma oma esivanemate keele juurde, kui vene keelt ametlikult ülistati kui kultuuri kandjat ja iga ettekääne oli sobiv laiendamaks vene keele tarvitamisvälja?

Kui “haridus” ja “vene keel” on nüüd ühitet mõisted paljude soome-ugri lapsevanemate mõttemaailmas, siis ei peegelda see mitte tingimata vene keele põhilist kultuurilist külgetõmmet, vaid aastakümneid ja sajandeid, mille kestel Vene riik tõkestas ja lüümas põliskeelset haridust. Pole üllatav, et põliskeelsed koolid näivad — ja ongi — hetkel madalama tasemega ja pakuvad kehvat väljavaadet elus edasi jõuda. Ärge aga nimetage vanemate

vene kooli pooldavat otsust "vabatahtlikuks"! Mina vähemalt ei näljutanud kassi, enne kui pakkusin talle sinepit.

Ülemaailmse inglistamise implikatsioonid

Kahanevad rahvakillud võivad olla surmale mõistetud, kuid võivad siiski veel kesta mitu sajandit. Vepsa ja mokša-ersa juhud näitavad, et ka halvimaits tingimuses võib "poolestusaeg" (kui tarvitada radioaktiivsuse sõnavara) olla umbes 100 aastat. Selle murenemiskiiruse puhul jääks kahe sajandi pärast ikkagi veel järele 200 000 mokšalast ja ersalast.

Sellist ajamäära silmas pidades peab ümber hindama assimilatsiooni võimalikku suunda. Kui praegused ülemaailmsed arengusuunad jätkuvad, siis võib viimne mokšalane-ersalane hakata harrastama ingliskeelset liuglemist arvutivõrgul, vältides täieliku venestumise vaheastet. Sellise eesti-vene-inglise keelekolmnurga olemasolule juhtisin tähelepanu esimeses artiklis, mille Nõukogude võimud lubasid mul avaldada N. Eestis (Taagepera 1988). Sest ajast saadik on see kolmnurk Eestis kokku tõmbunud eesti-inglise teljeks: enamuse mu eesti tudengeist ei oska enam vene keelt, paljud aga valdavad vabalt inglise keelt. Kohvikutes ja toidupoodides plärustavad valjuhääldid ingliskeelseid laule. Reaktsioon karjuvalt avalikule venestamisele N. Liidu võimu all on jätnud eestlased psühholoogiliselt kaitsetuks inglise keele kaubandusliku sissetungi vastu.

See on pretsedent, mida need, kes pooldavad mitmerahvuselise Vene Föderatsiooni keelelist venestamist, võiksid uurida. Kas nad vähemuskeelte nõrgestamisega ei raja hoopis teed nende rahvaste inglistamise poole? Kui see nii peaks olema, siis võivad kaugelevaatavad vene natsionalistid leida, et nende huvides on toetada põliskeeli kui tõket inglise keele sissetrügimise vastu.

IDAPOOLSETE SOOME-UGRI RAHVASTE TULEVIK

Esiteks juhin tähelepanu mõnedele uue deassimilatsiooni (oma juurte juurde naasmine) märkidele. Seejärel kaalun eri rahvaste püsijäämise väljavaateid. Hiljem arutan eesseisvaid ülesandeid, juhul kui sihiks on püsima jäämine.

Kas uus deassimilatsiooni suund?

Enamusel idapoolseist soome-ugri rahvaist näitas 1989. a rahvaloendus kergelt rahvaarvu tõususuunda. Arvatavasti oli kahanenud psühholoogiline ja halduslik surve kuulutada end vene-laseks. Arvestades, et 1989. aastaks olid uued tuuled vaevu jõudnud ääremaille, ennustavad mitmed õpetlased veelgi järsemat soomeugrilaste ja teiste vähemuste arvu kasvu Vene Föderatsiooni 1999. a rahvaloendusel (Tiškov 1993; Mokshina 1995). Muudatuste dünaamika eri vanusrühmades on eredalt esile toodud Lallukka (1995) esitatud andmestik, mis on siin ümberpaigutatult kirjas tabelis 2. Samalaadseid andmeid teiste rahvaste jaoks pole saadaval, kuid on üpris tõenäoline, et suund on sama.

Tabel 2**Permikomide assimilatsioon ja deassimilatsioon**

Keskmine vanus kahe rahvaloenduse vahel	Muudatus (%) kohordi suuruses kahe rahvaloenduse vahel		
	1959–1970	1970–1979	1979–1989
10	-12,4	-9,1	-11,5
20	-29,9	-15,5	-3,5
30	-7,1	1,7	13,6
40	-3,9	-1,7	12,6

Allikas: Lallukka 1995: 91, ümberpaigutatult. “-11,5” perioodi 1979–1989 jaoks tähendab, et perioodil 1969–1978 end permikomidena esitanud sündinute arv kahanes 11,5% võrra 1979. ja 1989. a rahvaloenduste vaheajal. Keskmine selle kohordi liige oli 10-aastane aastal 1984. Muudatused loendustevahelise ajavahemiku pikkuses (9 aastat 1970–1979 kuni 11 aastat 1959–1970) muudavad kohordi tegelikku keskmist vanust +/- 1 aasta võrra, ent see ei muuda üldpilti.

Üldiseks mustriks 1960. aastail oli märgatav inimeste kaotus assimilatsiooni teel umbes 10-aastaste hulgas, niihästi kooli mõjul kui ka sulanemise poole suunduvate vanemate kaudu. Kaotus muutus katastroofiliselt ulatuslikuks (kahanemine ligi kolmandiku võrra 10 aasta jooksul!) umbes 20-aastaste hulgas, kui noored lahkusid kodust. Edaspidised kaotused umbes 30 aasta vanuses olid väikesed, sest eluaegne identsus oli juba välja kujunenud.

Juba 1970. aastail hakkas aga assimilatsiooni kiirus kahanema ja 1980. aastail muutus naasmine oma sünnipärase identsuse juurde ulatuslikuks nende permikomide hulgas, kes vahepealsetes rahvaloendustes ilmselt esitasid endid mitte-komidena (tõenäoliselt venelastena).

Selle kinnitamiseks jälgigem vaid üht kohorti (sünniaja rühma) permikomide hulgas, nimelt neid, kes sündisid aastail 1939/40–1948/49 ja olid kõigist kohortidest kõige altimad sulanema. Nad kaotasid 29,9% oma algsest arvust 1960. aastail (mil nad olid umbes 20 aastat vanad). Seejärel püsis nende arv. Siis aga 1980. aastail kasvas nende arv taas 12,6% võrra, kui nad olid umbes 40-aastased. Teiste sõnadega, ligi pooled neist permikomidest, kes oma komi identsuse noorest peast minetasid, tulid selle juurde hiljem tagasi.

Ei maksa teha rutakaid järeldusi. Rahvuse järelkasvule ei aita kaasa naasmine põlisidentsuse juurde alles siis, kui pesakond end venelastena tundvaid lapsi on juba üles kasvatatud. Umbes 10-aastaste hulgas püsis assimilatsiooni määr 10% ümber kolme aastakümne kestel. Ent sulanemise kiirus 20-aastaste hulgas kahanes hämmastavalt — 30 protsendilt kolmele. Lihtsameelselt ekstrapoleerides võiks niisiis ennustada 1990. aastail deassimilatsiooni 20-aastaste hulgas. Kuid ka konservatiivsem lähenemine sisendab, et 20-aastaste sulanemine võib olla lõppenud, ja sama võib kehtida ka nooremate kohta, kel on uusi komimeelseid rollimudeleid nii oma vanemate kui ka pisut vanemate eakaaslaste hulgas.

Kogu see jutt puudutab deklaratiivset identsust. On hõlpsam end uuesti kuulutada komiks rahvaloendusel kui õppida uuesti oma põliskeelt. Mul puuduvad andmed keelekasutamise kohta eri vanusrühmades. Kuid ka selle osas on õhustik muutunud. Üks külastaja, kes 1980. a paiku ei kuulnud üldsegi komi keelt Kudõmkari tänavail, oli hiljuti naastes üllatunud, kuuldes seda kõikjal. Tuleb silmas pidada, et tabelis 2 esitatud andmestik hõlmab tervet endist N. Liitu. Permikomi ringkonnas peatus assimilatsioon arvatavasti juba 1980. aastail ja enamus sealseist permikomidest säilitas oma põliskeele.

Kui tüüpilised on permikomid? Vastav andmestik vabariiki omavate rahvaste kohta on saadaval ainult ajavahemi-

ku jaoks 1959–1970 (Lallukka 1995: 89). Eri rahvaste ea-spetsiifilised muustrid on erineva üldise assimilatsiooni määra raames küllaltki sarnased. Keskmine muudatus (kõigi eariühmade jaoks kokku) oli aastail 1959–1970 suurim karjalastel (–16,7%) ja mokšalastel-ersalastel (–14,9%), kellele järgnesid permikomid (–13,2%). Kahanemine oli mõõdukam udmurtidel (–9,2%), maridel (–7,8%) ning põhjakomidel (–7,3%).

Sellel alusel on mõistlik oletada, et udmurtide, maride ja põhjakomide deassimilatsioon võib olla isegi tugevam kui permikomide oma, iseäranis nende omanimelistes vabariikides. Assimilatsioon kestab arvatavasti ikka veel hajutatud mokšalaste-ersalaste seas, ent võib-olla mitte enam Mordvas. Karjala võib mängida igasugu vigureid. 1989. a polnud põliskeelseid noori enam samahästi kui üldse järel, mis tähendab jätkuvat sulanemist. Soome külgetõmbavus võib aga panna mõndagi puhtvene noort end kuulutama soomlaseks või karjalaseks, toetudes ühele karjalasest vanaemale või keskkoolis omandatud soome keele oskusele. Seega võib soomlaste väike arv Karjalas (18 000) järgmisel rahvaloendusel kahekordistuda — või edasi kahaneda.

(Järgneb)

MEENUTADES CARL SCHIRRENIT

Andres Kärssin

Carl Schirreni (1826–1910), 19. sajandi teise poole baltisaksa tuntud ajaloolase ja publitsisti sünnist möödub käesoleval aastal 170 aastat. Ideoloogi ja mõtlejana on Schirren ilmselt kõige olulisemalt mõjutanud baltisaksa identiteeti ning samas on ta vastuoluline isik tekitanud piisavalt poleemikat tolleaegsetes Venemaa idaprovintsidest ja ka Saksamaal. Eelkõige tuntakse Carl Schirrenit 1869. aastal ilmunud *Liivimaa vastuse* (Livländische Antwort an Herrn Jurij Samarin) autorina; selles teoses püüab ta tagasi tõrjuda slavofiil Juri Samarini rünnakuid Balti erikorra vastu. Schirreni ja Samarini vahelise sulesõjaga tipnes tookordne vene rahvuslaste ning baltisakslaste konflikt.

Poliitikast taandununa, õigemini taandatuna, tegeles Carl Schirren Põhjasõja-aegse Liivimaa ajaloo uurimisega. Oma kee-
rulise elu jooksul jõudis Riia pastoriperest pärit Schirren muu-
tuda noorest aristokraatiavastastest demokraadist konservatiivse
aadliseisuse kaitsjaks ning jällegi eemalduda neist vaadetest, küll
hoopis kolmandas suunas. 1840. aastail Tartu ülikoolis alustanud
ajalootudeng lõpetas oma karjääri Kieli ülikooli rektoritoolil. Hoi-
dudes andmast traditsioonilist eluloolist ja -töölist ülevaadet, pea-
tuksin pikemalt varem vähe vaadeldud teemal — Carl Schirreni
kui 1860. aastate Balti avalikkuse mõjuka esindaja suhtumisel
Eesti- ja Liivimaad asustanud põlisrahvastesse.¹

---

¹Carl Schirreni 100. sünniaastapäeva märgiti ära nii Eesti- kui ka Lätimaal ilmunud kirjutistes. Lühemate ajaleheartiklite kõrval avaldati kaks pikemat Schirreni-käsitlust. Riias trükkis *Baltische Monatschrift* 1927. aasta numbris ära W. Wulffiuse artikli “Carl Schirren”, Tartus ilmus 1926. aastal *Ajaloolise Ajakirja* veergudel J. Vasara artikkel “Carl Schirren ajaloolasena”. Tänapäevastest käsitlustest tuleb nimeta-

1850. aastate lõpp ja 1860. aastate algus juhatasid sisse pöördelised muutused Eestimaaal. Tekkinud situatsioon oli piisavalt keerukas ning samas ka oluline Eestit asustavatele rahvustele, sest tuli teha tulevikku puudutavaid otsuseid. 1855. aastal troonile pääsenud Aleksander II paindlikum valitsusstiil mõjutas oluliselt ka erinevate ringkondade suhteid Balti kubermangudes. 1857. aastasse langesid kaks eestlastele olulist sündmust — Pärnus hakkas ilmuma J. W. Jannseni toimetatud *Perno Postimees*, mis oli eelkõige määratud rahva harimiseks ning seeläbi rahvustunde teadvustamiseks (juba esimese numbri tervituses pöörduti eestlaste kui rahva poole), ja Tartus hakkas ilmuma Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes F. R. Kreutzwaldi *Kalevipoeg*.

Baltisaksa liberaalsest ajakirjandusest ilmusid *Baltische Monatschrift* (Riia, 1859), mida on peetud mõõdukalt reformistlikuks, *Revalsche Zeitung* (Tallinn, 1860), mis kritiseeris teravalt kohalikke olusid (oli muide üldse esimene päevaleht Eestimaa kubermangus), ning uuenduskuuri läbinud *Rigasche Zeitung*. Veel ilmus (aastani 1863) nädalaleht *Inland* (Pistohlkors 1994: 367, 375). Läänemere ääres oli tekkinud täiesti uus situatsioon: “Seni vaid kultuurilisi ambitsioone omanud avalikkus võttis endale poliitilise funktsiooni, senised Baltimaades valitsenud vagalt familiaarse iseloomuga ühiskondliku kommunikatsiooni suhted hakkasid asenduma tegelikult sotsiaalse kommunikatsiooni suhetega. Väitlused Baltimaade olukorra ja tulevikuperspektiivide üle avalikustusid ning omandasid juba teravalt poliitilise iseloomu. 1860. aastate algus toob baltisaksa ajakirjanduses kaasa enneolematu nähtuse — terava poliitilise diskussiooni, avaliku arvamustevahetuse kodanlik-demokraatlike radikaalide, liberaalsete reformistide ja konservatiivide vahel, mis mõistagi ei saanud jätta mõjutamata eesti ühiskondliku mõtte arengut.” (Matsulevitš 1987: 105.)

---

da I. Neanderi artiklit “Carl Schirren als Historiker”, mis ilmus kümme aastat tagasi G. v. Rauchi koostatud raamatus *Geschichte der deutsch-baltischen Geschichtsschreibung*.

Vene liberaalses pressis hakkas üha enam tähelepanu pälvima nn baltisaksa küsimus, pärast Poola ülestõusu 1863. aastal kasvav huvi Läänemereprovintside vastu veelgi. Ajakirjanduse algse aktiivsuse tingis lahendamata talurahvaküsimus ning uuendusi tauniv hoiak. Ka riigisaksa press oli arvamusel, et Vene valitsuse reformid Balti provintsidest tähendavad feodaalsete privileegide tervitavat kaotamist (Haltzel 1977: 27).

Avaliku arvamuse huvi alla sattus niisiis ka eestlaste olukord ning nende suhted valitseva kihiga. Eestlaste eneseteadvuse tõus ning enda tunnetamine iseseisva rahvusena — mitte enam maa-rahva, vaid eestlastena — nõudis baltisakslastelt tekkinud “subjekti” uut moodi hindamist. Paljudele biidermeierlikus rahus elanutele, kes võtsid seisislikke privileege kui endastmõistetavust, tundus saabunud pööre arusaamatusena. Samas hakkas baltisaksa konservatiivne tiib tegema katseid olukorra parandamiseks. Et osaliselt mõista sakslaste tegutsemismotiive, tuleb loomulikult arvestada vene liberaalse pressi kriitikat Balti kubermangude kohta, samuti Poola ülestõuse.

Ajaloolased R. Wittram ja M. Haltzel väidavad, et hoolimata mõnest katsest ei toimunud plaanipäraselt taluraha saksastamist. Ainukese markantse germaniseerimispoolajana nimetatakse Liivimaa kindralsuperintendanti F. Walterit (Wittram 1954: 198; Haltzel 1977: 26). Ilmselt on vaieldav, kuivõrd plaanipäraselt eestlasi saksastada püüti. Samas tundub mõningaid juhtumeid jälgides kohatuna väide, nagu oleks kogu aktsioon kulgenud juhuslikult või mingi paratamatusena. Siinkohal peatumegi Carl Schirrenil.

1860. aastate alguses muutub Schirreni tegevus üha poliitilisemaks. Venemaa kiire arengu keerises ei saanud tema keevaline isik leppida osavõtmatu pealtvaataja rolliga, eriti veel siis, kui oli ohustatud iidse baltisaksluse järjepidevus. Tollane Tartu ülikooli geograafiaprofessor Carl Schirren (sai 1863. aastal Vene ajaloo professoriks) oli piisavalt mõjuvõimas, et suunata paljude kolleegidega opositsioonis olles ülikooli konsiiliumi, valitseda avalikku arvamust ning mõjutada poliitikat (Neander 1882: 58). 1862. aastal rektoriks saanud krahv Alexander Keyserlingi vaated ülikooli tulevases arengust ei ühtinud sugugi vanameelsete baltisakslaste veendumustega. Tartu ülikool pidi jääma konser-

vatiivseks, alternatiiv — “kokkulepe jäiga konservatismi ning humaanse liberalismi vahel” — ei tulnud kõne alla. Kõige ohtlikumaks pidas Keyserlingi maailmakodaniku-mõttemaailma ja moodsaid vaateid spetsiifilise baltisaksa õppeasutuse eksistentsile Carl Schirren, kes tõenäoliselt sellel ajendil alustas ülikooli aulas oma kuulsat loengusarja Liivimaa ajaloost (Engelhardt 1933: 82).

1861. aastal ilmub Berliinis anonüümselt raamat *Der Ehste und sein Herr*, mille autor, ilmselt V. Blagoveštšenski, kes “pole ei sakslane ega eestlane, ei aadlik ega talupoeg”, kommenteerib kriitiliselt talurahvaseadusi ning mõningaid tema kätte sattunud dokumente. Teda huvitavad talupoegade seisukord ning kohalikud olud, “ta tahtis teada, miks see veel väga tugev hõim on antud nii täielikult ühe kasti kätte — 98 aadliperekonna voli alla, kes kogu rahvast paariaks pidades, elab siiski ainult tema usinuse viljast”. Sissejuhatuses peatub autor mõistetel “eestlane” ja “talupoeg”, mis olevat Eestimaal samatähenduslikud, “sest põlluharimisega ei tegele siin sakslased ega venelased. Kui eestlane õpib kõnelema saksa keelt, lakkab ta olemast eestlane, ta ei taha enam olla eestlane, sest ta seda häbeneb.” (*Der Ehste...* 1861: 3–4.)

Sellega jõudsid avalikkuse ette seisustevahelised teravad ebakõlad ning ka arutus eestlase võimalikust saksastumisest. Et igasugusest plaanist sõltumatu germaniseerumine seoses sotsiaalse tõusuga on loomulik, sellele on on viidanud paljud autorid. Varem olid keelelised erinevused seisusliku vahe tunnuseks. Ainuke võimalus Eestimaal hea hariduse saamiseks oli saksakeelne Tartu ülikool, mis tähendas assimileerumist sakslastega.

R. Wittram kirjutab, et “veel 1860. aastatel ei uskunud ükski Läänemereprovintside sakslane läti ja eesti keele tulevikku, rääkimata siis balti rahvaste poliitilisest tulevikust” (Wittram 1954: 199). Kujunenud talupoja-stereotüübi mõjul on täiesti mõistetav, miks mõnelegi baltisakslasele eestlaste emantsipatsioon arusaamatu ning ka vastuvõetamatu tundus. Kohati levinud arusaam, nagu oleksid talupojad tsiviliseerimata räpased metslased, kelle keel pole võimeline kõrgemate kultuuriväärtuste loomiseks ning vahendamiseks, oli ka uuenenud oludes visa kaduma.

Siiski oli Eestimaal tekkinud lai rahvakoolide võrk ja esile kerkis uus haritlaste generatsioon. Eestlaste tung hariduse poole

oli ilmselgelt üks baltisakslaste ebakindluse põhjusi. Omandus-
suhted maal olid muutumas, sealt ka talupoegade eneseteadvus
ja rahulolematuus. Baltisakslaste edasises tegevuses osutus mää-
ravaks 1860. aastate alguses aktuaalseks muutunud slavofiilide
surve — alustati eestlaste tugevamat “integreerimist” balti ühis-
konda.

Oma vaadete levitamiseks ning balti ja ka vene liberaalse pres-
si vastu võitlemiseks asutas Carl Schirren 1862. aastal äärmiselt
konservatiivse ajalehe *Dorpater Tagesblatt*. Leht ilmus kuus kor-
da nädalas (kirjastaja ülikooli raamatukaupmees E. J. Karow)
ning oli mõeldud ülemaalisteks levitamiseks. Avaldati mitme-
külgset informatsiooni, sealjuures oli Schirreni ajaleht aga ees-
kätt mõeldud vastandiks liberaalide häälekandjale *Baltische Mo-
natsschrift* (Neander 1986: 182). Proovinumbri 21. novembril
1862. aastal avaldas *Dorpater Tagesblatti* toimetis programmilise
artikli “Was wir wünschen!” (Mida me soovime), milles puudu-
tatakse põgusalt ka eestlaste-lätlaste teemat. “Mis puutub mitte-
saksa elanikkonda, siis peaks küll olema üldtuntud (välja arvatud
väiksearvuliste parandamatute vaated ja tegevus), et needsinased
tuleb haarata kõigi vahenditega ja nii ruttu kui võimalik meie
Lääne-Euroopa kultuuriringi, et neile seeläbi aegamööda võimal-
dada meie huvide mõistmist ning nende enda omadeks tegemist.”

Kui võrrelda niisugust suhtumist talurahvasse mõningate mõ-
tetega kohalike (mittesakslaste) kohta eespoolmainitud *Liivimaa
vastuses* (1869), siis (kõrvale jättes antud teksti omapärast tulene-
va tugeva venevaenulikkuse) joonistub selgemini välja Schirreni
arvamus eestlastest-lätlastest kui seisusest ning mitte rahvusest,
seda isegi hoolimata vahepeal alanud ärkamisajast. Talupoegadel
pole õigusi, vaid on kohustused, “sest nad on pärisorjad. Tänapäe-
val moodustavad nad ümbritsevale keskkonnale lisanduva liikme
ning neil tuleb liituda selle keskkonna õigustega. . .” Eestlastel
ja lätlastel on õigus vabastamisele, kuid seda talupoegadena, kes
jätkavad “germaani-evangeelse” (*germanisch-evangelisch*) kul-
tuuriga maal sakslaste teenimist. “Emantsipatsioon pole russifit-
seerimine. Ka talupoeg on meie juhtimisel aegamööda õppinud
oma jalgel seisma.” (Schirren 1869: 107, 189.)

Dorpater Tagesblatt lõpetas ilmumise 1864. aastal. Tänapäe-
val on raske otsustada, miks lehe iga jäi nii lühikeseks, kõigest

poolteist aastat. Tõenäoliselt oli siiski tegu *Dorpater Tagesblatt*'i vähese populaarsusega. Kirjastajale see majanduslikult tulus ei olnud ning ta loobus kahjumiga väljaandest: "Olen sunnitud selle sammu astuma seoses ebapiisava tellijate arvuga." (Kühn 1986: 11.) Carl Schirrenile oli balti avalikkuse leige suhtumine tema konservatiivsesse ajalehte ilmselt pettumuseks. Tema äärmuslikkus ei leidnud piisavalt poolehoidjaid.

1860. aastate alguses oli Carl Schirren propageerinud kohaliku talurahva kaasamist "Lääne-Euroopa kultuuriringi" seda intensiivsemalt, mida kiiremini suurenes venestuse oht. Aastail 1861–1864 oli Schirren Õpetatud Eesti Seltsi esimees. Võib oletada, et selle ametikoha vastuvõtmine ülikoolitööga hõivatud professori poolt polnud juhuslik. Carl Schirreni tegevust 1860. aastail jälgides paistab ÕESI esimehe koht olevat abinõuks eesmärgi saavutamisel. Seltsi loomisel esitatud põhimõtet arendada eesti rahva ajaloo, keele ja kirjanduse tundmist asub uus esimees järgima omal moel.

Nii peab Schirren 1863. aastal ÕES 25. juubelit tähistaval pidulikul koosolekul kõne, kus võetakse kokku seltsi uued ülesanded tulevikuks. Uued eesmärgid peavad vastama aja arengule: tuleb aidata eestlastel "tulevikku ehitada". Pidanud seltsi toonaste asutajaliikmete tegevust ja entusiasmi naiivseks, rõhutab Schirren 25 aasta jooksul toimunud suurt muutust ning loeb ette uutel veendumustel rajaneva otsuse: "Õpetatud Eesti Selts, veendumuses, et talle on tehtud ülesandeks peale nende mineviku saatuste uurimise, mis on tabanud eestlaste rahvust ning tema keskele loodud saksa kolooniat, aidata kaasa niipalju kui ta vahendid ja kaastegevus lubavad, vähemalt selliste kultuuritingimuste (*Kulturzustand*) ettevalmistamisele, mis, kuigi alles kauges tulevikus, tasakaalustavad tasapisi rahvuslikud ja sotsiaalsed vastuolud valitseva ja valitsetava seisuse vahel; [---] on pärast pool- ja vastupõhjenduste kaalumist otsustanud: eesti rahval kergendada saksa keele õppimist, paremini kui siiani õnnestunud, kahe käsiraamatu [lugemik, grammatikaõpik — A. K.] koostamisega. . ." (*Sitzungsberichte*. . . 1863: 5).

Sellised avaldused ärritasid eesti haritlasi, suund germaniseerimisele oli selgelt näha. 1870. aastal pöördus C. R. Jakobson oma teises isamaakõnes "Võitlemised Eesti vaimupõllul" eespool

tsiteeritud Schirreni kõne juurde tagasi. Eestlastele oli see liig, et Õpetatud Eesti Selts tahtis välja anda saksa keele õpperaamatuid. "Aastal 1863 astus õppetud Eesti-Selts oma 25 aastasel juubelpühäl ise avalikult nende vaenlaste liiki, peale selle, kui teda tema selleaegne präsident professor Dr. C. Schirren oma pidukõnega selleks oli üles äritanud." Samas Jakobsoni kõnes kritiseeritakse teravalt ka juba eelmainitud Liivimaa kindralsuperintendenti F. Walterit, kes pidas 1864. aastal maapäeval jutluse, kus ta kutsus üles eestlasi ja lätlasi germaniseerima, et nad saaksid osa saksa kultuurist. "Kui piiskop Walter, meie vaimulike õppetajate ülem, nõnda meie maa rüütlite ees maapäeval rääkis, kust peame siis veel ülema rahva seast oma rahvause sõpru otsima? Must pilve kogub ennast meie silma ümber koku ja ähvardab meie rõõmutaevast kinni varjada." (Jakobson 1991: 38–42.)

Ka eestikeelse kõrgema õppeasutuse, Aleksandrikooli, loomise idee pörkus 1860. aastate alguses baltisaksa avalikkuse teravalt tõrjuvale hoiakule ja kriitikale. Oma osa oli siin jällegi Carl Schirrenil. 12. novembril 1863 kirjutab F. R. Kreutzwald Peterburi J. Kölerile Aleksandrikoolist ning üldisest olukorrast Eestis: "Nagu võis arvata, ei saa raskused mitte väikesed olema, millega võidelda tuleb, enne kui asjast midagi saab. Kõige kurvem on, et isegi nõndanimetatud "humaansete rahvasõprade" leeris end tugev opositsioon avaldab. Mustkuubede hulgas üteldakse: kihelkonnakoolidest on enam kui küllalt, et eestlasele seda haridust anda, mis tal tema olukorras tarvis on; mis üle selle läheb, see on kurjast. Teised, nõndanimetatud konservatiivid, prof. Schirreniga eesotsas näevad ärganud rahvuslikus enesetundmises hädaohtlikku ajamärki, millele jõudumööda vastu astuma pidavat, sest muidu võivat Soome lahe lõunapoolisel rannikul niisama pöörane püüdmine esile tõusta nagu meie põhjapoolsete naabrite soomlaste juures. — Pidavat rahvast ainult nii ruttu kui võimalik germaniseerima, nii et kõik eestiline maa pealt hävitatud oleks! —" (*Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus...* 1979: 102.)

Carl Schirreni aktiivsus 1860. aastate alguses, soov eestlaste edasipüüu takistamiseks ja endale meelepärasesse suunda pööramiseks polnud sugugi väike. Liberaalne atmosfäär ning üldine mentaliteet Baltimail ei olnud Schirreni äärmuslikkusele just soodus, uued arengud Euroopas mõjutasid eemalduma äärmisest kon-

servatiivsusest ja seisuslikust ühiskonnast. Ometi leidsid paljud baltisakslased venestusajajärgu alguses ning eestlaste rahvusliku liikumise keerises tuge Schirreni jäigast järjekindlusest seisuspoliitika ajamisel. Ilmekas on asjaolu, et Carl Schirren, kes ei kuulunud aadlikihi hulka, võitles kirglikult nimetatud seisuse privileegide eest. Omamoodi on eestlased teatud schirrenlikkust kogenud veel hiljemgi: 1918. aastal, kui Balti hertsogiriigi näol püüdisid baltisakslased selle poole, et taas rajada endale meelepäras riiklusvormi ning Tartu ülikooli kureeris Schirreni õpilane Theodor Schiemann.

Kirjandus

- Der Ehste und sein Herr.* 1861. Berlin. [Eestikeelne tõlge teosest: *Eestlane ja tema isand.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959]
- Engelhardt, R. v. 1933. *Die Deutsche Universität Dorpat.* München
- Fr. R. Kreuzwaldi kirjavahetus. VI köide: 1862–1882. 1979. Tallinn
- Haltzel, M. 1977. *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands.* Marburg
- Jakobson, C. R. 1991. *Kolm isamaa kõnet.* Tallinn
- Kühn, D. 1986. Das Dorpater Tagesblatt. — *Kulturpolitische Korrespondenz des Ostdeutschen Kulturrats*, Nr. 661
- Matsulevitš, T. 1987. Baltisaksa ajakirjanduse arengust XIX sajandi keskpaigani. — *Eesti ajakirjanduse ajaloo*st. V. Tartu
- Neander, I. 1986. Carl Schirren als Historiker. — *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung.* Hrsg. G. von Rauch. Köln
- Neander, Th. 1882. *Die Deutsche Universität Dorpat.* Leipzig
- Pistohlkors, G. v. 1994. *Baltische Länder.* Berlin
- Schirren, C. 1869. *Livländische Antwort an Herrn Jurij Samarin.* Leipzig
- Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.* 1863
- Wittram, R. 1954. *Baltische Geschichte 1180–1918.* München

ANDRES KÄRSSIN (sünd. 1971) on õppinud aastail 1989–1995 Tartu ülikoolis saksa keelt ja kirjandust, alates 1995. aasta sügisest samas saksa filoloogia osakonna magistrand.

TARTU TEADLASED JA VENE GEOGRAAFIA SELTS

Ott Kurs, Linda Kongo

Levitamaks geograafiaalaseid teadmisi ja korraldamaks uurimistulemuste avaldamist, hakati möödunud sajandi algupoolel ja keskel rajama asjahuviliste seltse. Esimesed niisugused seltsid tekkisid Euroopa suuremates pealinnades. Nendeks olid *Société de Géographie* (asut. 1821) Pariisis, *Gesellschaft für Erdkunde* (1828) Berliinis, *Royal Geographical Society* (1830) Londonis, *Русское географическое общество* (1845) Peterburis ja *Geographische Gesellschaft* (1856) Viinis.

EESTIMAA MEHED VENE GEOGRAAFIA SELTSI ORGANISEERIMAS

Enne Eesti liitmist Vene impeeriumiga 1710/1721 oli siinseks teadus- ja kultuurikeskuseks teatavasti 1632. aastal rajatud Tartu ülikool. Sagedaste sõjakäikude tõttu ida poolt ei saanud ülikool aga rahulikult areneda ning pidi kolima lõpuks Pärnu, kus ta 1710. aastal lakkas olemast. Pärast seda polnud Eestis kuni 18. sajandi lõpuni akadeemilist keskust. Selline keskus kerkis hoopis Ingerisse, kus Venemaa tsaari Peeter I (1672–1725) käsul lõhuti maha Nyen ehk Nevanlinna ja hakati selle asemele 1703. aastal rajama metropoli ametliku nimega Sankt-Peterburg. Uus linn sai saksa keeles tuntuks *St. Petersburg*'ina, prantsuse keeles *Saint-Petersbourg*'ina ja ladina keeles *Petropolis*'ena. Soomes ja Ingeris kutsuti teda aga *Pietari*'ks ja Eestis *Peterburi*'ks. Aastail 1724–1725 rajati sinna ka Teaduste Akadeemia, kuhu kutsuti tööle silmapaistvaid teadlasi Euroopa riikidest. Peterburi riigi-, sõjaväe- ja akadeemilistes asutustes leidsid tööd ka Eesti ja Läti baltisaksa päritolu haritlased.

Eesti ja Peterburi sidemed tihenesid eriti pärast ülikooli taas-
tamist Tartus 1802. aastal. Silmapaistvatest Tartu ülikooli kas-
vandikest said kas Peterburi Teaduste Akadeemia liikmed või
akadeemia korraldatud suurte uurimisreiside korraldajad ja juhid.
Eestist pärit mõjukate Peterburi teadlaste hulgast tuleb eelkõige
märkida Karl Ernst von Baeri (1792–1876), Friedrich Georg Wil-
helm Struvet (1793–1864), Gregor von Helmerseni (1803–1885),
Alexander Theodor von Middendorffi (1815–1894), Otto Wil-
helm Struvet (1819–1905) jt. Meremeeste ja sõjaväelaste seast on
enam tuntud Adam Johann von Krusenstern (1770–1846), Fabian
Gottlieb von Bellingshausen (1778–1852), Ferdinand von Wrang-
el(l) (1796–1870) ja Friedrich Benjamin Lütke (1797–1882).
Neist Krusenstern ja Wrangel said Peterburi TA auliikmeks (vasta-
valt 1806. ja 1855. aastal) ning Lütke koguni presidendiks (1864–
1882).

Tähtis osa nii Vene Geograafia Seltsi (VGS) saamisloos kui
geograafilises uurimistöös ja organisatoorses tegevuses oli aka-
deemik Baeril. Vene geograafia ajaloole pühendatud kirjandu-
sest on käibele tulnud seisukoht, et VGSi rajamise mõte tekkis
1845. aasta kevadel Peterburis banketil, mis oli korraldatud suurelt
Siberi reisilt naasnud Middendorffi auks. Bessaraabiast (Tighi-
nast) pärit vene geograaf Leo (Lev) Berg (1876–1955) oli aga
seisukohal, et omavahel sõbralikes suhetes olnud admiral Lüt-
ke, akadeemik Baer ja admiral Wrangel olid seda küsimust juba
varem arutanud (Berg 1946). Mõtte algatajaks võis seejuures
olla just Baer (Varep 1978). Esialgsest pidi VGSi presidendiks
saama Baer, tema aga loobus sellest kohast Lütke kasuks (Luki-
na 1970: 62–64), kellel olid tihedad sidemed Venemaa valitsevate
ringkondadega. Nii saigi Lütkest VGSi tegelik juht aastail 1845–
1850 ja 1857–1873. Seltsi esimesel koosolekul nimetati Vene-
maa etnograafia osakonna juhatajaks akadeemik Baer (*Geogra-
fičeskoe...* 1970: 193–194), kes oli sel kohal aastani 1848 ning
seejärel veel aastail 1859–1860. Wrangelist sai üldgeograa-
fia, Struvest Venemaa geograafia ja Venemaa sakslasest Peter
von Koepenist (1793–1864) statistika osakonna juhataja (Murza-
jev 1994). VGSi asutajaliikmete hulka kuuluvad eelmainitu-
te kõrval veel Tartu ülikooli kasvandikud Woldemar (Vladimir)
Dahl (Dal, 1801–1872) ja Alexander (von) Schren(c)k (1816–

1876) ning kindralstaabi esindajana Peterburi TA auliige Friedrich Wilhelm Rembert von Berg (1794–1874) (Murzajev 1994). Sangastest pärit mõjuvõimsast Bergist sai ka kohe (1845) VGSi auliige. Julius Stubendorff (1811–1878), Theodor Basiner (1816–1862), Carl von Ditmar (1822–1892) jt Tartu ülikooli kasvandikud said tuntuks VGSi ulatuslike uurimisreiside korraldajaina.

BAER JA SOOME-UGRI RAHVASTE UURIMINE

Baeri paelus Haapsalust pärit Ferdinand Johann Wiedemanni (1805–1887) ja soomlase Matias Aleksanteri Castréni (1813–1852) püstitatud uurali-altai keelkonna hüpotees, mille kohaselt soome-ugri, samojeedi, tunguusi-mandžu, mongoli ja turgi keeled on omavahel suguluses. Baer püüdis uurali-altai keelkonna küsimust siduda antropoloogiliste uuringutega (Valt 1976). Nii oligi Baer eriliselt huvitatud Venemaal elavatest soome-ugri, samojeedi ja turgi rahvastest.

Jaanuaris 1846 tegi Baer ettepaneku korraldada ekspeditsioon Liivi- ja Kuramaale, “kus olid kadumas maa ürgasukate järeltulijad, kellelt Liivimaa oma nime sai”. Baer pidas vajalikuks “uurida etnograafilisest seisukohast selle rahva riismeid ja säilitada ajaloole mõningaid andmeid nende keelest, kommetest, uskumustest, antropoloogilistest joontest jne” (Richter 1974). Uurimisreisi juhatas soome päritolu Peterburi akadeemik Anti Juhana (Anders Johan) Sjögren (1794–1855). Mais 1846 asusid Sjögren ja kunstnik August Pezold (1794–1859) neli kuud kestnud reisile. Selle aja jooksul läbisid nad 1660 km marsruudil Peterburi—Helsingi—Tallinn—Mihkli kihelkond—Pärnu—Salatsi (Jaunsalaca)—Svēcieme—Lemsalu (Limbaži)—Riiä—Miiitavi (Jelgava)—Bauska—Miiitavi—Tukums—Kolka—Vindavi (Ventspils). Salatsi piirkonnas leidis Sjögren veel 22 liivlast, kelle keel oli aga hääbumas. Kuramaa liivi rannikul elas Sjögreni andmeil 2354 liivlast. Bauska ümbruses otsis ta üles kreevinid, kellest vaid seitse inimest mäletas üksikuid omakeelseid sõnu. Kreevinite päritolu küsimuses ühines Sjögren juba varem avaldatud arvamusega, et nad on 18. sajandi algul Saaremaalt ümber asustatud eestlaste järeltulijad (Richter 1974). See oli muidugi ekslik seisukoht — tegelikult olid kreevinid 1444–

1447 ümber asustatud vadja sõjavangide järglased. Märtsis 1847 VGSile esitatud aruanne sisaldab etnograafilist materjali ja üldisi märkmeid liivi keele kohta. Liivi keele uurimist jätkas Sjögren järgnevail aastail, tehes 1852. aastal veel ühe reisi liivlaste juurde. Pärast tema surma jätkas ta keeleuurimistööd Eestist pärit Wiedemann, kes valiti samuti Peterburi akadeemikuks. Tänu VGSi ekspeditsioonile oli akadeemik Sjögren ainus teadlane, kel õnnestus teha ülestähendusi Salatsi liivlaste kohta. Nii on Sjögreni kogutud materjalid ja Pezoldi akvarellide album unikaalse väärtusega. Pezoldi akvarellid on ainsad pildid, kus on kujutatud kreevineid ja nende rahvarõivaid (Richter 1974). Hiljem ilmus ka ekspeditsiooni täielik kirjeldus (Sjögren 1849). Pezoldi akvarelle säilitatakse VGSi arhiivis tänapäevani (Varep 1978).

Läänemeresoome rahvaste edasist uurimist Balti kubermangudes VGS ei jätkanud. Sjögreni kava Peterburi kubermangu läänemeresoome hõimude uurimiseks lükkas seltsi nõukogu tagasi, põhjuseks toodi raha vähesus. Tegelikult oli asi hoopiski muus: etnograafiaosakonna juhataja N. Nadeždin oli tõstnud esikohale vene rahva eluolu uurimise (Semjonov 1896: 38). 1847. aastal korraldas Tallinnast pärit Otto von Kotzebue (1787–1846) juhitud teisest ümbermaailmareisist (1823–1826) osavõtnu, Tartu ülikooli kasvandik Ernst Hofmann (1801–1871) geoloogilise uurimisreisi Põhja-Uuralisse (Kaavere 1979). Juhendeid sealsete neenetsite, hantide ja komide uurimiseks sai Hofmann Baerilt (Varep 1978).

Hoolimata sellest, et Baer oli järgnevail aastail etnograafiaosakonna juhtimisest kõrval, säilisid VGSi sidemed Eestiga. Seltsi raamatukokku saabus statistilise ja geograafilise sisuga raamatuid Eesti kohta, samuti ajakirja *Das Inland* numbreid ja maakaarte. Eestisse jõudsid VGSi ringkirjad ja programmid (Richter 1974).

HUMANITAARTEADLASED

Suurimaks Eesti humanitaarteadlaste ühenduseks sel ajal kujunes Õpetatud Eesti Selts (ÕES; saksa keeles *Gelehrte Estnische Gesellschaft*, *GEG*), mis asutati esmakordselt Tartus 1819. aastal Tartu—Võru praostkonna pastorite poolt lõunaeesti keele kasutuspiirkonnas. Keeleliste küsimuste aruteluga tegelnud selts töötas vähem kui parkümmend aastat ja suri siis välja. Uuesti loodi ÕES

1837. aasta lõpus. 18. jaanuaril 1838 Tartus vastu võetud põhikiri näeb ette eesti rahva mineviku ja oleviku, keele ja kirjanduse ning eestlaste asustatud maa uurimise edendamist. Tulemusi hakati avaldama toimetistes (*Verhandlungen*, alates 1840), aastaraamatuis (*Sitzungsberichte*, alates 1861) ja kirjades (*Schriften*, alates 1863). Etnograafilise sisuga kirjutisi avaldati ka nädalajakirjas *Das Inland*, mis ilmus Tartus aastail 1836–1863.

VGSi statistikaosakonna juhataja Peter von Koeppen hakkas koostama Euroopa Venemaa etnilist kaarti, millele ta tahtis kanda kõik muulastega (vene keeles *иностранцы*) asustatud külad. Materjali kogus ta perioodikast ja ekspeditsioonidel, samuti laialdase korrespondentide võrgu kaudu. Et Peterburis oli ÕESI liikme Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) nimi hästi tuntud, pöördus Koeppen märtsis 1849 Kreutzwaldi poole Võrru palvega täpsustada Pihkva kubermangus elavate eestlaste arvu, sest ametlike andmete järgi oli seal vaid 64 eestlast. Muidugi mõeldi nende all luteriusulisi eestlasi (Ertis, Põldmäe, Vinkel 1976: 441–442). Pärast seda kogus Kreutzwald 1849. aastal kirja teel ja isiklikult Petseri ja Irboska valla külades eestlaste kohta andmeid. Ta selgitas välja, et lisaks Pihkva tsiviilkuberneri ametlikes andmetes kirjas olevale 7748 eestlasele (setule) Petserimaa 224 külas elas veel 1144 eestlast (setut) 37 külas ja kahes mõisas (Ertis, Põldmäe, Vinkel 1976: 484). Kõiki neid täpsustusi aga Koeppen arvesse ei võtnud. Nii märgib ta eestlaste arvuks Vitebski kubermangus 9938, Pihkva kubermangus 8000 ja Peterburi kubermangus 7736 (Richter 1974). Kreutzwaldi kirjades Koeppenile on jälgitud ka etnilise segunemise protsesse ja toodud väärtuslikke andmeid Kraasna eestlaste kohta. Kirjavahetus Kreutzwaldi ja Koeppeni vahel kestis kuni mai keskpaigani 1851. Järgmisel aastal ilmus Koeppeni kuulus Euroopa Venemaa etniline (etnograafiline) kaart.

Kreutzwaldi sidemed Peterburi akadeemikute ja VGSiga ei katkenud Koeppeni kaardi valmimise järel. Kreutzwaldi kirjavahetuses esineb üsna sageli mõtteid ja ettepanekuid setude ning Vitebski, Ostrovi ja Opotška eestlaste uurimiseks, kuid aega sellega tegelda tal enam ei jätkunud. 1860. aastal anti Kreutzwaldile akadeemikute Franz Anton von Schiefneri (1817–1879) ja Ferdinand Johann Wiedemanni esitusel Peterburi Teaduste Akadeemia Demidovi preemia eepose *Kalevipoeg* eest.

1880. aastail tegeles setude uurimisega Peterburi vaimuliku akadeemia lõpetanud ning hiljem Tallinnas tsensorina töötanud Jüri Truusmann (1856–1930). Venemaal avaldatud uurimistulemuste eest andis VGS talle 1886. aastal hõbemedali. Truusmann propageeris venemeelsust ning tal puudusid tihedamad sidemed eesti ja eestlaste kultuurist huvitatud baltisaksa teadlastega.

Aastatel 1884, 1886, 1902 ja 1903 käis Setumaal rahvaluulet kogumas Jakob Hurt (1839–1907), ning kaht tema viimast ekspeditsiooni toetas rahaliselt VGS. Esimesteks reisideks oli ta raha saanud Peterburi Teaduste Akadeemialt. Hurda sidemed Peterburi teadusringkondadega olid tihedad juba seetõttu, et ta töötas seal aastail 1880–1901 Jaani koguduse õpetajana. 1904. aastal anti talle VGSi kõrgeim autasu — Konstantinovi kuldmedal.

20. sajandi alguses alustati Eestis ulatuslikku vanavara kogumist. Kunstnik Kristjan Raua (1865–1943) ja üliõpilaste kogutud materjaliga pandi 1909. aastal alus Eesti Rahva Muuseumile. Eesti rahvateaduse areng toimus soome koolkonna mõjul, tuntud teadlase Ilmari Mannise (1894–1935) juhtimisel. Aastail 1922–1928 oli Manninen Eesti Rahva Muuseumi direktor ja aastail 1924–1928 Tartu Ülikooli dotsent. Ta on avaldanud põhjapanevaid uurimusi eestlaste jt soomeugrilaste kultuurist. Oma uuele raamatule *Soome sugu rahvaste etnograafia* (Tartu, 1929; ilmunud ka saksa ja soome keeles) materjali kogudes kohtus Manninen 1928. aastal Leningradis Dmitri Zeleniniga (1878–1954), kes oli aastail 1899–1905 õppinud Tartu ülikoolis. 1901. aastal sai Zelenin ajakirjas *Живая старина* (nr 1) avaldatud uurimuse “Особенности в говоре крестьян юго-восточной части Вятской губернии” eest VGSi hõbemedali. 1904. aastal sai Zeleninist VGSi aktiivne liige. 1930. aastail ja 1940. aastate alguses suhtles Zelenin rahvateaduslikes küsimustes Oskar Looritsa (1900–1961) ja Gustav Rängaga (sünd. 1902). Seoses ÕESI 100. aastapäevaga avaldas Zelenin Tartus saksakeelse kirjutise varasest hommikueinest ehk linnupettest (Zelenin 1938). Veel võiks märkida seda, et Loorits teatas Zeleninile 1941. aastal liivlaste arvu, kuid liivi rahvaluule osas soovitas pöörduda Eesti Rahva Muuseumi direktori Ferdinand Linnuse (1895–1942) poole. Zelenin on kirjutanud ka ülevaate VGSi teaduslikus arhiivis leiduvatest käsikirjadest Baltimaade rahvaste kohta. Alates 1947. aastast oli Zelenin kirja-

vahetuses Paul Aristega (1905–1990), kellele ta alguses saatis ülevaate VGSis leiduvatest käsikirjalistest materjalidest. Seejärel palus Ariste temalt täiendavat andmestikku Liivimaa liivlaste kohta (Gagen-Torn, Vasina 1966).

Pärast ÕESI likvideerimist 1950. aastal säilisid VSG koostöösidemed Eesti Rahva Muuseumiga. Eriti tuleks siinkohal esile tõsta Eesti Rahva Muuseumis töötanud ning setusid ja Peipsi lääneranniku venelasi uurinud Elisabet Richteri (sünd. 1919) tegevust; ta oli lõpetanud Leningradi ülikooli (1948) ning väitles end hiljem (1961) Moskvas teaduskandidaadiks. 1970. aastail oli VGSi etnograafiasektsiooniga mõningaid kokkupuuteid Ott Kursil (Kurs 1978). Aastail 1987–1988 taastatud ÕESil uusi sidemeid VGSiga pole seni veel loodud.

LOODUS- JA MAATEADLASED

Eesti auväärseima ja järjepidevalt tegutsenud loodusteadlaste ühenduse — Eesti Looduseuurijate Seltsi (LUS, algupärase saksa-keelse nimetusega *Dorpater Naturforscher-Gesellschaft*) sidemed VGSiga pärinevad juba LUSi asutamisajast — aastast 1853, kuna VGSi asutajaliige akadeemik Baer oli nõuandjaks ka Eesti LUSi asutamisel ja hiljem, aastail 1869–1876 seltsi president. Neil seltsidel oli aegade jooksul teisi ühiseid liikmeid. Nendest nimekamad on VGSi kauaaegne president Pjotr Semjonov-Tjanšanski (1827–1914), kes oli LUSi auliige, ning akadeemik Alexander von Middendorff.

Akadeemik Middendorff organiseeris koos Dmitri Kaigorodoviga (1846–1924) möödunud sajandil Venemaal ulatusliku vaatlusvõrgu asjaarmastajatest fenoloogidest. Middendorff ise avaldas silmapaistva töö lindude rändeteede kohta (Middendorff 1855), mis hõlmas vaatlusmaterjale ka Eesti alalt. Eestis tehti fenoloogilisi vaatlusi möödunud sajandil mitmes eri punktis, kuid süstemaatiliselt hakati neid läbi viima alles käesoleva sajandi teisest aastakümnest.

Küllaltki tihedad sidemed VGSiga kujunesid tuntud Aasiauurijal (1902–1916), hilisemal Tartu (1919–1923), Helsingi (1923–1926, 1945–1950) ja Turu (1926–1945) ülikooli professoril Jo-

hannes Gabriel Granöl (1882–1956). Töötanud Omskis ja välitöödel Altais, avaldas ta seal tehtud uurimistöö kohta kaks artiklit (Granö 1915, 1916). Sel ajal (1914) astus Granö ka VGSi liikmeks (Granö 1979). Granöle pakuti professorikohta Tomski ülikoolis, kuid seoses ärevate aegadega pöördus ta koos naise ja tütardega Soome tagasi. Tartu ülikoolis töötamise ajal pani Granö aluse eesti rahvuslikule geograafiale, arendades eriti geograafilist kodu-uurimist, maastikuteadust ja linnageograafiat. 1932. aastal sai Granöst LUSi auliige ja Tartu ülikooli audoktor. Granö alustatud tööd jätkasid Eestis August Tammekann (1894–1959) ja Edgar Kant (1902–1978), kes mõlemad olid LUSi liikmed ning tundsid hästi VGSi juhtivate geograafide töid, ehkki nad ise polnud VGSi liikmed. Vene geograafidest oli Kanti lemmikuks Pjotr Kropotkin (1842–1921), kes aastail 1862–1867 Siberis ohvitserina teenides võttis osa mitmest uurimisreisist. Pärast vallandamist Tartu Ülikoolist 1940. aastal taotles Kant edutult lähetust Venemaale, tutvumaks sealsete kartograafide töödega. Küll aga õnnestus tal tõlkida eesti keelde S. Balzaki, V. Vasjutini ja J. Feigini koostatud õpik *NSVL majandusgeograafia*, mille esimene osa ilmus kirjastuse Teaduslik Kirjandus väljaandena Tartus 1941. aastal.

1955. aastal loodi VGSi (tollase NSV Liidu Geograafia Seltsi, NSVL GS) juures eraldi fenoloogiasektor, mis koordineeris umbes 30 fenoloogiakomisjoni tööd kogu riigis. LUSi tollase aktiivse liikme ja hilisema esimehe (aastail 1954–1964) Eerik Kumari (1912–1984) initsiatiivil oli LUSil alates 1951. aastast pidevalt tegutsev fenoloogiliste vaatelejate võrk. Tänu Kumari sidemetele arenes koostöö VGSi fenoloogiasektori juhataja Mstislav Rodionoviga, kes valiti 1965. aastal ka LUSi liikmeks. Kaks aastat hiljem pidas ta Tartus fenovaatelejate kokkutulekul ettekande. Alates 1963. aastast korraldas NSVL GSi fenoloogiasektor Leningradis igal kevadel nõupidamise fenoloogia arendamise kõige aktuaalsematest küsimustest. Neil osalesid ja esinesid ettekannetega ka Eesti fenoloogiakomisjoni esindajad (Jüri Ristkok, 1919–1994; Heinrich Veromann, 1926–1991; Linda Kongo; Jüri Keskaik, sünd. 1936). 1962. aastal saatis LUS NSVL GSile andmed fenokaartide koostamiseks NSV Liidu fenoloogia atlase jaoks. 1963. aastal tehti kokkuvõtte 19 pikaajalise vaatlusperioodiga fenopunkti kohta ja saadeti need avaldamiseks atlase jaoks.

Ajavahemikus 1969–1982 saatis LUS pidevalt NSVL GSi fenoloogiasektorile valikandmeid LUSi vaatlejaskonna poolt tehtud fenoloogilistest vaatlustest. Neid andmeid kasutati looduse seoonse arengu kaartide koostamiseks vastavate atlaste jaoks, seoonsete looduskalendrite koostamiseks põllumajandusele, metsandusele jt majandusharudele.

Kuid seltsidevahelised sidemed ei piirdunud üksnes ühiste liikmete ja fenoloogiaga. Teaduslike väljaannete vahetus sai alguse kohe, kui LUSil ilmus esimene seeriaväljaanne (1854). Pidevalt on vahetatud küsitluslehti (näiteks VGSi kiri 1904. aastast küsitluslehega põhjajää moodustumisprotsessi kohta), informatsiooni ja tähistatud nii mõlema seltsi kui VGSi Kaasani, Lääne-Siberi jt osakondade ja nimekate teadustegelaste juubeleid.

VGSiga olid võrdlemisi tihedad sidemed ka sõjajärgse Eesti tuntud geograafidel, hilisematel professoritel Endel Varepil (1915–1988, alates 1980. aastast VGSi auliige) ja Salme Nõmmikul (1910–1988). Märkigem siinkohal sedagi, et 1956. aastal Leningradis kandidaadi- ja 1970. aastal Moskvas doktoriväitekirja kaitsnud ning põhilise osa oma töödest vene keeles avaldanud Salme Nõmmik oli Venemaal laialdasema tuntusega kui Eestis. Tunnustusena sai ta 1977. aastal Semjonov-Tjanšanski mälestusmedali ning valiti samuti VGSi auliikmeks. Tihedad teadussidemed Venemaaga (eriti VGSi aktiivse tegevliikme, Leo Bergi lemmikõpilase Eduard Murzajeviga, sünd. 1919) olid ka botaanika ja taimegeograafia professoril Viktor Masingul (sünd. 1925). Aktiivselt suhtles Moskva ja Leningradi kolleegidega loodusgeograafia dotsent Ants Raik (1931–1994). Varep, Nõmmik ja Uudo Pragi (sünd. 1941) on avaldanud artikleid VGSi väljaandes *Известия ВГО*.

*

21.–26. augustini 1995 tähistati Peterburis VGSi 150. aastapäeva. Kongressil esines tervituste ja sõnavõttudega ka hulk külalisi, sealhulgas Peterburi linnapea Anatoli Sobtšak ning Rahvusvahelise Geograafiauniooni teadussekretär ja varahoidja Eckart Ehlers Bonnist. Aastapäeva üritustele kutsutud külalistest anti sõna ka ühele siinkirjutajaist — Ott Kursile, kes esitas Eesti Geograa-

fia Seltsi ühisettekande VGSi teadussidemetest Eestiga (Kurs, Merikalju, Punning 1995). Kahel viimasel päeval toimusid ekskursioonid Peterburi eeslinnadesse, Kroonlinna ning mitmetesse paikadesse ajaloolises Ingeris, praeguses Leningradi oblastis.

KOKKUVÕTE

VGS rajati 150 aasta eest Peterburis seal töötanud Eestist pärit baltisaksa teadlaste ja sõjaväelaste algatusel, kusjuures eriti oluline oli mitmekülgsede huvidega teovõimelise akadeemiku Baeri osa.

Laia uurimisprofiiliga VGSil tekkisid eriti tihedad sidemed Tartus rajatud vanade humanitaar- ja loodusteaduslike seltside — ÕESI ja LUSi liikmetega. Sageli varustasid Tartu teadlased Peterburis töötanud akadeemikuid konkreetsete andmetega ja oma uurimistulemustega rahva- ja rahvastikuteaduse ning loodusteaduste valdkonnas.

Tartu teadlaste ja VGSi sidemed jagunevad mitmesse etappi, mille ajalised rajad langevad üldjoontes kokku murranguliste poliitiliste sündmustega Eesti ja Venemaa vahel.

Eriti tihedad ja mitmekülgsed sidemed olid VGSi olemasolu esimese poole jooksul, mil Eesti kuulus Venemaa koosseisu. Algselt toimus suhtlemine baltisaksa, seejärel juba eesti rahva enda hulgast võrsunud teadlastega. Sel ajajärgul tegutsesid Tartu teadlaste kõrval ka mõned muud eesti soost uurijad, nt Jüri Truusmann, Kristjan Raud.

Pärast Eesti iseseisvumist sidemed nõrgenesid, kuid ei katkenud. Ühendavateks jõududeks olid kas eesti rahvateadlaste huvid Venemaal elavate hõimurahvaste vastu või mõne Venemaal elava Tartu ülikooli kasvandiku sidemed oma õpingute linnaga.

Pärast Eesti annekteerimist Nõukogude Liidu poolt asus Eestisse Venemaal sündinud või hariduse omandanud ühiskonnateadlasi, kellest mõni vahendas sidemeid ka VGSiga. Hiljem läks suhete arendamine juba Tartu loodusteadlaste kätte, kusjuures eriti ulatuslikeks kujunesid need LUSi ja VGSi fenoloogiasektori vahel.

Eesti taasiseseisvumise järel 1991. aastal Tartu teadlaste ja VGSi sidemed on harvenenud, ometi ollakse huvitatud traditsioonilise koostöö jätkamisest. Nii kutsuti VGSi 150. aastapäeva pidulikule tähistamisele Peterburis augustis 1995 ka Eesti Geograafia Seltsi esindaja.

Kirjandus

- Berg 1946 = Берг Л. С. *Всесоюзное географическое общество за 100 лет*. Москва—Ленинград: Издательство Академии наук СССР
- Ertis, E., R. Põldmäe, A. Vinkel (toim.) 1976. *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus, I: Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866*. Tallinn: Eesti Raamat
- Gagen-Torn, N. I., A. P. Vasina 1966. Д. К. Зеленин и его связь с эстонской наукой (по материалам личного архива фонда ученого). — *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, nr 184, lk 230–236
- Geografi Õesko... 1970 = *Географическое общество за 125 лет*. Ленинград: Наука
- Granö, J. G. 1915. О ледниковом периоде в Русском Алтае. — *Известия Западно-Сибирского отд. И. Р. Географического общества*, 3:1, с. 1–58
- Granö, J. G. 1916. О значении ледникового периода для морфологии Северовосточного Алтая. (Записки Западно-Сибирского отд. И. Р. Географического общества, т. 38)
- Granö, J. G. 1993. *Altai*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 578)
- Granö, Olavi 1979. Johannes Gabriel Granö 1882–1956. — *Geographers: Biobibliographical Studies*, vol. 3, pp. 73–84
- Kaavere, Vello 1979. Ernst Hofmann, geoloog ja uurimisreisija. — *Eesti Loodus*, lk 678–680, 685, 687
- Kongo, L. 1976. K. E. v. Baeri tegevus Loodusuurijate Seltsis. — *Folia Baeriana, II*. Tallinn, lk 27–32
- Kurs, Ott 1978. Üleliidulises Geograafia Seltsis. — *Keel ja Kirjandus*, lk 252
- Kurs, Merikalju, Punning 1995 = Курс О., Мерикалью Л., Пуннинг Я.-М. Русское географическое общество и Эстония: Научные аспекты. — *География на пороге третьего тысячелетия*. Санкт-Петербург: Русское географическое общество, с. 158–166

- Lukina 1970 = Лукина Т. А. Переписка Карла Бэра по проблемам географии. Ленинград: Наука
- Middendorff, Al. Th. v. 1855. *Die Isepiptesen Russlands*. (Mémoires de l'academie. 6 série, t. VIII.) St. Petersburg
- Murzajev 1994 = Мурзаев Э. М. Истоки. — *Известия Российской Академии наук: Серия географическая*, № 5, с. 123–138
- Richter, E. 1974. Vene Geograafia Selts ja läänemeresoome hõimude uurimine. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1973*. Tallinn, lk 209–222
- Semjonov 1896 = Семенов П. П. *История полувековой деятельности РГО*. Санкт-Петербург
- Sjögren, A. J. 1849. Reise nach Livland und Kurland zur genauer Untersuchung der Reste der Liven und Krewingen. — *Denkschriften der Russischen geographischen Gesellschaft zu St. Petersburg*. Weimar, S. 453–605
- Zelenin, D. K. 1938. Der alte estnische Brauch "den Vogelbetrug essen" (innupetet sööma). — *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused*, XXX. Tartu, lk 865–879
- Valt, M. 1976. Mõnda Baeri kokkupuuteist fennougristikaga. — *Folia Baeriana*, II. Tallinn, lk 33–38
- Vager, E. F. 1978. Академик Бэр и Русское географическое общество. — *Folia Baeriana*, III. Tallinn, lk 18–25

OTT KURS (sünd. 1939), lõpetas TRÜ geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu ülikooli inimgeograafia dotsent. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest" (1990, nr 6, lk 1252–1259), "Ingeri põliselanike saatus" (1990, nr 7, lk 1484–1499), "Krimmitatarlased" (1991, nr 2, lk 321–344), "Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas" (1992, nr 1, lk 120–136), "Edgar Kanti teaduspäränd" (1992, nr 3, lk 578–606), "Euroopa ruumiline taassünd" (1992, nr 5, lk 899–911), "Halduspoliitilised ruumid" (1992, nr 12, lk 2613–2630), "Eesti piirid Euroopa riikide taustal" (1993, nr 3, lk 451–468), "Sakslased Venemaal" (1993, nr 7, lk 1452–1483), "Poliitgeograafia arengulugu" (1993, nr 12, lk 2640–2666), "August Tammekann teaduses ja kultuuris" (1994, nr 8, lk 1720–1737), "Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis" (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275), "Johannes Gabriel Granö Eestis" (1995, nr 5, lk 1057–1077), "Poliitgeograafia Eestis" (1996, nr 1, lk 137–151),

Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts

“Marid ja Marimaa” (1996, nr 7, lk 1408–1424); lisaks 7 arvustust ja järelsõnu ning tõlkeid.

LINDA KONGO (sünd. 1929) lõpetas Tartu ülikooli geograafina 1952. aastal. Geograafiakandidaat 1989. a Moskvast. Eesti Looduseuurijate Seltsi teadussekretär. Uurinud põhiliselt eesti loodusteaduste ajalugu.

REGIONAALUURIMISE JA REGIONAALSE ARENDAMISE TRADITSIOONE TURU JA TARTU ÜLIKOOLIS

Olavi Granö

Tõlkinud Ott Kurs

Ülikoolilinnad Turu ja Tartu on hämmastavalt sarnased. Mõlemad said peaaegu ühel ajal — 17. sajandil — Uppsala eeskujul rajatud ülikooli. Juba siis tekkisid kultuurisidemed üle Läänemere. Neid iseloomustab hästi rootslase Sten De Geeri poolt 1920. aastail kasutusele võetud geograafiline mõiste *Baltoskandia* — eestlane Edgar Kant on seda intensiivselt propageerinud —, mis asendas ja laiendas geoloogilist mõistet *Fennoskandia*.

Teisalt asetsevad mõlemad linnad võõndis, kus kohtuvad Lääne ja Ida kultuuripiirkond. Ajalugu näitab, et selline asend on ajuti kultuuri rikastanud, ajuti aga seda laastanud. Lõunapoolsem Tartu on kogenud häid ja halbu ajaloojärke tunduvalt enam kui perifeersem Turu.

Tartu ülikooli areng katkes terveks 18. sajandiks, sama sajandi lõpuks saavutas aga Turu vana ülikool oma arengu tipu. 19. sajandil, mil Turu omakorda kaotas ülikooli, sai taasavatud Tartu

---

Ettekanne “Aluetutkimus ja alueellinen kehittäminen — Turun ja Tarton yliopistojen traditioita” Turu soomekeelse ülikooli 75. aastapäevale pühendatud seminaril Kuressaares 18. mail 1995. Tõlge avaldatud autori loal.

ülikoolist üks Euroopa juhtivaid vaimukeskusi, mis osales silmapaistvalt Euraasia mandri teaduslikus hõlvamises. Selle ala suurkujud Struve, Baer, Middendorff, Ledebour, Bunge jt olid kõik Tartu ülikooli mehed. Tartu kujunes tollal paljusid teaduskeskusi ühendavaks sõlmpunktiks. Ning just Tartus valmistati ette ka Peterburi Teaduste Akadeemia korraldatud teaduses pööret tekitanud 1829. aasta Aasia-reis, mida juhtis Alexander von Humboldt ning kus osales mitmeid Tartu teadlasi. Samuti kujunes Tartus Ida ja Lääne kultuuripiirkonna sidemete põhjal võimas regionaaluurimistraditsioon, mille mõju avaldus veel 1920. aastate Tartu regionaaluurimistes. Ning Alexander von Humboldtist lähtunud võõndilisele ja looduse piirkondlikule kausaliteedile — ehk geoökoloogiale või maastikuökoloogiale, nagu nüüd öeldaks, — tuginev Peterburi teadlaste uurimissuund siirdus oma ala varajase esindaja Eduard Markuse kaudu Tartusse juba 1920. aastail. Samuti ulatuvad Tartus tekkinud soome nn puhta maateaduse varajased juured Königsbergi, Göttingeni ja Peterburi teaduskollektiivideni.

Turust Helsingisse siirdunud Soome ülikoolil olid rõhuasetused pisut teistsugused. Rahvusliku identiteedi otsimine ilmnis ülikooli tegevuses juba 19. sajandi algupoolel. Ühelt poolt avaldus see oma maa paremas tundmaõppimises, teisalt aga soome-ugri rahvaste uurimises. Soome regionaaluurimise esimeste sammudena hakati tähelepanu pöörama suhtele ümbritseva loodusega, rahvuslike maastike kirjeldamisele ning sajandi lõpus ka jõulise kodu-uurimistöö käivitamisele.

Soome ja Eesti keelelisele sugulusele tuginenud eriline suhe sai alguse möödunud sajandi lõpupoolel, kui ka Eestis oli toimunud rahvuslik ärkamine. Eesti iseseisvumisele järgnes ka Tartu ülikooli muutmine eestikeelseks. Nii võibki öelda, et 75 aasta eest toimunud Turu soomekeelse ülikooli rajamine ja Tartu ülikooli eestistamine olid ühe ja sama rahvusliku lainetuse saavutused kahel vastiseseisvunud maal.

Soome ja Eesti ülikoolide sidemed tihenesid tollal kuue noore soome professori tööleasumisega uuestisündinud Tartu ülikoolis. Neist kaks professorit siirdus hiljem Turu ülikooli. Regionaaluurimuse seisukohalt kujunes tähelepanuväärseks maateaduse professoriks tulnud Johannes Gabriel Granö ja aasta hiljem saabunud arheoloogia õppetooli hoidja Aarne Michaël Tallgre-

ni tegevus. Mõlemale olid hästi tuntud regionaaluurimise rahvusvahelised suunad, Venemaa kohaliku uurimistöö areng ning teadlaste poolt harrastatud kodu-uurimine, mis sai regionaaluurimise lähtekohaks. Mõlemad teadlased hakkasid rakendama uusi mõtteid tollases vastuvõtlikus ülikoolimiljöös, kus oli võimalik viljakalt ühendada vana rahvusvaheline akadeemiline traditsioon rahvuslike taotlustega. Esmaseks sihiks oli näidata oma rahvale ja maailmale, mida kujutab endast uus iseseisev Eesti.

Mõnede tolaeagsete kirjutiste järgi otsustades saavutati see maastikulist keskkonda uuriva geograafia ja vaimset miljööd uuriva sotsioloogia ning keskkonna ajalist muutumist käsitleva ajaloo ühistööna. Tollase programmilise esituse kohaselt need erialad on "ühtviisi paigaga seotud ning paiga ja aja jõudu kinnitava teadusena asuksid nad üheskoos uurima inimese *kodukohta* selle sõna laiemas tähenduses, nad moodustaksid üheskoos *kodukohateaduse* ehk *inimökoloogia*" (Granö 1925).

Eesti teaduse arendamise seisukohalt peeti tollal esmatähtsaks seda, et õppetegevus oleks algusest peale eestikeelne. Nii hakkaski J. G. Granö Tartus loenguid pidama eesti keeles. On säilinud tema eestikeelsed märkmed. Neis rõhutab ta eestikeelse ülikooli suurt tähtsust eesti rahvale.

Kodu-uurimistöö Eestisse toojateks polnud siiski soomlased, seda oli Eestis alustanud juba 1914. aastal Eesti Kirjanduse Selts, mis oli ka tööle rakendanud omaette toimkonna. See *Kodu-uurimise toimkond* hakkas aktiivsemalt tegutsema siiski alles 1920. aastal, kui olukord oli stabiliseerunud ning toimkonnaga olid liitunud mõned Tartu eesti ülikooli õppejõud. Sihiks seati koostada Eestist kihelkondade ja maakondade alusel liigendatud koguteos, mis vastas üldjoontes tollal Soomes ilmunud teosele *Suomenmaa*. Töö elavnes ja süvenes märgatavalt Tartu Ülikooli Geograafia Kabineti tegevusse asudes. Kabineti juurde oli rajatud osakond kodu-uurimise tarbeks. See tegeles kogu Eestit hõlmava töö organiseerimisega kihelkondade kaupa. Läbiviijateks olid üliõpilased, kes tegid koostööd kohalike elanike ja ametiisikutega.

Kuidas tööd rahastati, selle kohta jutustavad dokumendid järgmist: "On teada, et ilma rahata ei pääse tänapäeva oludes edasi ka isamaalistel aladel. Nõudeid võib tugevdada ja eesmärke kõrgemale tõsta vaid see, kes suudab piisavate summadega anda

oma soovidele sisu ja ettevõtmisele hoogu. Juhataja sai ülesandeks käia Tallinnas riigijuhtide jutul. Tulemus oli parem, kui oli osatud loota. Riigivanem Konstantin Päts, kes ütles end olevat erilise huviga tööd jälginud, määras 350.000 Eesti marka¹ riigi panga tuludest selle uurimuse edendamiseks, ennekõike Tartumaad käsitleva käsikirja trükiks ettevalmistamiseks ja piisavalt suurteks stipendiumideks Võru- ja Petserimaad uurivatele üliõpilastele.” (Granö 1923.)

Nii oli omamoodi moderniseeritud kihelkondade kirjeldamise vana valgustusajastu traditsioon. Eeskujuks koostati kirjeldus ühest Tartumaa kihelkonnast — “Palamuse kihelkond: Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus” (1922). Nii viisi alustatigi Eesti käsitlemist maakondade kaupa, kihelkond kihelkonna järel. Esimesena ilmus raamat Tartumaast. Maakondadest said oma teosed varsti veel Võrumaa 1926, Setumaa 1928, Pärnumaa 1930, Valgamaa 1932, Saaremaa 1934, Läänemaa (üldosa) 1938 ja Viljandimaa (üldosa) 1939. Ainestiku selline käsitlus viis ühelt poolt Eesti maastike uuelaadse uurimiseni ning esimese maastikuteadusliku liigestuseni, mis tegi Tartus rajatud soomeeesti nn puhta maateaduse traditsioonid laiemalt tuntuks. See on näide sellest, kuidas teema poolest rahvuslik ja kohalik uurimistöö jõuab rahvusvahelise teaduse esirinda.

Hilisemat regionaalse arengu alast uurimistööd silmas pidades oli kõige tähelepanuväärsem sündmus ehk siiski linnauurimise käivitamine. Linnauurimise lähtealuseks on see, et linnade ja üldse tiheasulate omapära väljaselgitamiseks on tarvis maakogukondade omast täiesti erinevat käsitlusviisi.

Esimene linn, millel linnauurimist rakendati, oli Tartu. Hiljem Edgar Kanti juhtimisel koostatud teos *Tartu* ongi rahvusvaheliste hinnangute kohaselt esimeseks kaasaegseks linnageograafiliseks uurimuseks. Selle tööga algas tänapäeval nii enesestmõistetavaks peetav linnade sisemise eristumise tõdemine ning linnade kui keskkonna jaotus- ja mõjupiirkondade eristmeliste keskuste

---

¹J. G. Granö kirjutas J. V. K. Tuomisele 2. veebruarist 1922 on märgitud summaks 250.000 marka, ent J. G. Granö hilisemas trükitud artiklis (Granö 1923) seisab sel kohal juba 350.000 marka, mis tõenäoliselt on siiski ekslik. *Tlk.*

nägemine. Just see ongi kaasaegse regionaalplaneerimise argipäev.

Tartus sündinud traditsioon jõudis koos geograafiaprofessoriga Soome, alguses Helsingisse ja siis Turgu. Vahepeal arenes uurimissuund Tartus edasi ning mõjutas oma viljakate sidemetega tugevalt samalaadset uurimistööd Turus. Eesti maastikuline liigestus oli eeskujuks analoogilisele liigestusele Soomes. Nii said sellised rahvuslikud tüüpmaastikud nagu Järve-Soome ja Saarestiku-Soome oma konkreetset piirkondlikud vasted. Inimese ja keskkonna suhteid analüüsiva, tollal inimökoloogiaks kutsutud uurimissuuna arendamine Tartus andis tulemuseks Eesti looduslikust alusest ning teisalt asustuskeskustest tingitud territoriaalstruktuuri väljaselgitamise.

Tartus oli 1930. aastate lõpupoolel üha selgemalt võetud suund territoriaalstruktuuride kirjeldamiselt piirkondlikku arendamist käsitlevate kavade koostamisele. Eesti territooriumil selgelt ilmnev kaheksjaotamine Madal-Eestiks ja Kõrg-Eestiks sai Soomes vaste Madal- ja Kõrg-Soome näol. Selle liigestuse alusel jagab Põhjalahe põhjasoppi ja Laadoga järve ühendav joon riigi maa-ala kaheks: edelapoolseks Soome poolsaareks ehk arenenud Kultuur-Soomeks ning kirde- ja põhjapoolseks Loodus-Soomeks. Sellise jaotuse vahetu mõju ulatub 1950. aastate alguses käivitatud arengu-uuringuteni, mis omakorda viisid — seoses esimese arengupiirkondade seaduste vastuvõtmisega 1966. aastal — arengupiirkondade kindlaksmääramiseni.

Tartu linnaurimine mõjutas otseselt J. V. K. Tuomise tööd Turu linna kohta 1929. aastast, mis käsitles linnasisest eristumist ning oli esimeseks linnaurimusalaseks tööks Soomes (J. V. K. Tuominen 1930). Ka Oiva Tuomise just enne sõda tehtud, kuid alles 1949. aastal ilmunud monograafiline uurimus Edela-Soome keskuste mõjupiirkondadest lähtus Edgar Kanti vastavaist Eestit käsitlevatest uurimustest (O. Tuominen 1949).

1930. aastate lõpus oli Eestis Edgar Kanti jt uurimuste alusel üle mindud uuele, talitluslikele territoriaalüksustele tuginevale vallatasemelisele haldusjaotusele. Maalise iseloomuga valdade ning linnaliste asulate kui keskuste selgemaks eraldamiseks kaotati alevid omaette haldusüksuste kategooriana.

Pärast sõda jõudsid need seisukohad koos Edgar Kantiga Rootsi, kus neid rakendati 1960. aastate vallareformis. Ka sealsete tiheasulate (rootsi keeles *tätort*, soome keeles *taajama*) planeerimine hakkas tuginema Eestis väljakujundatud käsitusele eritase-melistest keskustest. Nii nagu varem Eestis nii ka hiljem Rootsis kaotati alevid haldusüksustena. Kuigi sidemed Eesti ja Soome vahel olid selleks ajaks katkenud, levisid mõned Tartust alguse saanud ideed ikkagi Rootsi kaudu Soome — nii näiteks kaotati Soomeski alevid 1976. aastal.

Sõjajärgseil aastail katkesid sidemed Turu ja Tartu vahel pikemaks ajaks. Kuigi esimesed katsed neid taas sõlmida tehti 1970. aastate alguses, jõuti Turu ülikooli ja Tartu ülikooli vahelise lepinguni alles 1987. aastal.² Uus samm astuti 1993. aastal, kui Kuressaarde rajati Turu Ülikooli täienduskoolituskeskuse Lääne-Eesti büroo. Enne seda, juba 1991. aastal, oli Turu Ülikooli Saarestiku Arendamisprojekti tegevus ulatunud Lääne-Eesti saarestikuni. Praktiline koostöö regionaalse arendamise alal Edela-Soome ja Lääne-Eesti vahel on nüüdseks käinud neli aastat. Käesoleva seminari eesmärgiks ongi arutada kummagi osapoolte kogemusi, läbi vaadata kõrgemal tasandil saavutatud tulemused ning liita need kummagi maa viimase aja regionaaluurimise ja regionaalse arendamise praktikaga.

Elame praegu olukorras, kus pärast rasket aega osutub meie piirkondade vahendav asend Lääne ja Ida vahel taas rikkuseks. Sama juhtus ka 1920. aastail, kui vahendaja asendi kaasamine kaubanduslike eeliste saavutamiseks rakendati majandusstruktuuri uurimisse ja arendamisse. Selles avaldub osalt ka see soome-

---

²Siinkohal tuleb märkida, et Olavi Granö oli ise üks esimesi suhete taasloomise pioneere ja eestvedajaid: juba 1972. aastal pidas ta külalisesinejana ettekande Tartu ülikooli geograafiaosakonnas. Kümme aastat hiljem tegi Endel Varep ettepaneku kutsuda Olavi Granö TRÜ audoktoriks. Ettepanek ei läinud tollal läbi — nimelt oli Granö paar aastat varem avaldanud artikli annekteeritud Eestis põlatud Edgar Kantist! (Hiljem, 1989. aastal, kutsuti Granö siiski Tartu ülikooli audoktoriks.) Ometi arenesid mitteametlikud suhted Soome ja Eesti geograafide vahel edasi. Ka siin mainitud Turu ja Tartu ülikooli koostöölepingu sõlmimise ettepaneku tegi Olavi Granö, kui ta sügissuvel 1986 järjekordselt Tartu ülikooli külastas. *Tlk.*

eesti regionaaluurimisalane traditsioon, mis tekkis Tartus 75 aastat tagasi ja mis nii silmapaistvalt on mõjutanud teadusala arengut mõlemal maal ja kaugemalgi.

Lõpuks tsiteerin Turu ülikooli rektori J. G. Granö ülikoolide koostöö algust peegeldavat eestikeelset kõnet Tartu ülikooli üliõpilaskonna esindajate külaskäigul Turusse Tartu ülikooli 300. juubeli puhul 1932. aastal: "Toimides Eesti iseseisvuse algaegadel mõningaid aastaid Tartu Ülikooli õpetajana, oli mul võimalus jälgida eesti õppiva noorsoo tööd ja harrastusi. Tutvusin siis nii oma õpilastega kui ka — ühenduses kodu-uurimistöega — laiemate õpilasingidega. Õppisin tundma selle noorsoo sügavat isamaa-armastust, õppisin hindama selle elavaid harrastusi, selle tegevusiha ja töövõimet. Koostöö sellega oli julgustav ja tulemusrikas. Ma ei kahtle, et vennasrahva keskel veedetud aastad olid mu elu kaunimad — tänu enne kõike selle valvsale ja aina abivalmile noorsoole."

Kirjandus

- Granö, J. G. 1923. Hembygdsforskningen i Estland. — *Terra*, 35, n:o 3–4, s. 131–135
- Granö, J. G. 1925. Maantieteen rajat. — *Terra*, 37, n:o 3–4, s. 152–159
- Tuominen, J. V. K. 1930. *Das Geschäftszentrum der Stadt Turku*. (Fennia, 54; Publicationes Instituti Geographici Universitatis (Aboensis) Turkuensis, 5)
- Tuominen, Oiva 1949. *Das Einflussgebiet der Stadt Turku in System der Einflussgebiete SW-Finlands*. (Fennia, 71, Nr. 5)

OLAVI GRANÖ (sünd. 1925) on geograaf, rahvusvaheliselt tunnustatud rannikualade uurija. Lõpetas Helsingi ülikooli 1951. a filosoofiakandidaadina, doktorikraad 1955, alates 1959. aastast on töötanud Turu ülikoolis: oli geograafiaprofessor 1962–1988, ülikooli kantsler 1984–1994. On valitud Soome akadeemikuks 1980. a ning Tartu ülikooli audoktoriks 1989. a.

TAANI SUHTUMINE BALTI RIIKIDESSE AASTAIL 1940–1950

Peter Kyhn

Balti riikide poliitikutel on pidevalt väitnud, et välisriikide mitteinstitutsioonipoliitika on aidanud kujundada legaalselt tausta Baltimaade suveräänsuse taastamiseks. Austraalia, USA ja Rootsi poliitikat on juba väga põhjalikult käsitletud uurijate ja valitsustegelaste poolt, aga Taani suhtumine Balti riikidesse on seni olnud uurimata tööpõlluks.¹

Taanis jälgiti Baltikumi taasvabanemise protsessi väga suure huviga. Avalikkusele ei jätetud võimalust kahelda, milline oli olnud Taani hoiak Nõukogude võimu ajal. Tookordne Taani välisminister Uffe Ellemann-Jensen ütles ÜRO 45. täiskogul 25. septembril 1990 New Yorgis: "Taani tunnustas Balti vabariike

---

Käesolev artikkel on kokkuvõtlik ja täiendatud tõlge 1995. a juunis Riias konverentsil *First Conference on Baltic Studies in Europe* peetud ettekandest.

Tänu kasulike märkuste eest *dr. phil.* Vello Helgile ja suursaadik Erling Quaadele.

¹Austraalia poliitika kohta vt Dunsdorfs 1975. Rootsi poliitika kohta vt Karlis Kangeris "Die baltische Frage in den schwedisch—sowjetischen Beziehungen 1940–1964" (publitseerimata loengumaterjal konverentsil *11th Conference on Baltic Studies in Scandinavia* 1991). Samalt autorilt "Schweden und die Frage der völkerrechtlichen Anerkennung der Eingliederung der baltischen Staaten in die Sowjetunion 1940/41" (publitseerimata loengumaterjal konverentsil *10th Conference on Baltic Studies in Scandinavia* 1989). Ameerika Ühendriikide hoiak ilmneb kongressi publikatsioonidest.

1921. aastal ja pole kunagi aktsepteerinud nende inkorporeerimist N. Liitu 1940. aastal.” Just see küsimus nõuab lähemat uurimist — kas Taani suhtumine Balti riikidesse alates 1940. aastast kuni Taani saamiseni NATO liikmeks 1949. aastal oli järjekindel?

Pärast Teise maailmasõja lõppu jäi Taani kahetisse positsiooni Ida ja Lääne vahel. Põhjusi oli palju. 1940. a oli Saksamaal tihe välispoliitiline koostöö N. Liiduga. Välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov õnnitles 19. IV 1940 Saksamaad Taani okupeerimise puhul ja sama aasta novembris väljendas ta sakslastele N. Liidu huvi Taani väinade vastu. Siiski aktsepteeris N. Liit põhimõtteliselt fiktsiooni, et Taani on Saksa võimu all olev iseseisev riik. Peale sõja puhkemist Saksamaa ja N. Liidu vahel kutsuti Taani saatkond Moskvasse koju ja ametlikud suhted katkesid. 1941. a oli Taani sunnitud lubama vabatahtlike üksuste loomist, mis võitlesid N. Liidu vastu Saksa komando all ja SSi mundris. Samuti oli Taani sunnitud ratifitseerima Antikominterni pakti ja interneerima Taani kommunistid. Isegi pärast suhete katkemist sakslaste ja Taani kollaboratsioonipoliitikute vahel ei nõustunud N. Liit tunnustama Taanit sõbraliku riigi ja veel vähem liitlasena. Siinkohal on oluline mõista, et Taani kollaboratsioonipoliitikud ei jaganud Saksa visioone *Neuropa*'st. Nad nentisid, et sõjaline okupatsioon on fakt, mille vastu nad midagi teha ei saa, kuid nad püüdsid säilitada Taani jurisdiktsiooni võimalikult paljudel haldusaladel ja minimeerida Saksa mõju Taani ühiskonnaelule. 1944. a suvel tunnustas N. Liit Taani vastupanuliikumist, milles kommunistid mängisid suurt rolli, kui võitleva Taani esindajat. Kui Winston Churchill 1945. a veebruaris Jalta konverentsil väitis, et Taani peab oma vabaduse tagasi saama, oli Stalini hoiak kõhklev.

Hiljuti Taani uurijatele avanenud Moskva arhiiviallikate põhjal teame, et N. Liit polnud huvitatud Taanist üldse, vaid esmajoones Taani väinadest ja Kieli kanalist, lisaks ka Bornholmist — Taani saarest Rootsi ja Saksamaa vahel, mille Nõukogude Liit okupeeris 1945. a mais. Küsimus seisnes väljapääsus Läänemerelt.²

²Lühikeseks, kuid põhjalikuks *up-to-date*-ülevaateks Taani—N. Liidu suhete kohta on Jensen 1993.

Taani vaatepunktist olid pärast Teist maailmasõda tähtsamateks küsimusteks suhetes N. Liiduga Bornholmi okupatsioon ja 250 000 Saksa põgenikku. Põgenikud tulid aladelt, mis olid N. Liidu kontrolli all. N. Liidu väed lahkusid Bornholmilt 1946. a aprillis ja viimased Saksa põgenikud Taanist 1949. a. Stalin ei täitnud lubadust võtta vastu 100 000 põgenikku. Ainult väike osa põgenikest saadeti tagasi N. Liidu poolt okupeeritud Saksaamaale. Kõige sellega kaasnesid probleemid, mis puudutasid Balti riike. Esiteks Taani nõudmised natsionaliseeritud omandi kompensatsiooni kohta, teiseks N. Liidu nõudmised Balti riikide kodanike omandi kohta Taanis ja kolmandaks Baltimaade põgenikud Taanis.

Kohe pärast seda, kui Balti riikide ministrid olid septembris 1939 Moskvasse kutsutud, kaalutlesid Taani diplomaatilised esindajad oma kodanike evakueerimist Baltikumist. Taani asjur Tallinnas Johan Oluf soovitas naiste ja laste kojusaatmist. Välisministeerium volitas Taani saatkonda väljastama sissesõiduviiasad neile Taanis sündinud naistele, kes olid oma kodakondsuse seoses baltlasega abiellumisega kaotanud. Enamik taanlasi lahkus enne 1941. a august. Ülejäänutest küüditati kaheksa isikut 1941. a juunis Venemaale.³

Johan Oluf raporteeris oma valitsusele 9. augustil 1940, et välisminister Nigol Andreseni sõnul lõpetasid Eesti konsulaarsed ja diplomaatilised esindused tegevuse 8. augustil 1940. Neile oli antud korraldus oma varad ja arhiivid üle anda Nõukogude esindustele (UM 3.F. Tallinn 1.b).

---

³Taani välisministeeriumi aktid Taani Riigiarhiivis (edaspidi lühendatult UM) 17. Estland E.10/1: ametlik raport 2. X 1939 Johan Olufilt; promemoria 9. X 1939 Taani välisministeeriumi bürooülem Paul Ryderilt; telegramm 9. X 1939 välisminister Peter Munchilt (oli välisminister 1929–8. VII 1940) Taani esindustele Balti riikide pealinnades. Küüditati Uno ja Antonina Beitler-Dorch Iimjärvelt Otepääl, Urban Holm Tartust, Elisabeth Martha Rasmussen, Hans Ditlev Voss, Karl Adam ja Marie Johansen, Johan ja Tamara Clausen (kõik Tallinnast). Beitler-Dorchidel õnnestus põgeneda, kui sakslased nende loomavagunit pommitasid. Deporteeritud paigutati sunnitöölaagrisse nr 99, 45 km Karagandast lõunas. Johan Clausen ja Karl Adam Johansen surid samas. Ülejäänud anti Taanile välja 1946. ja 1947. aastal.

24. juulil 1940 saatis Eesti asjur Taanis saatkonnarõunik August Koern⁴ noodi Taani välisministrile Erik Scaveniusele, milles ta juhtis tähelepanu Eesti eelseisvale ebaseaduslikule inkorporeerimisele Nõukogude Liitu (UM 5.K.9.). Taani välisministeeriumis leidis tema käitumine vähe mõistmist. Juba 17. juulil oli ministeerium saanud raporti Stockholmist, et Eesti diplomaatide hulgas on lähemal ajal oodata palju väljavahetamisi.⁵ Välisminister Erik Scavenius⁶ teatas Koernile, et tema pöördumist vaadeldi kui puhtisiklikku dokumenti. Pärast seda otsust kirjutas ministeeriumi osakonnajuhataja Nils Svenningsen Berliini suursaadik Herluf Zahlele: "Hr. Koern oleks talitanud õigemini, kui ta poleks esitanud meile oma nooti, sest see võib talle tulevikus ainult kahjulikult mõjuda." (UM 5.K.9.: kiri 26. VII 1940.)

Peale tagasikutsumistelegrammi saamist kohtus August Koern N. Liidu saatkonna initsiatiivil selle esindajatega, aga tulemusteta. Kohtumisel osalesid ka saatkonna sekretär Karl Sepp ja Eesti peakonsul Taanis Waldemar Jacobsen (vt Helk 1995). Pärast seda andis August Koern Kopenhaageni Eesti saatkonna arhiivi üle Taani välisministeeriumile, kes omakorda väljastas selle N. Liidu saatkonnale (UM 5.K.82: *promemoria* 14. IX 1946 välisministeeriumi bürooülem Frederik Schønilt).

11. augustil teatas Molotov Moskva Taani suursaadikule, et N. Liidu Ülemnõukogu aktsepteeris Leedu, Läti ja Eesti Nõu-

---

⁴August Koern (1900–1989) võttis vabatahtlikuna osa Eesti Vabassõjast 1919. a-st, algul lipnikuna, hiljem leitnandina kindralstaabis kuni 1927. a. Õppis Tartu Ülikoolis 1920–1922 keeli ja 1922–1927 juurat, lõpetas juristina. Töötas Välisministeeriumi sekretärina 1927–1929, Berliini Eesti saatkonna atašeenä 1929–1932, sekretäri, esimese sekretäri, büroojuhataja ja protokollitulemana ministeeriumis 1932–1936, nõunikuna Varssavi Eesti saatkonnas 1936–1939, nõuniku ja asjuriina (*chargé d'affaires ad interim*) Kopenhaageni Eesti saatkonnas 1939. a. peale 1941. aastat üksnes mitteametlikult. Eesti eksiilvalitsuse välisminister 1963. aastast.

⁵UM 4.E. Estland 7; raporti lisaks oli teade *Stockholms-Tidningen*'ist 13. VII s.a. (*Stockholms-Tidningen* oli tuntud oma Nõukogude-sõbralikkuse poolest).

⁶Oli välisminister 8. VII 1940–5. V 1945, ühtlasi peaminister 9. XI 1942–5. V 1945.

kogude Sotsialistliku Vabariigi N. Liidu liikmesmaadena alates vastavalt 3., 5. ja 6. augustist 1940 (UM 5.K.9). Taani valitsus võttis selle teatavaks.

Koos sovetiseerimisega Baltikumis jätkus natsionaliseerimine ja varanduste konfiskeerimine. Need meetmed olid suunatud ka välisriikide kodanike vastu ja seepärast oli Taani peamiseks ülesandeks peale oma kodanike evakueerimise esindada nende Taani kodanike huve, kellel oli Baltikumis olnud pärisomandust. Et Taani esindused Balti riikides suleti vahetult enne 1. septembrit 1940, siis langes see kohustus Taani saatkonnale Moskvas, kus ka Johan Oluf sai endale uue ametikoha. 1940. a oktoobris lubas välisasjade rahvakomissari kohusetäitja Lozovski Taani Moskva suursaadik Laurits Bolt-Jørgensenile, et leitakse lahendus, mis arvestab ka Taani huve (UM 17.Sovjet 11/1: raport 17. X 1940).

Bolt-Jørgensen kahtles, kas on üldse võimalik saavutada sellist lahendust. Alles 1941. a mais sai Taani välisministeerium täpsustada oma argumendid kompensatsiooni nõudmiseks N. Liidult kooskõlas rahvusvahelise õigusega. Nendes materjalides pole aga mingit jälge mittetunnustamispoliitikast, tegelikult mitte märkigi Taani ametlikust hoiakust inkorporeerimise suhtes. Taani uuendatud huvi kompensatsiooninõudmistele vastu tuleb vaadelda 30. mail 1941 sõlmitud Rootsi ja N. Liidu vahelise lepingu valguses, milles N. Liit lubas maksta Rootsile 20 miljonit Rootsi krooni — umbes ühe viiendiku Rootsi nõudmistest, kuid vastutasuks pidi Rootsi andma välja oma pankades asuvad Balti kullahoiused väärtusega 18 miljonit Rootsi krooni.

N. Liidu saatkond taotles 21. novembril 1940 Taani võimudelt kümnele Eesti laevale vaba väljapääsu Taani sadamatest (UM 59.V.14). Selle noodi eesmärgiks oli saavutada ametlikku kinnitust Taani poolt selle kohta, et eespool mainitud laevad on N. Liidu omand. Laevaomanikud olid Taanis esindatud kas ise või oma agentide kaudu. Ministeerium oli juba deklareerinud, et see on “N. Liidu siseküsimus, sest Taani oli passiivselt tunnustanud Eesti liitumist N. Liiduga” (UM 59.V.14. S/S Egon: *promemoria* 20. XI 1940 välisministeeriumi bürooülem Sigurd Christensenilt). Ühes noodis 3. veebruarist 1941 nõustus ministeerium esindama N. Liidu nõudmisi kohtuprotsessil ühe omaniku Aleksander Utowi vastu. Taani valitsuse hoiakuks oli, et “Eesti

liitumise ja N. Liidu natsionaliseerimisdekreetide põhjal on laev saanud N. Liidu legaalseks omandiks" (UM 59.V.14, S/S Egon: kiri 7. II 1941 riigiadvokaadilt Kopenhaageni Linnakohtule; kiri 7. II 1941 välisministeeriumi direktorilt O. C. Mohrilt riigiadvokaadile). Pärast Saksamaa kallaletungi N. Liidule ja Taani Moskva saatkonna tagasikutsumist eespool mainitud protsess suspendeeriti (UM 59.V.14, S/S Egon: kiri 2. VII 1941 äsja ametisse nimetatud direktorilt Nils Svenningsenilt riigiadvokaadile).⁷

Kui Baltikum ja osa N. Liidust olid okupeeritud Saksa poolt, astuti nii ametlikke kui mitteametlikke samme, et Taani osaleks Saksa *Reichskommissariat Ostlandi* majanduses. 1941. a oktoobris loodi poolametlik nn Ida-Ruumi komitee (*Østrumudvalget*), millesse kuulusid direktor Thorkild Juncker (esimees), välisministeeriumi kaubanduskomitee esimees direktor Knud Styhr, vabrikuomanik J. C. Hempel, insener Knud Højgaard ja mõisaomanik Folmer Lüttichau. Initsiatiiv tuli algselt teedeminister Gunnar Larsenilt, kes seistes väljaspool poliitikat oli tsemendifirma F. L. Smidth & Co. esimees ning sai ministriks 1940. a juulis, ja välisminister Erik Scaveniuselt pärast Berliini Taani suursaadiku O. C. Mohri ja Hitleri vahelist kõnelust. 1942. a veebruaris sai F. L. Smidth & Co. tagasi Kunda tsemenditehase, mis enne natsionaliseerimist 1940. aastal kuulus taanlastele.⁸ Thorkild Junckeri firma Aarhus Oliefabrik A/S sai tagasi Saksa *Treuhand*'i organisatsiooni käest oma õlitööstuse Liepājas. Taani välisministeerium püüdis natsionaliseeritud omandi tagasisaamiseks organiseerida Baltikumis varandust omanud taanlaste ühist pöördumist Saksa *Treuhand*'i poole. Ainult mõned jaekauplused ja väiksemad töökojad tagastati.

Gunnar Larsen sai Saksa Idaministeeriumilt ametliku kutse Baltikumi külastamiseks, mis toimus 18. IV–2. V 1942. Ta pidas Leedus läbirääkimisi kindralkomissar Rentelniga, Tallinnas kind-

⁷Välisministeeriumi direktorid olid Otto Carl Mohr kuni 1941, Nils Svenningsen 1941–1945, Jens Rudolf Dahl 1945–1948, Frants Hvass 1948–1950, Nils Svenningsen 1950–1961.

⁸Natsionaliseeritud tehaste "privatiseerimine" *Ostland*'is firmadele, mis ei kuulunud sakslastele, oli tol ajal unikaalne. Joachim Lund märgib selle põhjuseks Gunnar Larseni isiklikku sõprust Saksa relvastusministri Fritz Todtiga. Vt Lund 1995: 54.

ralkomissar Litzmanniga ja Riias riigikomissar Lohsega. Kuigi komitee muudeti pärast Larseni Baltikumi-külaskäiku peaminister Buhli otsusega 1. juunil 1942 ametlikuks komiteeks välisministeeriumi alluvuses, langes selle ambitsioonide nivoo järk-järgult sisetülide tõttu Saksa võimuorganite vahel nende jurisdiktsiooni pärast Eestis. Pärast koostöö katkemist Taani poliitikute ja sakslaste vahel 29. augustil 1943 saadeti komitee laiali.

Et peale Taani vabastamist uuriti Ida-Ruumi komitee liikmete käitumist Saksa okupatsiooni ajal, on nende seletused seni olnud peamiseks allikaks Taani hoiaku kohta Baltimaade suhtes peale 1940. aastat.⁹ Seda komiteed on juba korduvalt käsitletud, sest Taani huvi selle vastu puudutab üht kollaboratsiooni laadi. Erik Scavenius publitseeris 1948. aastal omapoolse versiooni, milles ta kinnitas oma ametlikel uurimustel antud seletust, et komitee loodi Saksamaa nõudmiste ennetamiseks. Seda arvamust on korranud tema biograafid Anders Vigen (1958: 66–68) ja Viggo Sjøqvist (1973: 162–167). Vello Helk (1988: 143–162; 1993: 141) kriipsutab alla fakti, et komiteel oli vähe praktilist tähtsust. Joachim Lund (1995: 35–54) näeb komiteed aktivistlike ja kollaboratsioonistlike ministrite (Scaveniuse ja Larseni) püüdluste tulemusena ja rõhutab Taani huve komitee etableerimise taga ning Taani püüdlusi osaleda Saksa “Uue Korra” ülesehitamisel Euroopas.

1930. aastate keskel oli Kopenhaagen üheks Eesti põrandaaluse kommunistliku partei väliskeskuseks. 1936. a mõrvas grupp Eesti kommuniste Kominterni käsul ühes suvilas Kopenhaageni külje all oma seltsimehe Johannes Eltermanni. Selles grupis olid ka Karl Säre, kes sai 1940. a EK(b)P esimeseks sekretäriks, ja Johannes Meerits, kes pärast mõrvategu põgenes Rootsi. Säre arreteeriti sakslaste poolt 1941. a septembris Tallinnas. Ülekuulamisel tunnistas ta muuseas üles Eltermanni tapmise Taanis, millest

⁹ *Betænkning og Beretning til Folketinget af den af Folketinget nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45*; Erik Scaveniuse seletus V, lk 561–564; välisministeeriumi seletus V, lk 658–660; Scaveniuse ülekuulamisreferaat V, veerg 37–38, IV, veerg 122, XII/1, veerg 58; teedeminister Gunnar Larseni ülekuulamisreferaat X, lk 178, kd XIII/1, veerg 98–100; Saksa Taani suursaadiku Cecil von Renthe-Finki seletus XIII/1, veerg 41.

Taani võimudel polnud aimu. Meeritsa andsid rootslased 1942. a Taanile välja ja järgnevaks kohtuprotsessiks toodi ka Säre sakslaste poolt tunnistajana kohale. Seda protsessi võis vaadelda kui lüli Saksa bolševismivastases propagandas. Meerits mõisteti 1943. a eluks ajaks vangi, 1947. a kergendati tema karistust 16-aastaseks vangistuseks. 1949. a vahetati ta välja ühe Soome mundrit kandnud taanlasest vabatahtliku Haakon Dahli vastu, kes oli sattunud N. Liidu sõjavangi (Nørgaard 1990, 1991).

1944. a juulis taotles Saksa riigivolinik Werner Best Taani võimudelt mitteametlikult luba Taani paigutada Eestist ja Lätist evakueeritud inimesi. Seda küsimust arutasid kõrgemad haldusjuhid, kes seisid Taani halduse eesotsas 29. augustist 1943 kuni 5. maini 1945. Nad olid aga selle vastu — eelistati aidata soomlasi. Nende juht välisministeeriumi direktor Svenningsen arutas seda küsimust endise peaministri Vilhelm Buhliga, kes oli samal arvamusel, ja ettepanek lükati tagasi (UM V, 25: *Modtagelse af flygtninge fra Baltikum Juli 1944*; notiits 13. VII 1944 Taani Punase Risti direktorilt H. Rostingult Nils Svenningseni märkusega 14. VII 1944; *promemoria* 19. VII 1944 direktor Nils Svenningesenilt).

1945. a sügisel nõudis N. Liidu saadik Andrei Plahhin Taani valitsuselt Läti laevade üleandmist N. Liidule (UM 87.X.3: N. Liidu saatkond Kopenhaagenis 14. IX 1945 Taani välisministeeriumile). Need laevad olid toodud Taani sakslaste poolt; peale Teise maailmasõja lõppu valvasid neid Briti väeosad. Välisminister Gustav Rasmussen vastas Plahhinile 11. oktoobril 1945, et Taani arvates kuuluvad laevad Berliini liitlaskomisjoni jurisdiktsiooni alla, mistõttu Taani valitsus ei saa neid N. Liidule üle anda. Samal ajal avaldasid endised laevaomanikud ja nende esindajad valitsusele survet väljaandmisest keeldumiseks. Kui inglased teatasid Taani võimudele, et nad enam laevu ei valva, olid taanlased sunnitud oma seisukohta uuesti vaagima. Taani küsis Briti ja USA saadikutelt nende valitsuste seisukohta Taani kavatsuste kohta laevade üleandmiseks, sest Taani oli tunnustanud Läti inkorporeerimist N. Liitu. Kummalgi saadikul polnud midagi selle vastu. USA saadik juhtis isegi tähelepanu ühele liitlaskomisjoni otsusele 6. septembrist 1945, mis nentis, et need Läti laevad pole Saksa omad ja seepärast ei kuulu liitlaskomisjoni jurisdiktsiooni

alla. 7. jaanuaril 1946 teatas Taani valitsus Plahhinile, et laevad antakse võimalikult peatselt üle N. Liidu esindajatele.

Kahtlemata kõrvetas Taani pool selle looga oma sõrmed, sest algul oli võetud seisukoht, mis käis täiesti N. Liidu soovide vastu ja vastas rohkem eksiilbaltlaste nõudmistele kui lääneliitlaste hoiakule. See ei olnud aga mingil moel valitsuse eesmärgiks. 7. jaanuari noodis nõuti enne laevade üleandmist Taani kulutuste hüvitamist seoses laevade remondiga, mida sakslased omal ajal olid alustanud. Sellest tõkkest saadi aga üle, kui valitsus 27. veebruaril 1946 eraldas teatud summa, mis pidi päästma laevu remontinud Taani ettevõtte kahjumist. Ei tahetud lisaformaalsuste pärast rikkuda suhteid N. Liiduga. Taani valitsus ei teinud vähimatki katset kontrollida N. Liidu väiteid, nagu oleksid kõne all olevad Läti laevad natsionaliseerimise hetkel asunud Läti territooriumil, mistõttu natsionaliseerimine oli rahvusvahelise õiguse kohaselt õigustatud. Hoolimata endiste omanike protestist anti laevad Nõukogude võimudele üle. Ühele memorandumile lisis välisminister Gustav Rasmussen märkuse, et Taani hoiak 1940. aastal ei olnud tema arvates Balti riikide annekteerimise tunnustamine *de jure* (UM 87.X.3: *promemoria* 2. I 1946 bürooülem dr. Aage Gregersenilt, kinnitatud välisminister Gustav Rasmussen poolt eespool mainitud märkusega 7. I 1946).

1946. aastal tõstatas Taani välisminister Gustav Rasmussen kaubanduslepingu-läbirääkimistel N. Liiduga jälle nende Taani kodanike küsimuse, kes olid Baltikumis natsionaliseerimise tagajärjel kaotanud oma varanduse. Venelased aga ei tahtnud sellest kuuldagi. Muu hulgas nimetas Molotov Balti põgenikke Taanis probleempunktiks, kuid lõpuks lepiti kokku uuteks läbirääkimisteks. 19. juunil 1948 kohtus Taani delegatsioon (välisministeeriumi direktor Frants Hvass, Taani saadik Moskvas Monrad-Hansen ja saadik Duurloo) N. Liidu välisministri asetäitja Andrei Võšinski ja N. Liidu Balti vabariikide välisministrite Kruusi, Valeskalnsi ja Rotomskisega. Võšinski väitis, et kolme Balti välisministri osalemine on "kasulik" ja "vastavuses nõukogude traditsiooniga anda igale Nõukogude vabariigile sõnaõigus neid puudutavates valdkondades".

Kui Hvass oli kokku võtnud kõik Taani asjatud püüdlused saada kompensatsiooni Baltikumis aastail 1940–1941 toimunud

natsionaliseerimiste eest, märkis Nõukogude Läti välisminister Valeskalns, et ta peab kummaliseks, et Taani valitsus üldse tõstas kompensatsiooniküsimuse, sest "Taani valitsus ju ei tunnustanud neid kolme Nõukogude vabariiki". Direktor Hvass vastas, et Taani on tegelikult neid kolme Balti vabariiki tunnustanud neile laevade üleandmisega. Valeskalns ei aktsepteerinud seda tunnustamist ja märkis, et Taani polevat näiteks Baltimaade põgenikke tagasi saatnud. Hvass oli nõus "kõrvaldama poliitilisi arusaamatusi", kui Nõukogude Läti vastutasuks kompenseerib taanlaste natsionaliseeritud varanduse. Ühe neljasilmakõneluse ajal Võšinski ja Hvassi vahel mainis viimane Stalini täitmata lubadust võtta vastu 100 000 saksa tsiviilpõgenikku, mille peale Võšinski vastas, et selle põhjuseks on Baltikumi põgenikud Taanis (UM 17.Sovjet.11/1).

1944. a märtsi algul hakkasid Eestis elavate Taani kodanike sugulased ja tuttavad pöörduma Taani välisministeeriumi poole, kartes nende pärast Nõukogude vägede edasitungi puhul. Ministeerium koostas nimestiku kõigi Taani kodanike, Taani päritoluga Balti riikide kodanike jt Taaniga seotud isikute kohta Eestis ja Lätis. 28. märtsil 1944 saadeti see nimestik Taani Berliini saatkonnale koos volitusega anda kõigile registreeritutele sissesõidu- ja elamisluba kuuks kuuks (UM 17.E. Letland 10/1 c: välisministeeriumi juhend 14. VII 1944 Berliini saatkonnale). Nimekirja täiendati 1944. aastal ja 1945. a alguses ning saadeti Stockholmi ja Helsingi saatkondadele. 13. oktoobril 1944 teatas Berliini saatkond, et *Auswärtiges Amt* keeldus andmast endiste Balti vabariikide kodanikele väljasõiduvõimalusi, isegi kui nad on Taani päritolu (näiteks naised, kes kaotasid Taani kodakondsuse abielludes baltlasega). "Soovitakse, et need isikud peavad andma oma tööpanuse Saksamaal." (UM 17.E.Letland 10/1 c.) Kui Balti põgenikud ilma eelnevate Taani kontaktideta 1945. a kevadel hakkasid Taani saabuma, otsustas justiitsministeerium annulleerida viisade andmise volituse.

Nagu eespool mainitud, tulid esimesed Baltikumi tsiviilpõgenikud Taani 1945. a kevadel. Baltimaadest pärit sõdurid Saksa mundris, kas haiged või oma üksustest isoleeritud, ühinesid nendega ning lõpuks ulatus nende arv umbes nelja tuhandeni, kuid oli tähtsusetu võrreldes umbes 250 000 Saksa tsiviilpõgenikuga

1945. a juunis. Staatusega *Allied Displaced Persons* jäid Baltikumi elanikud Taanis Briti sõjalise missiooni jurisdiktsiooni alla kuni 1946. a oktoobrini. Nad paigutati laagritesse, mida juhtis Taani Punane Rist.

Juba 1945. a mais olid N. Liidu esindajad pööranud tähelepanu Baltikumi põgenikele.¹⁰ Venelased vaatlesid põgenikke kui Nõukogude kodanikke, kes tuli kiiremas korras repatrieerida. Lisaks süüdistati baltlasi antisovetlikus propagandas. Rahvuskomiteesid, mis moodustati erinevates Balti kogukondades, iseloomustati kui profašistlikke keskusi. N. Liidu surve tulemusena käskisid Punane Rist ja Taani valitsus nendel komiteedel lõpetada oma tegevus hiljemalt 1. veebruariks 1946.¹¹ See otsus kinnitati peaminister Knud Kristenseni poolt, ja see on midagi ainulaadset Taani konstitutsionaalses ajaloos: täidesaatev võim ei tohi ju tavaliselt piirata organiseerumisõigust. N. Liidu saadik Plahhin püüdis asjatult saavutada Taani valitsuselt luba N. Liidu ohvitseridele taga otsida oma nii Venemaalt kui Balti riikidest pärit kodanikke, keda nad väitsid olevat taanlaste poolt peidetud (UM 84.A.33.K: referaat 19. IX 1945 kõnelusest Nõukogude Liidu saadiku Plahhini

---

¹⁰UM 84.A.33.K: *promemoria*'d 15., 16. ja 20. V 1945 välisministeeriumi pressiosakonna ametnikelt ning töö- ja sotsiaalministeeriumi kantslerilt Hans Henrik Kochilt, mis näitavad, et isegi enne diplomaatiliste sidemete taastamist Taani ja N. Liidu vahel 16. V 1945 teostas TASSi reporter Miša Kossov põhjalikke uuringuid nii Vene kui Balti põgenike olukorra kohta Taanis.

¹¹UM 84.A.33.K: *promemoria* 5. I 1946 välisministeeriumi direktor Frants Hvassilt: "Et eelnimetatud komiteedega ei oleks mingeid raskusi, tuleb minu arvates kohtuda nende esindajatega ja neid mõjutada oma tegevust lõpetama. Peaminister oli sellega täiesti nõus ja ütles, et ta ei arva, et oleks vajalik ära oodata kabinetiistungit selle probleemi lahendamiseks."; Taani Punase Risti saksakeelne teadaanne 1. II 1946 põgenikele, milles öeldakse, et Balti, Eesti, Läti ja Leedu Komitee ja Läti Aukohus on laiali saadetud; samasugune teadaanne taani keeles Punaselt Ristilt Taani laagrikomandantidele; referaat 4. II 1946 telefonikõnest välisministeeriumi bürooülem Bjarne Dons Mølleri ja dr. Esther Amundseni (Taani Punasest Ristist) vahel, mis toimus 2. II s.a; ärakiri Taani Punase Risti direktori komandör Hammerichi kirjast 11. II 1946 töö- ja sotsiaalministeeriumi kantslerile Hans Henrik Kochile.

ning Töö- ja Sotsiaalministeeriumi kantsleri Hans Henrik Kochi vahel, mis leidis aset 18. IX 1945).

Briti võimud tõlgendasid N. Liiduga Jaltas 1945. a veebruaris sõlmitud kokkulepet Nõukogude kodanike tingimusteta tagasisaatmise kohta nõnda, et see ei kehti Baltikumini päritoluga põgenike suhtes (UM 84.A.33.K: ärakiri kirjast 22. VIII 1945 Briti sõjaväemissiooni juhilt Taanis kindral W. H. F. Crowe'lt töö- ja sotsiaalministeeriumi bürooülemale Ricardile). Briti ja N. Liidu võimude vahel oli palju konflikte põgenike pärast. Taani poliitika eesmärgiks oli põgenikest kiiremas korras lahti saada. Enam kui 4000 põgenikust jäi Taani ainult umbes 800 nn *hard core* põgenikku.

Taani sattunud baltlased olid pingeelemendiks N. Liidu—Taani suhetes. See oli väga tülikas esimestel aastatel pärast Teist maailmasõda, kui Taani lõplik paiknemine Ida ja Lääne vahel polnud veel otsustatud. Ei saa mööda minna sellest, et Taani ametnikud tihti refereerisid Briti hoiakut — baltlased pole N. Liidu kodanikud — peamise tõkestusena põgenike tagasisaatmisele. Jääb mulje, et inglased olid kilbiks, mis laskis Taani võimudel vastu panna N. Liidu survele (UM 84.A.33.K: välisministeeriumi bürooülemale Jørgen Paludani referaat 14. XI 1946).

1946. a septembris täpsustas üks ministeeriumi memorandum, et Läti laevade üleandmine valitsuse poolt “oli tõenäoliselt Balti riikide N. Liiduga liitumise *de facto* tunnustamine” (UM 5.K.82: välisministeeriumi bürooülemale Frederik Schøni *promemoria* 14. IX 1946). See memorandum kinnitati direktor Frants Hvassi ja välisminister Gustav Rasmusseni poolt.

1950. a oli Taani valitsus seoses ühe kohtuprotsessiga sunnitud täpsustama oma hoiakut tunnustamise küsimuses. Kohtu all oli üks Saksa sõjaväes teeninud eestlane, kelle advokaat küsis otse ministeeriumi käest, kas Taani on tunnustanud “Eesti annekteerimist Vene valitsuse poolt” või mitte (UM 5.K.82: Arne Georg Cohn 24. I 1950 välisministeeriumile). Internsed kaalutlused peegeldavad ametnike nõutust. Keegi ei uskunud, et Taani-poolne anneksiooni teadvõtmine on tunnustamisakt, kuid üks ametnik arvas, et Eesti saatkonna arhiivi üleandmine N. Liidule oli isenesest küllaldane tunnustamise märgiks. Tema otsene ülemus viitas ebanormaalsele olukorrale Saksa okupatsiooni ajal Taanis

ja lükkas selle arvamuse tagasi. Oldi ühel meelel, et Läti laevade üleandmine N. Liidule Taani valitsuse poolt oli üks tunnustamisakt. Viidati paljudele juhtudele, kus räägiti tunnustamisest: välisminister Gustav Rasmussenilt kirjas 9. märtsist 1946 rahandusminister Thorkil Kristensenile, välisministeeriumi ametlikus raportis 1946. a märtsist, ja otsene tunnustamine Frants Hvasi märkustes Võšinskile kompensatsioonilepingu arutamise ajal Moskvast 1948. a. Jõuti järeldusele, et Taani on andnud oma vaikiva tunnustuse Baltimaade liitmisele N. Liiduga (UM 5.K.82: välisministeeriumi bürooüles dr. Aage Gregerseni *promemoria* 30. I 1950, kinnitatud eespool mainitud märkmetega suursaadik C. A. C. Bruni poolt; järg 6. II 1950 välisministeeriumi sekretäriilt dr. Paul Fischerilt, kinnitatud suursaadik C. A. C. Bruni poolt). Dr. Georg Cohn, välisministeeriumi nõunik rahvusvahelise õiguse alal, oli aga eriarvamusel. “Ei saa öelda, et Taani on liitumist *de facto* tunnustanud. Oleme jätnud asja otsustamata ja tegelikkuses astunud samme, mis vastavad loomulikult eksisteerivatele faktidele [---]” (UM 5.K.82: Georg Cohni *promemoria* 27. II 1950¹²).

See otsus teatati just ametisse astunud välisministeeriumi direktorile Nils Svenningsenile, kes otsustas vastata järelepärimisele telefoni teel, öeldes: “Pole olnud otsest tunnustamist Taani poolt, kuid asjade tegelik olukord on viinud praktilisele tunnustamisele, nagu näitas seda endiste Läti laevade üleandmine N. Liidule 1946. a.” (UM 5.K.82: C. A. C. Bruni *promemoria* 2. III 1950 direktor Nils Svenningseni instruksioonide alusel; telefoni teel teatatud Arne Georg Cohni poolt.)

Rahvusvahelises õiguses on tegutsemise tõlgenduse aluseks selle eesmärk. Kõige mõttekamalt võiks välisministeeriumi poliitikat perioodil 1940–1950 tõlgendada nentides, et valitsus 1940. a andis Balti riikide inkorporeerimisele N. Liitu normaalse *de jure* tunnustuse. Liitmine oli N. Liidu ja Saksamaa ühise välispoliitika tulemus. Ka pärast Balti riikide okupeerimist ei soovinud Saksamaa nende iseseisvust taastada. Et Taani oli Saksamaa poolt okupeeritud, siis ei olnud võimalik teostada välispoliitikat, mis

---

¹²NB! Dr. Arne Georg Cohn ja dr. Georg Cohn ei ole üks ja sama isik!

tugevalt erineks Saksa omast. Seepärast ei esine kaalutlusi rahvusvahelise õiguse osas.

Need arutlused kerkivad esile alles pärast Taani vabanemist, kui sai teatavaks USA ja Briti hoiak Balti riikide inkorporeerimise kohta. 1946. a on esimest korda väljendatud arvamust, et Taani tunnustus Balti riikide liitmisele N. Liiduga oli ainult *de facto*. Välisministeeriumi ametnikud, kes 1950. aastal vaagisid Taani hoiakut, jõudsid arvamisele, et oli toimunud *de facto* tunnustamine. Ei oldud aga nõus iseloomustusega välisministeeriumi poliitika kohta 1940. a juunist augustini, mis puudutas Balti riikide tegelikku liitmist N. Liiduga, sest arvati, et välisministeerium ei olnud vastutav nende otsuste eest, mis langetati Saksa okupatsiooni ajal. Selle asemel viidati Läti laevade üleandmisele N. Liidule 1946. a ja direktor Hvassi väitele läbirääkimiste ajal N. Liidu Balti vabariikide välisministriga Moskvas.

Svenningseni otsus 1950. aastast pole selge seisukohavõtt selle kohta, kas Taani hoiak oli *de jure* või *de facto* tunnustamine. Selle asemel kasutas Svenningsen väljendit, "et tegelikku olukorda tunnustatakse praktikas". See sõnastus ei too selgust Taani hoiakule rahvusvahelise õiguse perspektiivis. Ühtlasi torkab silma, et välisministeeriumi järgnevad püüdlused baseeruvad selgete väidete vältimisel. Järelikult jäi võitjaks Cohni seisukoht. Ta väitis nimelt algusest peale, et hoiakut selle küsimuse kohta pole veel võetud.

Võib öelda, et Taani tunnustas kuni 1946. aastani inkorporeerimist *de jure*. Ajavahemikul 1946–1950 oli välisministeeriumi tavaliseks seisukohaks, et Taani on andnud *de facto* tunnustuse, kuid see arvamus baseerub eeldusel, et ei soovitud vastutada nende otsuste eest, mis langetati Saksa okupatsiooni mõju all. Selline arusaam oli tolele ajale iseloomulik, kuid küsimus on nüüd selles, kuidas seda arusaama tänapäeval tõlgendada. Minu arvates tuleb see kõrvale jätta. Selles välisministeeriumi ringkonnas, mis käsitles Baltikumini küsimusi, oli suurel määral järjepidevust.

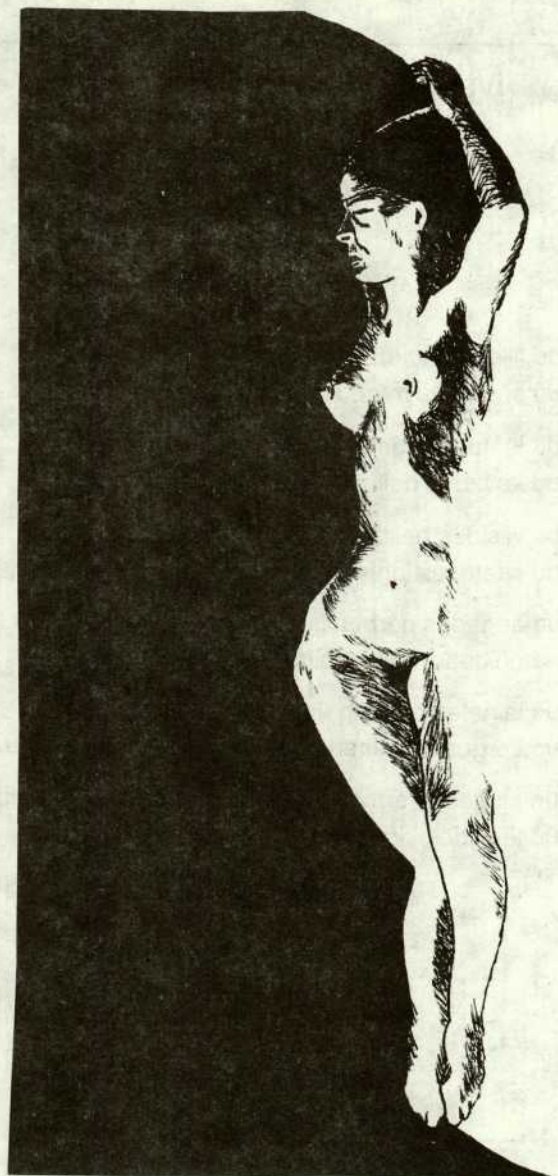
Rahvusvahelise õiguse tõlgendus, et tunnustamisküsimus otsustatakse valitsuse hoiaku põhjal, räägib selle poolt, et Taani hoiakus toimus ilmselt muudatus 1946. aastast alates, mille järel on tegemist *de facto* tunnustamisega.

Ei saa väita, et Taani hoiakuks pärast 1950. aastat on mittetunnustamine, deklaratiivne tegeliku olukorra tunnustamata jätmine. Taani poliitika oli formaalselt ebaselge, sest tegelikult on raske, kui mitte võimatu, näha vahet sellise ja *de jure* tunnustamise vahel või sellise ja *de facto* tunnustamise vahel. (Esimene Rootsi, teine Suurbritannia poolt.)

Kirjandus

- D u n s d o r f s , Edgars 1975. *The Baltic Dilemma*. New York
- H e l k , Vello 1988. Dansk ministerbesøg i Baltikum 1942. — *Annales soc. litt. Estonicae in Svecia 1985–87*. Stockholm
- H e l k , Vello 1993. *Estlands historie*. Odense
- H e l k , Vello 1995. Eesti välisesindus Taanis 1940. aastal. — *Akadeemia*, nr 3, lk 633–635
- J e n s e n , Bent 1993. Danmark—Sovjetunionen: Sikkerhedspolitiske problemer. — *Danmark og Rusland i 500 år*. Red. Henning Gottlieb, Svend Aage Christensen. København
- L u n d , Joachim 1995. Den Danske Østindsats 1941–43. — *Historisk Tidsskrift*, Nr. 1
- N ø r g a a r d , Erik 1990. *Mændene fra Estland*. København
- N ø r g a a r d , Erik 1991. *Mordet i Kongelunden*. København
- S j ø q v i s t , Viggo 1973. *Erik Scavenius*. II. København
- V i g e n , Anders 1958. *Erik Scavenius*. København

PETER KYHN (sünd. 1971) õpib ajalugu Kopenhaageni ja eesti keelt Lundi ülikoolis. Tema huvialaks on Eesti ja Taani suhted pärast Eesti Vabadussõda. Sel teemal on ta avaldanud artikleid Taani ajakirjanduses.

96

KÜLLI MUNA

MINIATUURE

Karl Rumor

ADAGIO

Närbunud lilledes nukruse kurd, nukrus ise ei kurdu.

Närbunud südames murede murd, mured ise ei murdu.

Närbunud lootustes igatsus kurb, igatsus ise ei kurbu.

Närbunud kevades hallade urb, hallad ise ei urbu.

Närbunud viisides helide lumm, helid ise ei lummu.

Närbunud saatuses lohutus tumm, lohutus ise ei tummu.

Närbunud aegades närbumisind, närbumus ise ei indu.

Närbunud põldudel ikalduspind, ikaldus ise ei pindu.

Närbunud lainetes ookean umb, ookean ise ei umbu.

Närbunud kõrgustes tähtede sumb, tähed ise ei sumbu.

Närbunud hingedes armastus loid, armastus ise ei loidu.

Närbunud leekides kirgede roid, kired ise ei roidu.

Miniatuurid. — Karl Rumor. *Liivakella all*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1971, lk 6, 17, 21, 39, 44, 46–47.

HENRIK VISNAPUULE MÕELDES

1

Käskjalg ütles: Kõnni!

Jäta maha argielu madalik ja saada väljakutse kõrgustele. Su hüvastijätt ja su teeasumine olgu sulle ühtlasi raja ületamiseks. Su jalg ärgu puudutagu tallatud teede tolmu. Kõnni nagu kuuvalgus pealpool pilvi ja taba nagu välk taevast.

Selleks on põletatud su otsaesisele äravalituse märk ja kinnitatud uljus su vööle. Relvasta oma vaim ja põlga ära mugandujate tões. Usalda iseennast ja ära kanna kaasas käsiraamatuid. Ära oota ilmutusi, vaid ilmuta ise. Kui jumal on läinud sul kaotsi, siis taltsuta saatan endale sõjasäluks, sest tõekspidamiste kibuvitsakroon peab jääma su võõrandamatuks varaks.

Su saatus ei kuulu enam sulle, vaid tolele, kes sind on läkitanud. Su silmad ei tuhni enam maises põrmus, vaid võistlevad välkudega taeva ja põrgu vahel. Sinu käsi ei koba enam pimeduses, vaid lennutab nooli päikesse. Sinu mõtted saagu sulle ärapõletamise tuleriidaks ja su kutsumus sulle Kolgataks. Sest igaüks, kes on ära valitud, lakkab olemast iseenda jaoks.

Tõuse. Jäta oma voodi. Siitpeale ei toetu sa kunagi käepärastatud kepile, vaid kannad titaanide mõõka.

Kurtide kõrvad ei kuulnud seda, tõntside silmad ei näinud seda.

Aga too, kellele toodi käsk, ei viivitanud: ta läks ja pühendas enda oma kutsumusele.

2

Laulik, laula oma laul kustuvatele tähtedele, sest puhkeb päev; laula lahkuvate tiibade viimseile viipeile, sest algamas on uus lend. Laula kaduvate kajade kajale, sest kajade kuminast kulgeb taas kulg. Laula kaduvikule kellalaul, laula tulevikule tervituslaul.

Laula alati ja — kõikjal.

Laula, kui nutavad leinaviulid, kui keerleb mälestustes surma karussell.

Miniatuure

Laula emale ja isale kirikaia laulu, vendadele-õdedele elukooli laulu.

Laula säilinud sõpradele kadunud sõprade laulu, kevadele ja suvele talituiskude laulu.

Laula, alati laula.

Laula varemeile sinkjalt sigitava mulla laulu, langenute ühis-hauale igaviku laulu.

Laula nõrдинud lippudele tormilaulu, murtud südameile rõõmulaulu.

Laula kuristikele, rõkkavaile tormis, kraatreile, purskavaile tuld.

Laula sügavustele ja kõrgustele: see on elulaul. Laul noorile ja vanule: see on saatuse laul.

Laula kõigile, kõigile. Randadele, saartele udutseval õhtul, laevadele, liuglevatele, heledal hommikul.

Laula elule ülevuse laul, surmale lunastuse laul.

Viimne laul — lootusele, lepitusele, loobumisele — — — —

Laulik laulis ja igaviku suudlus laskus ta suule.

KAAREN

— Ütle mulle, must kaaren, kas oled sa tõeliselt too tark, kelleks sind peetakse!

— Ma pole nii rumal, et ennast targaks pidada, ega mitte ka ülearu tark, et eelistaksin rumal olla.

— Kes sina siis oled?

— Olen too, kelleks mind ei peeta.

— Kui sa pesal istud, mida sa siis haud, kas tarkust või rumalust?

— Pesal ma haun mune. Nad pole ei targad ega rumalad, sest neis asub elu.

— Mis vahe on tarkuse ja rumaluse vahel?

— See on mullistunud samavõrra kui vahe kahe ristleva laine vahel.

— Nii et võimatu on sinna eraldavat piiri tõmmata...

- . . . ja puudub liiatigi võim, kes suuteline oleks seal piiririkumisi takistama.
- Su vaated on mornid, kaaren.
- Sugugi mitte. Ma vaatlen kõiki muretult.
- Aga kui sa oma pojad pesast minema saadad, kas annad sa neile siis tarkuse või rumaluse kaasa?
- Ei kumbagi kahest. Ma jätan neile vabaduse valida.
- Kas nad oskavad valida?
- Kui nad ei oska, siis nad polegi mu pojad.

ECCE HOMO

Kui ta mulle toona oleks vastu tulnud, siis põiganuksin ta teelt kõrvale. . . sest ma ei salli inimest, kes hommikul saagitsema ruttab ja õhtul oma kassat üle loeb.

Ei salli inimest, kes kannab elu nagu sandaali varvaste otsas ja upitab oma isiku nagu määrdunud maniski nähtavale. Ei salli inimest, kelle taskud on punni paisutatud ja vestialune kohevaks aetud.

Ei salli väärtusi, mis reklaamisildina külge kleebitakse ja teenete tunnuseks rinda riputatakse. — — —

Aga lehed langevad puust ja hilbud inimese elu ümbert. Eilne kohtumine võib kohtuda täna taas, ent mitte enam samal paigal ja samal kujul.

Ja kae, ma olen põlatavaga leppima hakanud, sest ma nägin rohkem kui on meelepärane näha. Nägin, kuidas ta vasikaga võidu jooksis ja kirbuga kõrgust kargas, kuidas ta veskitiibadesse tuult puhus ja sõelaga tulekahju kustutas. Nägin teda savile jalgu alla ehitavat ja õhulossile tugesid taguvat.

Varsti ta sügas nõutuses kukalt ja kuivatas laubalt vaevahigi, sest ta vanker oli kraavi veerenud ja ta ei suutnud seda enam pervele tõmmata. Juba nuuskisid nõudjate hagijad ta jälgi ja lõapunujate sellid ruttasid ta kaelamõõtu võtma. — — —

Siis pidin nägema, mida veelgi vähem näha soovinuksin.

Miniatuure

Nägin, kuidas ta seaduseparagrahvides siples, kohtulaua ees ennast vabandas, kurtidelt kõrvadelt kuulmist mangus ja oma teenetemärke lunarahaks pakkus. Tagatipus nägin, kuidas ta võla- ja karistusvanglas päevade redelit mööda taas vabaduse poole roomaskles. Ta taskud olid nüüd tühjad ja manisk roguskiks kulunud.

Sealtpeale algas ta Damaskuse teekond Saulusest Pauluseni.

— — —

Kohtasin teda uuel kanapimedal teel. Olin tunnistajaks, kuidas ta meelearandajatega ja arukaotanutega kiriku poole sammus, pihisa ees põlvitas ja armulaualt tulles tuigerdas. Puistas oma pea peale tuhka ja roomas ristipuu alla.

Seal pälvis jumalalt jalahoobi.

— — —

Siis juhtus temaga midagi inimlikku, mida loomadega kunagi ei juhtu. Nägin justkui läbi mürgiudu, kuidas ta joomarite seltsis ülbaid lauseid loopis ja ilgeid laule jorutas. Kuid tundus mulle, nagu polekski too tema enda kurk, kuhu ta viina valas, ega ta oma suu, kust väljusid ropendused.

— — —

Täna näen teda võib-olla viimast korda. Ta seisab pleekinud liivakünkal ja vahib kõrbe tühjusse. Sedasama teen ka mina.

Tere, sõber!

TORNID

Vanadele tornidele kuulub kummaline võlu. Aegade müütiliselt morn ilme taandab neid üksindusse. Näib nagu sõltuks nende tasakaal varjude vaagimisest päikesetõusu ja loojaku vahemaal: hommikul längub nende varjukülg läände, õhtu eel — idasse. Keskpäeval nad põevad ja mõtisklevad, hieroglüüfide kiri kivisel palgel ja saagade valjus meeleolus. Inimesed näevad neid juba kaugelt, arvates kuulvat nende mõistukõnet, mis algab iganenud minevikust ja rändab läbi eeloleviku, aga ei jõua kunagi tänase päevani.

Lapsed mööduvad tornidest pelglikel sammel, kartes muistsete aegade taastumist. Raugad seisatavad tornide ees, vangutavad pead ja lausuvad iseendale: Kadunud ajad ei tule enam kunagi tagasi.

Vanadele tornidele kuulub kummaline võlu.

Sajustel sügispäevadel nad hõlmavad end tormimantlisse ja suruvad kübara sügavalt pähe. Hüljatusest ja vihmast tuimaks udjutud, käed mantli varrukates, jalad mudasse mülgastunud — nii nad seisavad, udususest vaevu silma paistes, tummad ja sõgedad justkui surnud sajandite tunnimehed. Ajakell nende olemuses ei pendelda enam ja muistne valvsus ei hoia enam nende lauge lahti. Ei nad märka sedagi, kuidas torm nende ümber rahet rabistab ja nohused pilved nende pea kohal aevastavad.

Olevik möödub tornidest killavooristunud lohena, näljane külluses ja janune veeuputuseski. Minevik kõngleb kääpa all. Tulevik süstib end tornide halvatustõve vastu aatomienergia irooniaga.

Vanadele tornidele kuulub kummaline võlu.

Õhetavatel kuupaiste öödel hiilib kangialustesse ja treppide keerdkäikudesse vargalik poolvalgus. Krobelistel karniisidel kaklevad kassid moondkassidega; pikasaba-pärdikud pöörlevadveerlevad õhutrapetsitel. Keldrites villitakse veinipudeleid ja suunatakse joodikute suhu naudingu voolikuid. Vahitubade hämaratel põrandatel täristatakse täringuid, teritatakse relvi. Laskepaja sügavikus kükitab munk, lugedes elust lahkunuile hingepalvet. Kostaks kui kannatuste tirinat ja oleks kui mõök klõksatanud mõõga vastu.

Hakid peidupesades kuulatavad valvsalt, hinged hirmul. Üksnes öökull — too kõigi aegade kõhkleja, pilaja ning ülemealitseja — naerab, mõnitab, huikab ja trotsib.

LIIVALIITENE

Täämbä ma mõtli kavvödöhe, — mõtli tuu liivaliititse ja suurõndötsö maa pääle, sääl, koh pedästikkö ja lepästikkö vahel pesälese külä ja küklese olgkatsöga ütsiktalo, kõigil näil makus elohöng man ja jumala silm pääl. Karätanomö ussaia takah omma laias tallatu, ussaia esi kogoni ahtakösös ahendötu. Suvel

kasusõ humalavarrõ katsõni, talvõl nõsõsõ lumõuarmõ poolõ sainani. Sügüse käävä vihma- ja rätsäkusao, keväjä mulisõsõ niidü ja nurmõ lumõsulast. Aasta mõlõmba otsa tulõva ummõhtõ parajasti kokko ja egäl pääväl om uma ilo ja rõõm.

Täämbä ma näi kavvõdõhe, — näi, kuis kõvõra külätii üte künkä otsast tõõsõ otsa kõõgerdäse, üte ruusahavva mant tõõsõ mano ruumasõ, linaläpete ja leolätete vahel solgõrdasõ ja — jummal tiid, kohe ärä kaosõ, õkva ku essünü ja sõlme lännü. Ilm ol' ilonõ ja rändäit pallõ. Hobõsõ turnsi, nooguti pääd; puurummõga ratta kääni kiigäti-käägäti. Mehe astõ kuurma kõrval, keeruti maisipaprõhe tubakut ja jutli — ei tiia, midä vai millest. Kesä pääl kullõtas minevaastane kulo ja kadaja ossõ küleh ripõndi härmävidäja võrgu.

Täämbä ma kuuli kavvõdõhe, kuuli, kuis kerko- ja karäkelä naksi kõlisõmma, käo- ja kurõkellä kumisõmma; kuuli, kuis kastõ- ja värihaina unõst heräsi ja kallis pühapäävä hummmok inemiste hingeh helisi. Näio ja nooriku lätsi kerkohe, — kõik tuu kabõhiti rahvas üteltõselt, hõpõrõngatsõ keti kaala ümbre, hõpõrublatsõ sõlõ rõnna pääl. Nii nimä lätsi: Jumala Lats süämeh, ristilats käe kõrval. Kerkoh nä kumardõlli Pühä Maarjalle, peräst kerkot tsõõriti, tantsu Haina Maarjallõ. Õdagu rüükse karilooma süütmist-juutmist, üüse nurrõli tsüra magatamist-mutsõtamist.

Täämbä ma aimsi kavvõdõhe, — aimsi, et inemise elotii om pallõ lühemb ku külätii. Vana Jumala aknõ all valõndas igävetsest igävetsemi mahlatüvega kõivopuu: säält om Tark Tikkaja egäle meist üte mahlatila määränü. Minoti tsilkva, — kõkõpäält tulõva tunni ja päävä täüs, peräst täütüse ka nädälä ja aasta ja piägi om kogo elo tuust tsilkmisest kuhäni kuurmah. Siss lüvväs mahlatamisele punn ette... ja nii omgi inemise käest kõik tima osa ärä tsilknu. Kinä olõs küll tuldu tiiid pite ütskõrd viil tagasi minnä ja kõkkõ elämist-olõmist otsast alosta; targõmb om ummõhtõ aiguga üteh tantsi ja lõppünü meelega elost vällä vantsi.

KARL RUMOR-ASTI (7. veebr. 1886 — 9. juuli 1971) tegevus nii kirjanduse kui poliitika alal on olnud väga tähelepanuväärne, ometi jäänud ülekohtuselt varju. “Noor-Eesti” generatsiooni tähtsaimaks prosaistiks peetakse teadagi Friedebert Tuglast, Jaan Oksale ja Aleksander Tassale omaette kohti varudes, A. H. Tammsaaret sellest killast vahel isegi mingi seletusega välja jättes — Karl Rumor aga unustatakse tihtilugu hoopis. Kultuuri umbaastail oli selleks ju poliitiline põhjus, mis loomulikult taasvabanenud Eestis ei kehti.

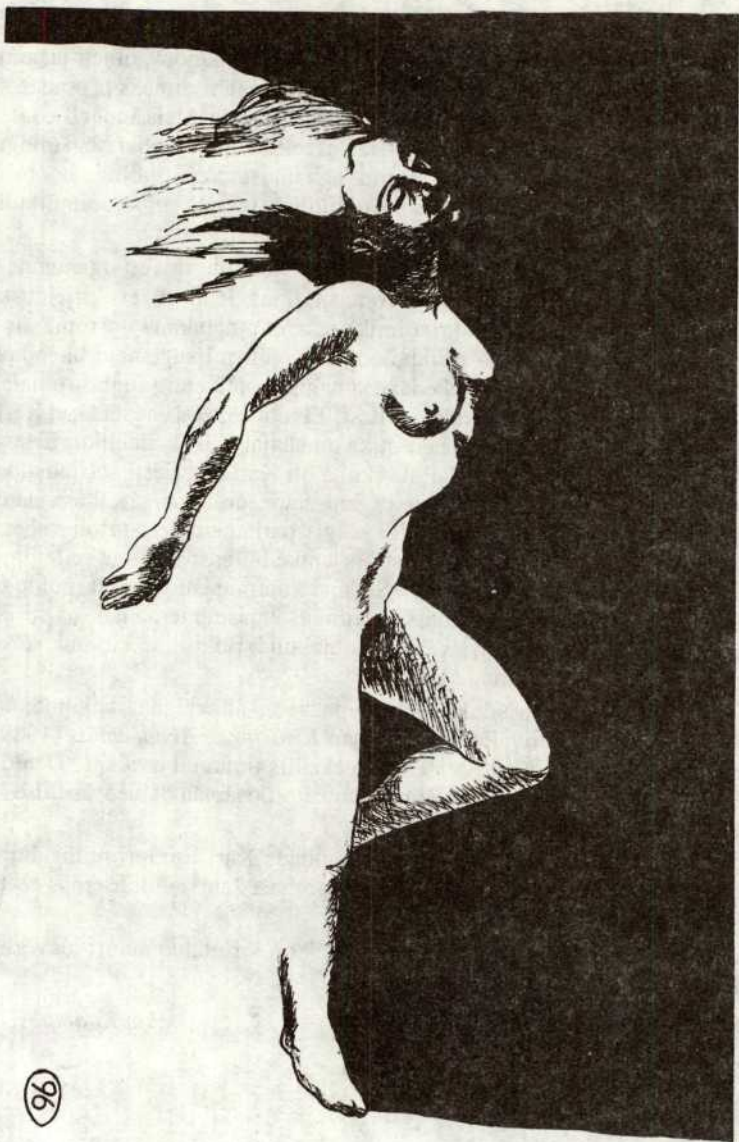
Võib-olla iseloomustaks Karl Rumori loomingut (eri raamatute-na 9 novellikogu, 1 jutustus, 1 romaan, 1 näidend, 4 reisikirjeldust, 2 osa mälestusi, 1 miniatuuripõimik) eeskätt omapärane uusromantismi (*resp.* sümbolismi) ja psühholoogilise realismi sugemeid ühendav stiil, mõnikord võrdlemisi lähedane kunagise koolivenna Tuglase omale, olemuslikult siiski õigegi kauge sellest. Ei tohi näiteks unustada, et Karl Rumori novellide avameelne erootika omal ajal väikekoodanlikus Eestis teatavat skandaaligi tekitas. Poliitikuna oli Karl Ast Eesti sotsialistide juhtivaid tegelasi, põrandaalune organisatsioon, poliitvang, väljasaadetu ja särav kõnemees vana vabariigi kõigis parlamentides; ta oli vahest kõige suurem maailmarändur eesti kirjanike hulgas ja kõige selle juures ühtlasi vaimukas publitsist. (Sellena kommunistide poolt muidugi eriti vihatud.) Ilukirjanduslikus loomingus kajastub tema isiksus siiski ennekõike psühholoogilise vaatluse objektina; poliitiline kirjanik sõna ahtas mõttes pole ta olnud kunagi.

Kordustrükina on Nõukogude okupatsiooni allakäigu aastail ilmunud Karl Rumori novellivalimik ja romaan *Krutsifiks*. *Akadeemias* (1989, nr 3) on avaldatud Karl Asti 1955. a eksiilis ilmunud artikkel “Demokraatliku Eesti loojakul” ja Karl Rumori proosapala “Uned unetuses” novellikogust *Uned ja mured*, 1953.

Küllap tohiks just nooreestiliseks pidada Karl Rumori miniatuuriharrastust. Seda uusromantismile väga omast žanri on hilisemas eesti kirjanduses viljeldud vähe.

Olgu veel märgitud, et “Liivaliitene” on kirjutatud autori idavõrumaises kodumurrakus.

Ain Kaalep

96

KÜLLI MUNA

HOMOSEKSUALISM KATOLIKU MORAALITEOLOOGIA PINGEVÄLJAS

Ylo M. Pärnik

Viimastel aastatel, üleüldise totalitarismist vabanemise tähe all, on ka Eesti ajakirjanduses ilmunud märkimisväärne hulk käsitlusi, mille teemaks on homoseksualism. Neist väärivad esiletõstmist Rand 1989, Veispak 1989, Roo 1989, Kaplinski 1992, Hinsberg 1993. Hiljuti ilmunud ilukirjanduse tõlgetest aitavad selle nähtuse psühholoogilist külge kõige usutavamalt avada Wilde 1992, Ackroyd 1992 ning Forster 1993. Homoseksualismi on põgusalt käsitlenud ka seoses AIDSi ähvardusega. *Gay'*de ja lesbide katsed oma organisatsiooni luua on meil kollase ajakirjanduse andmetel pärast pikaajalisi pingutusi siiski korda läinud. Probleem on järelikult aktuaalne ja vajab põhjalikumat analüüsi.

Peale mõne üksiku erandi (Rõigas 1988 ja Soomere 1990) üritatakse homoseksuaalseid inimesi mõista ning võimaldada neile soodsamaid tingimusi oma seksuaalsuse väljaelamiseks. Propageeritavat tolerantsi iseloomustab kujukalt lause: "Kui nad kord juba säärased on ning teisi ei sega, las saavad rahulduse nii, nagu neile meeldib." Seejuures ei jäeta mainimata ristiusu määravat osa homoseksuaalsete inimeste sajandeid kestnud tagakiusamisel. Otsitakse ja leitakse sarnaseid jooni homoseksualistide ja juutide juurest. Teoloogidest on homoseksualismi põgusalt puudutanud ainult Toomas Paul (1994: 353j), hoiatades ohtude eest, milleni seda laadi sallivus võib viia.

Kui lisada juurde kõmulehtede "seksuoloogiline valgustus-töö", siis tohiks justnagu arvata, et "vabanenud" ja hedonismi laineharjal keskmine eestlane, kui ta juhtumisi on vaevunud neid kirjutisi lugema, peaks teadma homoseksuaalsusest peaaegu kõike võimatut ja võimalikku. Kui meie ummisjalu tormijooks Lää-

ne elulaadi hüvede poole jätkub, siis pole ka Maarjamaal pääsu "emantsipeerunud vähemuste" diktatuuri eest. Ehk on just siin põhjus, miks heteroseksuaalne enamus kardab homoseksuaalset minoriteeti.

Traditsiooniliste moraalinormide kokkuvarisemist tõlgendatakse arenenud lääneriikides kui võimsat revolutsiooni ning leidub piisavalt neid, kelle meelest Friedrich Nietzsche pöörane antifilosoofia on teostumas. Ka Jack Dominiani raamat *Sexual Integrity: The Answer to AIDS* (avaldatud Eesti Katoliku Kiriku teoloogilise ajakirja *Kiriku Elu* 1994. a numbrites) ujub tegelikult samas voolusängis, olgugi reservatsioonidega. Silma hakkavad pühakirjatekstide tõlgendamisel *argumenta ad hominem*, parandavate püsisuhete soovitamine homoseksuaalsetele inimestele ning väide, nagu võiksid kiriku seisukohad homoseksuaalsuse kohta suuresti muutuda. Neid vaateid saab küll respektierida kui suurepärase teoloogiatundja arvamuse avaldusi, aga samas võiks kujutleda vaese homoseksuaalsete kalduvustega kristlase enesetunnet, kes loodetud selguse asemel ei tea enam, kas tal on tarvis minna pihitooli oma surmapattu üles tunnistama või on Jumal tema järjekordse langemise ühtäkki kiiduväärseks tunnistanud. Kas mingi selgus moraaliküsimustes on üldse võimalik või peabki inimene abitult edasi-tagasi visklema?

Kõik oleneb ilmselt vaatenurgast ja vundamendist, millele hüpoteesid ja teooriad on rajatud. Käesoleva kirjutise autor teeb katset vaadelda homoseksualismi probleemi antropotsentrisest (inimesekesksest) ja teotsentrisest (Jumala- ehk teisisõnu ilmutuskesksest) aspektist ning määratleda, kumb neist kahest väärrib enam usaldust. Et kirjanduse kättesaadavus on paraku piiratud, siis on vaatluse esimeses osas põhitähelepanu koondunud mees-homoseksualistidele.

1. HOMOSEKSUALISMI OLEMUSEST

1.1. Tekkepõhjused

Mingi sotsiaalse nähtuse täpse määratluse huvides on tarvis kõigepealt teada, kuidas see tekib. Alates termini "homoseksualism"

leiutamisest 19. sajandil kuni tänaseni on püstitatud mitmeid hüpoteese omasooiharuse geneesi kohta, kuid ühtki neist ei ole õnnestunud üheselt tõestada.

Kas psüühikahäire või normaalne nähtus? Psühhiaater Krafft-Ebing pidas juba möödunud sajandi lõpul homoseksualismi psühhopatoloogiliseks nähtuseks. Sama seisukohta jagasid Zürichis töötanud August Forel, hiljem Sigmund Freud ja talle järgnenud psühhonaalüütikute koolkonnad. Veel 1966. aastal loetleb Ülemaailmse Tervishoiuorganisatsiooni rahvusvaheline haiguste ja surmapõhjuste klassifikatsioon klassi nr 30/302 all seksuaalväärasusi: homoseksualism, fetišism, pedofilia, transvestitsism, ekshibitsionism jt (Saarma 1980: 15j). Praeguseks on homoseksualism sellest nimekirjast kõrvaldatud. Kas põhjuseks on mingi avastus meditsiinis? Ei, pigem on tegemist sotsioloogilise avastusega, sest murrangu esilekutsujaks peetakse üksmeelselt Alfred C. Kinsey 1948. aastal ilmunud statistilist raportit, mis võimaldas näha inimese seksuaalsust täiesti uues valguses (Rand 1989: 65). Kinsey skaala nimelt peab heteroseksuaalsuse kõrval normaalseks nii bi- kui ka homoseksuaalsust. Hälbiv on see, mis kõigi kolme grupi juures läheb kaugemale "loomupärasest" kahe inimese seksuaalsuhtest, s.t kuulub seksuaalsete perverssuste laia paletti alates sadismist ja lõpetades nartsissismiga. Normaalseks tunnustamise tegi võimalikuks "seksuaalrevolutsiooniga" kaasnenud gay'de ja lesbide aktiveerumine ning sihikindel tegevus avaliku arvamuse mõjutamiseks. USAs tekkis üha uusi homoseksualistide organisatsioone (esimene suurem ühendus, *Mattachine Society*, asutati küll juba aastal 1951), hakati avaldama oma ajakirju ja ajalehti, mis väsimatult veensid saatusekaaslast elujõulise subkultuuri olemasolus ning sisendasid kujutelma, et homoseksualistid on tagakiusatud vähemus (Coleman 1984: 230). Oma osa selle subkultuuri väljakujundamisel oli ka Ameerikasse rännanud soomlasel Toukko Laaksosel (1920–1991), kes joonistas ja avaldas Tom of Finlandi nime all homoerootilisi või ka lausa pornograafilisi pilte ja koomikseid. Homoseksuaalsete moekunstnike ja popansamblite mänedžeride eestvõttel võttis heteroseksuaalne avalikkus meestemoe osas üle mitmeid erootiliselt mõjuvaid riietumisstiile. (See, millega heteroseksuaalne rokkar või *heavy-metal*'i staar nõrgemat sugu peibutab, mõjub homoseksuaalsele mehele vägagi erutavalt!) Kuigi ametlikult normaalseks tunnisi-

tatud, käib võitlus endiselt edasi, nüüd juba rahvahulkade kivinenud eelarvamuste vastu, võrdsete õiguste nimel, näiteks sõjaväes teenimise õiguse pärast jne. Oma normaalsuse tõestamiseks nii iseendale kui teistele avaldatakse raamatuid, mis tutvustavad kuulsaid teadlasi, kunstnikke, muusikuid, kirjanikke jt, kes olid või on väidetavalt või tõesti homoseksuaalsed. Sotsioloogia ja ajaloo arengusuundadega manipuleerides võib küll luua näiliselt veenvaid teooriaid, mille järgi homoseksuaalsus on normaalne, kuid selline loogika vaikib tavaliselt maha või ei taha näha negatiivseid aspekte.

Psühhoanalüütikute hüpoteesid. Sigmund Freud pani tähele, et homoseksualismi esineb peale neurootikute ka inimeste juures, kellel muid hälbeid ei esine ning kel on pealegi väga kõrge intellektuaalne ja eetiline kultuur. Seetõttu ei pidanud ta homoseksualismi mitte degeneratsiooniks, vaid inversiooniks ning seletas selle kujunemist poisslapse väga tugeva kinnistumisega ema külge. Poiss tahab ennast samastada emaga ning muutub ise endale seksuaalobjektiks. Noorukieas hakkab ta otsima noori mehi, kes meenutaksid talle teda ennast ning keda ta tahaks armastada nii, nagu tema ema teda armastas. Freud tegi järelduse, et inimene on sündides biseksuaalne, monoseksuaalsus kujuneb alles hilisema arengu käigus. (Jüriloo, Vahing 1990: 76.) Freudi järgi on homoseksuaalsuse tekkimiseks soodsad tingimused, kui ema on võimukas perekonnapea, isa aga laste suhtes vaenulik ja võõras. See hüpotees ei seleta aga juhtumeid, kus homoseksuaalsus kujuneb vastupidistes või täiesti tavalistes pereoludes, mille puhul mitmest õest-vennast, kes peaksid olema üles kasvatatud võrdsetes tingimustes, üks on homoseksuaalne, teised heteroseksuaalsed. Samas on võimalik, et vähemalt kaks venda-õde tunnevad sookaaslaste külgetõmmet. Ka ühemunarakukaksikutest võib üks olla homoseksuaalne, teine aga täiesti normaalse seksuaalkäitumisega.

Erinevused peaaegu ehituses? 1991. aastal läbis massiteabevahendeid sensatsiooniline uudis: homoseksuaalsete ja heteroseksuaalsete inimeste peaaegu ehituses on erinevusi. Nimelt uuris ameerika neuroanatom Simon Le Vay 19 AIDSi surnud homoseksuaalse patsiendi ning 16 heteroseksuaalse mehe ja 6 naise ajuosade mahtu. Ta lõi kas sügavkülmutatud ajud 50 mikromeetri paksusteks lõikudeks ning mõõtis eraldi iga rakurühma suuruse,

määrates sel kombel kindlaks erinevate ajuosade mahu areaalis, mida üldiselt käsitatakse kui seksuaalkäitumise regulaatorit. Mõõtmised näitasid, et üks rakurühm hüpotalamuses (INAH 3) oli homoseksuaalsetel meestel poole väiksem, seejuures aga peaaegu võrdne naiste näiduga. Kuid paljud tema kolleegid seadsid varsti selle tulemuse kahtluse alla. Le Vay, kes ise on gay ning juhib üht homoseksuaalse ja lesbilise pedagoogika instituuti, ei tarvitsenud läheneda uurimisobjektile objektiivselt. Ajakiri *Science* tuletas meelde, et hüpotalamuse rakurühmi on väga raske üksikest eraldada, pealegi mõõtis Le Vay ajalõike üksi, ilma tunnistajate juuresolekuta. Kui juba mehe ja naise aju erinevuste kindlaksmääramine osutus ülimalt vaevaliseks, siis seksuaalkäitumise poolest erinevate meeste puhul pidi see olema veelgi problemaatilisem. ("Trieb in der Wiege." — *Der Spiegel*, 26. Juli, 1993, lk 172–174.)

Kas homoseksuaalsus on pärilik? Saksa psühhiaatrid Hirschfeld, Rüdin ja Forel olid juba meie sajandi alguses veendunud, et psühhopatoloogilised nähtused on enamiku homoseksualistide puhul primaarsed, s.t pärilikud (Forel 1905: 250). 1993. aasta levis maailmas uus uudis: homoseksuaalsuse geen on avastatud! Kuid siingi oli rohkem kõmu kui asi väärt. Just keset kõige ägedamat propagandakampaaniat homodele sõjaväes teenimise õiguse saavutamiseks USAs avaldas molekulaarbioloog Dean Hammeri uurimisgrupp homoseksuaalsete meeste genotüübi võrdluse esialgsed tulemused. Hammer alustas pereuuringutest. Uuritud 76 homoseksuaalse mehe suguvõsas oli homoseksuaalsete inimeste protsent tunduvalt suurem kui elanikkonna hulgas üldiselt. Homoseksuaalsed sugulased olid suuremas osas emapoolsed vennad või nõbud. See asjaolu võimaldas oletada, et homoseksuaalsus antakse geneetiliselt edasi poegadele emaliini pidi. Kõne alla tuli x-kromosoom, mida eostamisel vahendab ainult naise munarakk. Hammer valis 40 homoseksuaalsete kalduvustega vendade paari ja tükeldas nende x-kromosoomid mikroskoopilisel teel väiksemateks osadeks. Tulemus: kromosoomi ühes otsas asuv lõik xq28 oli 33 vendade paaril identne. Ülejäänutel mitte. Hammeri enda sõnul "on tõenäosus 99,5 protsenti, et meie avastatud kokkulangevus ei ole juhuslik". Hammer tunnistab siiski, et kindlasti ei ole xq28 ainus, mis mõjutab homoseksuaalse kalduvuse kujune-

mist, ning igatühel, kellel see olemas, ei pruugi homoseksuaalsus ilmneda.

Kriitikud on tulemuse asetanud suure küsimärgi alla. Kromosoomi lõik xq28 sisaldab neli miljonit geeni-alfabeedi ühikut, mis on ühinenud umbes paarisajaks geeniks. Nende hulgast loodab Hammer leida homoseksuaalsuse tekitaja. Et aga üheainsa geeni täpne lokaliseerimine võtab praeguse tehnikataseme juures aega kuni kümme aastat, siis järelikult ei saa olla juttugi homoseksuaalsuse geeni avastamisest, pigem on tegu järjekordse poliitilise manöövriga. ("Trieb in der Wiege." — *Der Spiegel*, 26. Juli, 1993, lk 168, 176–177.)

1.2. Homoseksuaalse inimese iseärasused

Pealiskaudsel materjalidega tutvumisel võib jääda mulje, nagu oleks homoseksualism suures osas andekate ja geniaalsete inimeste hälbimus. Kahtlemata on pikk rida tuntud ja mõjukaid persoone, kelle juures oletatakse homoseksuaalsust, või on seda isegi tõestatud, kuid paraku jääb nende arvukus oma kaasaja homoseksuaalide üldarvu suhtes protsentuaalselt kaduvväikeseks. Pigem tundub, et mida aeg edasi, seda vähem on homoseksuaalide seas neid, kes suudavad saavutada klassiku oreooli. Kui ühiskonna mentaliteet kõrvalekaldele enam piire ei sea, siis jääb järele vaid pealiskaudne naudingurõõm, mis tegelikult hävitab loomisvõimet.

Oscar Wilde'i tragöödia näitab eriti kujukalt, kui võrd taltsutamatu võib olla kirg oma sookaaslase vastu. Armastuse objektiks pole mitte niivõrd sõbra hingelised omadused kui just tema füüsis, keha, välimus. Põletava kire haardes jääb järele ainult seksuaalne sensuaalne, puhtmeeleline külg. Kõik teised funktsioonid langevad ära. Just homoseksuaalsuse puhul on libiido ja soojätkamine kõige kardinaalsemalt lahutatud. Seksuaalne nälg kasvab lakkamatult, orgastiline kogemus jääb tihtipeale puudulikuks, enesedistsipliin mureneb. Lõppkokkuvõttes on tegemist ohjeldamatu vastastikuse enesehävitamisega. (Jack Dominiani raamat tekitab ühtlasi küsimuse: Kas libiido ja soojätkamise lahutamine teineteisest ei tähenda ka heteroseksuaalse enamuse jaoks analoogset olusituatsiooni?)

Mida varem puberteedi- või teismeeas nooruk avastab enda juures homoseksuaalsed kalduvused, seda üksildasemaks ta muutub. Samast soost eakaaslastega tekivad suhtlemisraskused, vastassugu jätab ükskõikseks. Enamasti on homoseksuaalidel raskusi sobiva partneri leidmisega, sest sageli on armumise objektiks heteroseksuaalne sookaaslane. Ja kui õnnestubki luua armusuhe mõne vastuvõetava homoseksuaaliga, siis ei rajane see sageli mitte vastastikusel teineteise täiendamisel (nii nagu mehe ja naise kooselu puhul), vaid karakteriomaduste sarnasusel, mis parimal juhul lubab kaaslane kaudu avastada iseennast. Tulemuseks on sageli nõrkuste vastastikune võimendumine. Homoseksualistide organisatsioonid loovad kujutluspildi oma vähemuskultuurist, mille raamides langevad lõpuks kõrvale ka häbitunne ja seksuaalakti intiimne iseloom. Justkui teostataks seda, mida pornofilmidest nähtud. Kas tuleks seda nimetada "sekskommunismiks"? On arusaadav, et teistsugune ja oma kalduvuste käes vaevlev inimene tunneb suurt kergendust omasuguste keskel. Ta võtab kergesti vastu talle sobiva "seksuaalideoloogia" ning hakkab võitlema väidetavalt allasurutud seksuaalvähemuse õiguste eest. Organiseeritud *gay*-liikumises on olulisel kohal oma kalduvuste avalik tunnistamine. Võimalikud konfliktid perekonnas või töökollektiivis, mida *coming out* võib kaasa tuua, süvendavad veelgi tagakiusamise muljet.

Homoseksuaalide seksuaalkäitumine varieerub. Ühed rõhutavad eriliselt oma mehelikkust ning peavad "kreeka armastust" tugevalt arenenud mehe tunnuseks. Võimalik, et tegu on puuduliku mehelikkuse kompleksiga, mis inimest lakkamatult vaevab. Tõenäoliselt väiksem osa meeshomoseksuaalidest püüab rõhutada oma naiselikke omadusi. Esineb fetišistlikke elemente ja sadoomasohhismi.

Mida tugevam on seksuaalne potents, seda vähem on lootust kestvateks püsisuheteks kahe homoseksuaali vahel. Juhuslike kontaktide osakaal võib olla arvatust tunduvalt suurem, sest küllalt sageli on säärased inimesed kaotanud igasuguse kontrolli oma suguelu üle ega ole ka vähima kiusatuse puhul enam võimelised tugevaks tahtepingutuseks. Säärases situatsioonis tohiks nn "tervendavat püsisuhet" soovitada ainult siis, kui mõlemad partnerid tahavad teineteist aidata enesekontrolli saavutamiseks. Vastu-

pidisel juhul võiks nimetatud soovitus kaasa tuua hukatuslikke tagajärgi.

Nii Krafft-Ebing kui ka August Forel kinnitas oma tähelepanekutele toetudes, et peaaegu kõik homoseksuaalsed mehed on suuremal või väiksemal määral psühhopaadid, kelle seksuaaltung on tavaliselt tunduvalt tugevam kui normaalsel inimesel (hüperseksuaalsus). Enamik homoseksuaalseid mehi Foreli patsientide seast olid küünikud ja iharad liiderdajad. Ent samas märgib ta: "Oleks ülimalt ebaõiglane nimetatud tähelepanekut üldistada kõikidele. [...] Olen tundma õppinud paljusid ausameelseid uringuid [homoseksualisti sünonüüm], keda nende perversioon ja psühhopaatia on muutnud pessimistiks. Säärased lõpetavad sageli enesetapuga, sest nad võitlevad meeleheitlikult ja kangelaslikult oma haiglasliku kalduvuse vastu ning on valmis pigem surema kui alla andma. Niisugused juhtumid kuuluvad traagika valda ning väärivad igati meie kaastunnet. Tavaliselt hoiduvad need inimesed liitumast uringute klikiga." (Forel 1905: 250.) Foreli väidet näib kinnitavat geniaalse ja sügavalt religioosse Pjotr Tšaikovski elu ja looming. Kõik tema sümfooniad on õieti vaevleva hinge karje, sest helilooja ei suutnud metsikut kirge ohjeldada. Tšaikovski luigelaul, VI sümfoonia ("Pateetiline") lõpeb sügavalt pessimistliku alatooniga, väljendades väsimust, leina, kannatust ja valulist hüvastijätku eluga.

1.3. Homoseksualism ja massimeedia meetodid

Seksuaalkäitumist ja avalikku arvamust mõjutab üha enam massikommunikatsioon. Meetodid, mida kasutatakse "uue seksuaalmoraali" propageerimiseks, on oma olemuselt küllalt lihtlased. Üht ja sama arsenalit kasutatakse ka homoseksuaalsuse õigustamiseks. Neid manipuleerimisvõtteid selgitab USA olukorra näitel Essexi ülikooli sotsioloogiaprofessor John Gagnon oma kirjutises "Märkmeid seksuaalhoiakutes toimunud muudatuste mõistmiseks" (Gagnon 1984).

Ajakirjanduses ilmutavat materjali lugedes on võhikul raske otsustada, kas on tegemist kõigi reeglite järgi koostatud teadusliku uurimuse või populaarteadusliku käsitlusega, sest nii esimesi kui teisi avaldatakse samaväärsena. Et turumajandus dikteerib fiinantstingimused, võetakse valikuta vastu kõike, mis vähegi võiks

äratada lugejate huvi. Heal juhul on suurem jagu tõsiteaduse pähe avaldatud artiklitest väärtusetu, teatav osa aga isegi kahjulik, sest need annavad maailmast nuripidise pildi. Massikommunikatsioon avab eriti rohelise tee seksuaalkäitumist puudutavatele sõnumitele ja kommentaaridele. Seejuures käsitletakse rõhutatult alternatiivseid suguelu vorme. Erilist tähelepanu on pälvinud ühiskonnateadustes, eriti sotsioloogias rakendatav statistiline meetod. Nii on aja jooksul stiliseeritud lubatavaks paljud nähtused, mida varem peeti ebanormaalseks, ka homoseksualism. Erilist rõhku pannakse tolerantsi propageerimisele — kaasinimesest tulevat aru saada, kui ta kord juba säherdune on.

Väga levinud on nn Shylocki-strateegia: rõhutatakse varem kõrgelt hinnatud ning hukka mõistetud käitumisviiside ühisjooni. Näiteks: “Ka *gay*’d ja lesbid käivad tööl, hoolitsevad oma vanemate eest, maksavad makse, veedavad ühiselt vaba aega nagu kõik teised inimesed.” (Sama võtte õnge on muide läinud ka Jack Dominican.) Teine strateegia tõstab esile ühist päritolu või ühiseid eesmärke: “Prostitutsioon on lihtsalt üks võimalus elatise teenimiseks. Miks peaks *callboy* minema vargile, parem müügu juba oma keha. Ka advokaadid, arstid, kraanajuhid teevad oma tööd, ainult töö ise on teine.” Selle tulemusena kaob varsti igasugune orienteerumisvõime ning massimeediale toetudes on võimatu vahet teha, mis on hea ja mis halb. Seksuaalsust ümbritsev keskkond ja inimeste teadvus võtab mürki vastu tilkhaaval, väärtushinnangutes toimivate muudatuste järelmõju võib kesta veel mitmeid sugupõlvi.

See sotsiaalne nõiarang on avaldanud soodsat mõju homoseksualistide emantsipatsiooniliikumisele. Kes tahab, peab homoseksualiste kaastunnet väärivateks ebanormaalseks inimesteks, kes tahab, peab neid normaalseks. Kaasaja urbaniseerivas ühiskonnas on moraal niivõrd suhteline mõiste, et selles sotsiokultuurilises taustsüsteemis tõde leida näib lootusetu.

Kokkuvõtteks võib öelda, et tänapäeva lääne heaoluühiskonnas sõltuvad seksuoloogia ja psühholoogia suurel määral ühiskonnas toimuvatest protsessidest. Seepärast ei saa need teadused absoluutse kindlusega näidata, kas muutused seksuaalkäitumises tähendavad positiivset edasiliikumist või taunitavat taandarengut. Inimesekeskne pluralistlik vaateviis jätab paljud küsimused veenva vastuseta. On tõestamatagi selge, et inimene ei tunneta ise-

ennast ka teaduse abil põhjani ja ammendavalt. Võib-olla juba järgmine seksuoloogiline paradigma kummutab praeguse lodeva vaateviisi. Usk teadusse ei ole võimalik, sest miski tänapäeva inimühiskonnas ei ole teadusest liikuvam ja muutlikum.

2. KIRIK JA HOMOSEKSUALISM

Paavsti pastoraalreiside pressiteadetes esineb sageli juhtumeid, kus homoseksualistid seisavad kusagil loosungitega ja nõuavad, et kirik lõpetaks ometi kord nende diskrimineerimise. On küllalt moraaliteolooge, kes neile appi tõttavad ja aitavad otsida võimalusi, kuidas Piibli ja kiriku õpetustraditsiooni seisukohti homoseksuaalsuse kasuks ümber tõlgendada. Seejuures kiputakse unustama, et ehitades silda tänapäeva arusaamade ja Piibli sugu-elu puudutavate nõuete vahele, ei saa kaasaja vaateviisi ülendada Pühakirjast kõrgemaks teoloogilise tõe kriteeriumiks. Vähegi erapooletu lähenemise juures peaks olema selge, et Piibli vaatenurk kiriku doktriinis muudab küsitavaks paljude tänapäeva sekulariseerunud maailmas aktsepteeritavate nähtuste kõlbelisuse. Ilmutus ajendab järele mõtlema, kus on kitsas tee ja kitsas värav, et mitte sattuda laiale umbteele.

Homoseksuaalsus on eriti ränk ja raske probleem, sest Pühakiri ja kiriklik traditsioon kinnitavad siin teineteist täies ulatuses ning ainus võimalik vastus on asjaosalistele paratamatult ebameeldiv. Aga mitte lootusetu, sest "igauks, kes hüüab appi Issanda nime, see pääseb" (Ap 2,21). Kirik saab homoseksuaalseid inimesi tõhusalt aidata, kuid ei saa kunagi homoseksualismi kui loomuvastast nähtust heaks kiita.

2.1. Piibel homoseksualismist

Genesis'es (1 Mo) 19, 1–29 leiduvat Soodoma kirjeldust võib tõlgendada kuidas tahes, kuid tõsiasjaks jääb, et "linna mehed... niihästi noored kui vanad" tahtsid just nimelt mehi seksuaalselt kuritarvitada. Tolles linnas jõuti niikaugele, et kogu elanikkond kaotas igasuguse kontrolli oma seksuaalse käitumise üle. Suguhiha oli neid hõivanud sedavõrd totaalselt, et oma hüperseksuaalsuse rahuldamiseks olid nad valmis vägivaldaks. Analoogilise kirjelduse leiame Kohtumõistjate raamatu 19. peatükist, kus Benjamini

suguharule kuuluva Gibeaa linna mehed nõudsid öömaja palunud mehe väljaandmist: "Too välja see mees, kes tuli su kotta ja me katsume teda!" Gibeaa mehed lepivad lõpuks võõrustaja liignaisega. "Nad ühtisid sellega ja tarvitasid tema kallal vägivalda kogu öö kuni hommikuni, ja lasksid ta minna, kui hakkas koitma." (Ko 19, 22–25.) Kõlbeline langus ja igasuguse häbitunde puudumine tõi kaasa peaaegu terve Benjamini suguharu hävitamise (Ko peatükid 20 ja 21).

Leviticus (3 Mo) 18, 1–30 esitab süstemaatiliselt suguelu puudutavad eeskirjad. Paganlike inimohvrite (laste ohverdamine Moolokile-Baalile) keelu järel, mis võrdub Jumala teotamisega, tuleb eeskiri: "Ära maga meesterahva juures, nagu magatakse naise juures: see on jäledus." (Lev. 18, 21–22.) *Leviticus*'es 20, 1–27 loetakse valdkondade kaupa üles surmaga karistatavad kuriteod. Kõlblusvastaste kuritegude loetelus on kirjas ka homoseksualism: "Kui mees magab mehega, nagu magatakse naise juures, siis on nad mõlemad teinud jäledust; neid karistatagu surmaga, nende peal on veresüü." (Lev. 20, 13.) Kusagilt ei paista, nagu see eeskiri ei võitleks mitte omasooiharuse, vaid paganliku templiprostiitutsiooni vastu. Täiesti ühemõtteliselt ja selgesti näidatakse, mis on Jumala silmis lubamatu ja surma väärt. Templiprostiitutsiooni keeld esineb *Deuteronomium*'is (5 Mo) 23,18: "Iisraeli tütarde hulgas ei tohi olla pühamu hoora ja Iisraeli poegade hulgas pühamu pordumeest."

Uues Testamendis nimetatakse homoseksualismi kolmel korral apostel Pauluse kirjades (Ro 1,24–27; 1 Ko 6,10; 1 Tim 1,10) ning kiriklik pärimus on selle all alati mõistnud just nimetatud eksimust. Vastuväide, nagu oleks kiriklik praktika kohelnud leebemalt teisi mainitud pahesid, on tegelikult viljatu ega muuda midagi, sest "salajased ropud ja poisipilastajad" (saksa *Einheitsübersetzung* tõlgib 'Lustknaben' ja 'Knabenschändler') seisab kindlalt 1 Ko 6,10 tekstis sees. Mida Paulus oleks arvanud, kui ta oleks teadnud, et osal inimestel pole teist valikut? Väga võimalik, et kui Paulus olnukski sellest teadlik, oleks ta isegi siis seadnud inimese valiku ette: kas Jumala tahe või lihamu, kas õndsus või hukatus (2 Ko 12,7: 'vai liha sees, saatana ingel', mille kallal on lõputult fantaseeritud, on igatahes sobitav sellessegi konteksti).

Jack Dominian jätab targu mainimata, et evangeeliumidest ning otse Jeesuse käitumisest on üritatud leida õigustusi homoseks-

sualismile. Ja on leitud Jh 13,23–25, kus jünger, keda Jeesus armastas, toetab oma pea tema rinna najale. Kui seda tuleks seletada nii, nagu homoseksualistid arvavad, oleksid Jeesuse vastased selle kindlasti ära kasutanud. Nii väidab judaismi teoloog Shalom Ben-Chorin oma raamatus "Vend Jeesus", sest mitte kusagil ei ole mitte ainsatki sellesarnast vihjet. Kui küsimuses on enese õigustamine, siis paraku suudab inimfantaasia leiutada ka kõige võimatumaid seletusi. Kahjuks ei aita see edasi.

Järeldus: Pühakiri ei anna mingit võimalust homoseksualismi õigustamiseks. Selle järgi on homoseksualism Jumala ees taunitav ja hukkamõistu vääriv kalduvus, mida miski ei vabanda. "Sest tõesti ma ütlen teile, kuni kaob taevas ja maa, ei kao käsuõpetusest mitte ühtki tähekest või ühtki märgikest, enne kui kõik on sündinud." (Mt 5,18.) Parimal juhul kehtivad ka siin Jeesuse sõnad: "Mine ja ära tee enam pattu." (Jh 8,11.) Ávila Püha Teresa kuulis Kristuse sõnu: "Kõik maailma hädad tulevad sellest, et Kirja tõdesid ei tunnetata selgesti neis sisalduva tõe järgi..." (Vida 40,1.) Viljatud eneseõigustused ja Pühakirja tõlgendused vastavalt oma vigadele seavad ohtu inimese edasise käekäigu igavikus.

4. sajandil, kui ristiusk kuulutati Rooma riigiusuks, kehtestati ühtlasi homoseksuaalsete suhete karistuseks surm tuleriidal. Bütsantsi keisri Justinianuse kriminaalkoodeks (538. a) lisas juurde, et kui selle pahe eest ei karistata, ähvardab rahvast näljahäda, maa värisemine või katk. Nii Karl Suure koodeksid kui ka hilisemad seadustikud olid kuni 18. sajandini väga ranged ning homoseksuaalse kalduvusega inimesi ootas surmanuhtlus. Viimane homoseksualistide autodafee leidis aset Prantsusmaal 1784. (Rand 1989: 58–59.)

2.2. Bingeni Püha Hildegard (1098–1179)

on üks omapärasemaid ja mõjuvõimsamaid keskaja müstikuid, kelle privaatilmutuste kirjapanekud olid sageli kaugel oma ajast ees. (Vt nt: Hertzka 1988.) Privaatilmutustel, mis Pühakirja kõrval on küll teisejärgulised, on siiski kindel funktsioon: nad aitavad püsida õigel teel neil kriitilistel hetkedel, kui selgusest jääb puudu. Oma esimese suure nägemuse pani Hildegard Kõigekõrge kätel käsul ladina keeles kirja umbes kümne aasta jooksul ning selle pealkirjaks sai *Sci vias* (Tunne teid). Raamatu esmakordne

täielik saksakeelne tõlge (ilmus 1992. aastal Herder/Spektrum-sarjas nr 4115) hõlmab 608 tihedat trükilehekülge. Homoseksualismi, anaalset suguakti, masturbatsiooni ja zoofiiliat on käsitletud 2. osa 6. nägemuse 78. alajaotuses (teise osa 6. nägemus tervikuna vaatleb Pühimat Altarisakramenti). Selguse mõttes on järgnevalt ära toodud kogu selle alajaotuse tekst.

78. Et Jumal naistevägistajaid ning mehi ja naisi, kes loomuvastases kõlvatuses teisi või iseennast rüvetavad või loomadega vahekorda astuvad, rangelt hukka mõistab.

Kes aga astuvad minu altari ette, peavad puhtana minu palge ette ilmuma; ja mitte ainult nemad, vaid ka ülejäänud, kes minu Poja Ihu ja Verd tahaksid vastu võtta, et nad ise ei paiskaks ennast surma ja kaduviku meelevolda. Ent vaimulike ja ilmikute hulgas on palju neid, kes ei rüveta ennast mitte üksi abielu rikkudes, vaid kes roojastavad end loomuvastases kõlvatuses ning tõmbavad endale kaela range kohtuotsuse raske koorma. Mis viisil? Mees, kes astub nagu naine vahekorda teise mehega, teeb rasket pattu. Jumala vastu ning tolle sideme vastu, millega Jumal on ühendanud mehe ja naise. Seetõttu ilmuvad mõlemad Jumala ette kui aust ilma, jubedad ja tiirased, õudustäratavad, koormaks Jumalale ja inimestele ning surma väärt, sest nad on oma Looja silme all petnud nende sees elavat loomupära (*creaturam*). Mis viisil?

Jumal on ühendanud mehe ja naise, nimelt sidunud ühte, mis oli tugev ja mis nõrk, et üks toetaks teist. Aga nood loomuvastases liiderdajad heidavad kõrvale mehe ja naise vahelise õige korra, kui nad oma mehejõu moonutavad loomuvastaseks meelenõrkuseks. Oma ebaloomuliku käitumisega järgivad nad häbitul viisil Saatanat, kes oma ülbuses tahtis jagamatut (Jumalat) puruks rebida ja osadeks jagada, sest nad saadavad oma halbades tegudes korda sündmatu ja loomuvastase abielurikkumise ning ilmuvad seetõttu roojase ja häbistatuna minu palge ette.

Kes aga samal viisil loomuvastases kõlvatuses astub vahekorda naisega, on kui näljane hunt selles ebaloomulikus moonutuses. Mis viisil? Nagu inimene, kes põlgaks ära kõige paremad ja puhtamad road ning sööks inimese väljahaiteid, oleks inimeste silmis vastik ja põlatud, nõnda on ka nemad minu ees vääritud ja roojased, sest nad loobuvad õigupärasest korrast naisega ühtimisel ning peavad paremaks ebasündsat üleastumist. Aga nainegi, kes võtab omaks sellised kuratlikud kunsttükid ja püüab ühtida teise naisega meheliikus suguühthes, on alatu minu silmade ees, ja ühtlasi too, kes läheb

temaga kaasa selles häbitus teos. Selle asemel et häbeneda oma tundeühenduse, rõõvivad nad endale kõlvatul viisil võõra õiguse. Ja et nad on võõrapärasel moel teineteist välja vahetanud, siis on nad minu silmis väärastunud (*transpositae*) ja põlastusväärased.

Ka need mehed, kes oma eesnaha puudutades oma seemne välja heidavad, kisuivad oma hinge suurde õnnetusse, sest selle ärritusega nad vapustavad ennast läbinisti ning ilmuvad seetõttu minu silmade ette nagu roojased loomad, kes õgivad oma kutsikaid. Sest nad heidavad ebaloomulikult endast välja oma seemne ja kõrvaldavad (*deducunt*) seda häbitul moel. Ka naised, kes kõlblusvastaste puudutustega neid järele aimavad, kui nad põletava himu sütitavas lõõmas oma ihu taltsutamiseks iseend nõrgestavad, tõmbavad see läbi endale kaela suure süü; selle asemel et end kõlbelises puhtuses tagasi hoida, määrivad nad ennast rüvedusega. Seetõttu nii naised kui ka mehed, kes oma kätega ihu puudutades endast seemne välja heidavad, tekitavad end nõnda määrides oma hingele mädapaiseid ja haavu, sest nad ei taha minu meeleheaks alistuda hinge puhtuse nõudele ja ise ennast talitseda. Mida see näitab? Kui inimene hakkab tundma oma ihu astlat, rutaku ta varju karskuse urgu, tõstku üles kasinuse kilp ning kaitsku ennast rüveduse eest. Mis viisil? Ta eemaldagu umbrohi nisust, s.t eraldagu mäslev kirk vagaduse hurmast (*a suavitate castitatis*).

Kes iganes heidab endalt ihade naudingut, on mulle meeldiv ja armas. Kuid teie, inimesed, heidate kõrvale hinge puhtuse ja armastate kirge, nõnda et te mitte ainult inimestega, vaid ka loomadega ühte heidate. Nii ei pane te oma seemet mitte sellesse, mis elab, vaid mis on surnud, jätate maha oma saatusekaaslased ja ihalet neid, kes on pandud teid teenima. Seetõttu kisendavad elemendid teie vastu ja hüüavad: "Oh häda, meie isandad ristavad end meiega ja heidavad meisse oma seemet." Ja nõnda ilmutavad nad oma kurbust minu viha üle teie tegude pärast. Miks ometi pöörate oma mõistuse ja arusaamise (*intelligibilem intellectum*) lojaste rumaluseks, sest te ju teate, et olete inimesed? Kas lõin ma teid selleks, et heidaksite ühte koduloomadega? Ei sugugi. Ning et te ennast nendega seote, ründavad teid vastikud kaaslased jumalakartmatute süütegudega, sest te olete põlanud minu seatud korda, kuidas mees ja naine peavad ühtima. Sest kes oma tegudes sedavõrd väärastub ja teeb, milleks iha teda ahvatleb, s.t langeb nii madalale, et valab oma seemne välja looma sisse, tõmbab endale kaela suurima õnnetuse. Niisamuti hukutas Saatan end oma sõnakuulmatusega, kui ta tahtis olla Jumalaga võrdne.

Seepärast pange vastu oma ihadele, teie kõik, kes te ennast korravastaselst nende mitmesuguste rüpaste asjadega rüvetate. Talitsege oma ihu, parandage tõsiselt meelt suures kurbuses, paastudes ja oma ihu nuheldes valusate löökidega, et te kahetsemata ei satuks oma eemaletõukava süükoorma mäeharjale.

Hukkamõist on täielik ega kannata mingit vasturääkimist, kuid ometi ei pruugi need, kes kannatavad nende pahede küüsis, meelt heita. Püha Hildegardi kirjapanekud on mitmetahulised ja avavad kohe ka hingehoidliku perspektiivi. 2. osa 6. nägemuse edasised punktid käsitlevad võimalusi, mida teha siis, kui inimene oma ihadest mitte kuidagi jagu ei saa.

81. Kes tugevasti ihalõõmas põleb, ärgu puhugu leeki kahjutuleks.

Aga inimene, kes nii unes kui ka ärkvel tugevasti ihalõõmas põleb, hoidku, et tema leegist ei puhkeks kahjutuld. Mis viisil? Ta ärgu ärritagu end toitudega, mis temas iha mahla juurde tekitavad, vaid loobugu alandlikult nende loomade lihast, kes tulevad alasti ilmale emasloomadest, nimelt kariloomadest; sest nendes hõõgub soojus, mis lindude lihas ei ole nii suur, sest nemad ei sünni mitte alasti, vaid kaitsva munakoore all. Seetõttu on nende sees vähem kuumust. Samuti ärgu joogu ta suuremas koguses veini, et tema sooned ei oleks täis ülemäärasest joomisest riknenud verd, et see ei kütaks temas häbitul viisil üles hõõguvat kahjutuld.

82. Kes ägab selliste väärtegade koorma all, rutaku ülestunnistusega Jumala halastuse kaitse alla.

On aga keegi väga vaevatud kõigi nende asjade pärast ega suuda iseendale kuidagi vastu panna, otsigu mind üles vaga eesmärgiga ning näidaku mulle sügavas alandlikkuses oma südame haavu. Kuidas? Ta avagu need minu ees alandliku ülestunnistusega preestrile. Ja milleks? Kuna tõeline ülestunnistus tähendab teist ülestõusmist. [---] Kes iganes armastusest minu vastu siiralt pihitides oma patud preestrile üles tunnistab, tõuseb surmast ellu. [---]

84. Kes ei taha oma patte tunnistada, petab iseennast.

Kes aga keeldub näitamast oma pattude haavu, vaid püüab maha vaikides ja ilma teise abita ennast ise ravida, nagu tema süda tahab ja paremaks peab, petab iseennast, sest ta soovib olla ise enda preester. Ent ta ei suuda mingil kombel ilma teise abita jalule tõusta, sest inimene ei pääsenud mitte omaenese jõust, vaid minu Poeg lunastas ta. Kes seega tahaks pääseda, ärgu loobugu oma elu lõpukünniselgi pattude ülestunnistamisest.

85. Kui surmatunnil pole preestrit käepärast, pihtigu inimene teisele inimesele; kui ühtki inimest ei ole tema ligiduses, pihtigu ta üksi Jumalale elementide juuresolekul.

Kui keegi oma surmatunnil otsib abivahendit oma pattude pärast, aga ei saa kutsuda preestrit, kellele oma patte üles tunnistada, siis andku ta neist teada teisele inimesele, kes sel ajal on tema läheduses; ei ole aga ühtki teist inimest käepärast, avagu ta need mulle sügavaima südame igatsusega elementide [tuli, õhk, maa ja vesi — *Y. P.*] juuresolekul, mille abil ta ka neid (patte) tegi. Ja ma näen tema südame andumust ning ei jäta arvestamata tema patukahetsust.

86. Keegi ärgu heitku meelt oma patukoorma pärast.

Seepärast ärgu keegi heitku meelt oma ebaõigluse koorma tõttu; sest kui ta on meeleheitel minu halastuse juures, siis ta ei tõuse ellu. Kes aga võitleb meeleheite vastu ja selle lõpuks hävitab, see on enda vabastanud, sest ta osutus tugevaks ning saavutas mehise võidu. Kes aga oma südame ülbuses (*per tumorem mentis suae*) ei otsi ravimit enda parandamiseks, seda on võimatu aidata. Ta keeldus nimelt mind otsimast, niikaua kui tal oli võimalus mind leida. Senikaua kui inimesel on aega, ärgu ta jätku ennast hooletusse, vaid otsigu kosutust ehtsas ülestunnistuses [---].

2.3. Mida ütleb uus "Maailmakatekismus"?

Roomakatoliku kiriku viimase seisukohavõtu homoseksuaalsuse küsimuses pakub uus *Katoliku Kiriku Katekismus* nr 2357–2359:

2357. Homoseksuaalsed on nende meeste ja naiste suhted, kes tunnevad eranditult või ülekaalukalt samast soost inimeste seksuaalset külgetõmmet. Homoseksuaalsust on esinenud väga mitmekesistes vormides erinevatel ajalooperioodidel ja kultuurides. Selle nähtuse psüühilised põhjused on seni veel valdavas osas selgitamata. Toetudes Pühakirjale, kus seda nimetatakse hirmsaks eksimuseks, on kiriku Pärimus alati kuulutanud, "et homoseksuaalsed toimingud on iseenesest korrapärased" (Usudoktriini kongregatsioon, deklaratsioon "Persona humana", 8). Need rikuvad loomulikku seadust, sest elu edasiandmine on sellise suguakti puhul välistatud. Need suhted ei rajane tõelisele afektiivsele ja sugulisele teineteise täiendamise vajadusele. Neid ei saa mingil tingimusel heaks kiita.

2358. Küllaltki suur arv mehi ja naisi on homoseksuaalse kalduvusega. Nad ei ole seda kalduvust ise valinud; enamuse jaoks nende seas tähendab see katsumust. Neid tuleb kohelda tähelepanu, mõist-

mise ja taktitundega. Hoidutagu selle eest, et neid mingil kombel ebaõiglaselt halvustataks. Ka need inimesed on kutsutud teostama oma elus Jumala tahet ning kui nad on kristlased, ühendama Issanda ristiohvriga neid raskusi, mis tollest kalduvusest välja kasvavad.

2359. Homoseksuaalsed inimesed on kutsutud elama kõlbeli-ses puhtuses. Enesevalitsemise vooruste kaudu, mis kasvavad sisemist vabadust, võivad ja suudavad nad — võimalik, et omakasu-püüdmatu sõpruse abil — palve ja sakramentaalse armu toel samm sammu järel, aga otsustavalt läheneda ristiusu täiuslikkuse ideaalile.

JÄRELDUSED

1. Tõenäosus, et katoliku kirik võiks korrigeerida oma seisukohti homoseksuaalsuse suhtes, on väga väike. "Maailmakatekismu-ses" esiletoodu on ilmselt küllalt lähedal võimalikkuse piirile. Homoseksuaalsus on ja jääb surmapatuks. Samas tunnistab ka-toliiklik moraaliteoloogia põhimõtet: "Surmapatt tähendab täie-likku äratundmist ja täit nõustumist. See eeldab teadmist, et tegu on patt ja vastuolus Jumala seadusega. Surmapatuga kaasneb ka piisavalt läbimõeldud nõusolek, mis teeb temast isikulise tahte-otsustuse. Teadmatuse omal süül ja südame paadumus ei vähenda, vaid suurendavad patu vabatahtlikkust." ("Maailmakatekismus", nr 1859.) Siit võivad tuleneda mõningad kergendavad asjaolud. Raske süüteo korral võib vastutust vähendada "süüdimatu teadma-tus". "Ka instinktiivsed impulsid, kired, väljastpoolt tulev surve või haiglaslikud häired võivad mingi eksimuse puhul vabadust ja tahtlikkust vähendada. Kõige raskema kaaluga on kurjusest ajen-datud patt, kindlalt kavandatud otsustus kurjuse kasuks." ("Maa-ilmakatekismus", nr 1860.)

2. Kui kaalul on eranditult homoseksuaalse kalduvusega ini-mese hingeõndsus ning valida on kaks teed — kas Jumala il-mutusele toetuv autentne kiriku õpetustraditsioon või viimase 50–60 aasta jooksul seksuaalkäitumises toimunud muudatustele toetuvad hüpoteesid, siis kinnitab katoliiklus, et abi tuleb otsida märgatavalt tugevamalt tagatud kiriklikust moraalidoktriinist.

Kirjandus

- Ackroyd, Peter 1992. *Oscar Wilde'i viimane testament*. Tallinn: Eesti Raamat
- Coleman, John 1984. Die homosexuelle Revolution und die Hermeneutik. — *Concilium*, No. 3
- Forel, August 1905. *Die sexuelle Frage*. München
- Forster, E. M. 1993. Maurice. — *Loomingu raamatukogu*, nr 19–22
- Gagnon, John 1984. Anmerkungen zu einem Verständnis der Veränderung sexuellen Verhaltens. — *Concilium*, No. 3, S. 189–197
- Hertzka, Gottfried 1988. *Das Wunder der Hildegard-Medizin*. Stein am Rhein: Christiana-Verlag
- Hinsberg, Ain 1993. Üheteistkümnnes käsk: ära maga meesterahva juures. — *Postimees-Extra*, 11. sept.
- Jüriloo, Alo, Vaino Vahing 1990. Psühhoanalüüsi loeng. Sigmund Freudi psühhoanalüüsi õpetus IV. — *Vikerkaar*, nr 9, lk 75–78
- Kaplinski, Jaan 1992. Tom of Finlandi poistemaailm. — *Vikerkaar*, nr 11, lk 91–93
- Paul, Toomas 1994. Raba ja rada. — *Akadeemia*, nr 2, lk 350–363
- Rand, Max 1989. Kõrvalekaldujate avangard — homoseksualismist kultuuris. — *Vikerkaar*, nr 10, lk 56–70
- Roos, Lennart 1989. Elu on mitmekülgne. — *Edasi*, 12. märts
- Rõigas, Elmar 1988. *Omandatud immuunpuudulikkuse sündroom (AIDS)*. Tallinn: Valgus
- Saarma, Jüri 1980. *Kliiniline psühhiaatria*. Tallinn: Valgus
- Soomere, Ilmar 1990. *Väike eesti seksiraamat*. Tallinn: Kupar
- Veispak, Teet 1989. Seksuaalideoloogia Eestis 20. sajandil. II. — *Vikerkaar*, nr 10, lk 70–77
- Wilde, Oscar 1992. *De profundis*. Tallinn: Perioodika

YLO M. PÄRNIK (sünd. 1959) on õppinud aastatel 1979–1983 EELK Usuteaduse Instituudis, alates aastast 1987 kuulub Eesti Katoliku Kirikusse. Avaldanud tõlkeid ja kirjutisi ajakirjas *Kiriku Elu*.

KÜLLI MUNA

PERVERSIiooni TÄHENDUS

Timo Airaksinen

Tõlkinud Mary Vainumäe

TEEMA

Selles peatükis uurime perversiooni ja kurja tegevuse määratlust filosoofia vahenditega. Me vajame mõistelisi tööriistu, et saaksime kõnelda veidi tehnilisemalt kurjusest sellisena, nagu ta teatava psühholoogilise mehhanismi, nimelt pahelise tahte ilminguna esile tuleb. Paheline isik tahab teha selliseid tegusid, mis häiriksid või kahjustaksid nende ohvreid. Traditsioonilises tähenduses on ta selliste tegude tegemises süüdi; ometigi võib ta keelduda end hukka mõistmast. Argikogemuse põhjal tunneme sellist nähtust ja ütleme, et need isikud on kuidagiviisi hälbinud. See negatiivne hälbimise määratlus võib siiski olla filosoofiliselt eksitav; me kujutame ette, et teame, mis on pahelisus, ent seda analüüsid kaob kindlus kui tuhk tulde.

Kõnealuseid nähtusi on raske tabada, nad kipuvad kõikide tegevuse teooria analüütiliste ja keele piires olevate määratlemiskatsete puhul käest libisema. On raske mõista, kuidas saab puhast kurjus kedagi motiveerida või kujutusvõimet suunata. Võib isegi olla, et kurjus polegi üldse järjekindel. Võib-olla on tegu vaid headuse puudumisega? Ehk on kurjus ainult eksitus? Juhtub ju

---

Lisäluku: Perversion merkitys. — Timo Airaksinen. *Markiisi de Saden filosoofia*. Helsinki: Gaudeamus, 1995, s. 240–266.

Copyright ©Timo Airaksinen 1995.

Avaldatakse autori nõusolekul.

tihtipeale, et inimene võtab omaks kummalisi ja võimatuid mõtteid, kui ta vaid leiab, et need on põnevad. Võime nimetada ka kujutluspilte, kujutlusvõimet ja illusoorset paheliseks selle põhjal, et tähendusetud kurjad mõtted valitsevad teisi vaimusisusid. Thomas Hobbes on formuleerinud sama mõtte niiviisi: "Anatoom või arst võib välja öelda või kirja panna oma arvamuse ebapuhastest asjadest, sest neil pole mõttes mitte meelega pakkuda, vaid kasu tuua, aga kellegi teise puhul, kui too kirjutab samu asju puudutavatest omaenese mõõdututest või nautlevaist kujutlustest, on see sama hea, kui ta tuleks ja esineks porisena auväärt seltskonnas." (Hobbes 1651: 137.) Niisamuti võib kurjus olla ainult ebateadliku vaimu erandlikkus, mõte, mida kes tahes võib mõlgutada oma tüdinud oleku ergutamiseks. Teiselt poolt võivad kurjad mõtted olla ka hälbinud vaimu valuliseks kinnisideeks.

Kujutame näiteks ette, et agent S teeb teo x (mida teised nimetavad halvaks) lihtsalt sellepärast, et ta tahab sellega vaidlustada mõtte, nagu x oleks halb. Sel juhul teiste väljendatud arvamused teost x , olgu need kui negatiivsed tahes, on sõltumatud agent S-i isiklikest väärtustest. Kui agent S eksib, teeb ta midagi kurja enesele head taotledes. Sel juhul võib ikkagi öelda, et agent S-i otsus esindab tema oma hüvet, mis siiski juhtumisi kahjustab teiste hüvet. Kui agent S oleks täielikult mõistnud, mida ta taotles, ei oleks ta teinud tegu x . Vahel on inimene moraalselt pime või siis egoist ja on sel põhjusel võimetu nägema teiste hüvet. Võib-olla ei arvesta ta oma arutlustes moraalnormide universaalsust ja see viga seletabki tema pahelist tegu: ta polnud täiesti teadlik sellest, et tegi moraalitu teo. Perverssus seevastu tähendab valesti tegemist teadliku tahteakti tulemusena ehk teadlikuna sellest, et tegu on vale. Ka see agent, kes toimib oma tasakaalus olevate huvide vastaselt, ilmutab sellist puhtalt õõnestavat motivatsiooni. Nimetagem seda ettevaatamatuseks või koguni enesehävituseks.

Väidan, et müüdis kurjusest on oma tuum. Siiski ei saa väita, et inimesi võib nimetada kurjaks ainult sel juhul, kui nad eitavad oma kurjade mõtete illusoorset loomust ja just sellepärast nõuavad nende teokstegemist — kui need on motiivid —, ja ka saavad need korda. Ekslik on väita, et mõtted pahelisusest muutuvad pahelisteks mõteteks sel põhjusel, et neist saavad isikliku tegevuse motiivid. On raske probleem, et termin "motiiv" on ses

seoses tähendusetu. Sest on ju nõnda, et paheline inimene vajab psüühilisi mehhanisme, mis asetaksid ta teisele poole ratsionaalset valikut. Edaspidi näitan, et erinevalt moraalsest tahtenõrkusest (akraasiast) ei eelda pahelisuus valikut. Seepärast võib olla ekslik väita, et isiku perversne tahe tahab midagi paheliselt. See väide võib viia mõttele, mille järgi ta taotleb kurje eesmärgi; kas need on kahjulikud või häbiväärsed, on talle ükskõik. On siiski tõsi, et paheline inimene on õnnelik iseenesega ja rahul oma sihtide ja tahtmistega. Poe'likus mõttes ei ole perverssus negatiivsete emotsioonide allikas, välja arvatud ehk ses mõttes, et inimene tunneb end süüdlaslikult märgates, et ta ei suuda olla veelgi pahelisem, kui ta juba on. Et mõista, mida selline võõras motivatsiooniline võimalus tähendab, vajame analüüsi perverssusest ning seletust moraalitult elamise võimalusele. (Vt Milo 1984, ning ka Stocker 1979.) Lõppude lõpuks võime paigutada perverssuse kuhugi kausaalsete mehhanismide ja täielikult arenenud kavatsusliku tegevuse vahemaastikule. Inimene on võimeline valima arusaamatu teo.

MORAALSE MINA KAHJUSTUMINE

Kõigepealt väidan, et perverssus on kahjulik; paheline inimene kahjustab oma kavatsuste ja tegudega iseennast. Seepärast on ekslik mõelda, nagu saaks pahelisuus kahjustada ainult teisi; kui see on niiviisi, siis on terve pahelisuse mõiste midagi muud kui siinkohal kasutatav poe'lik perverssusemõiste. Täpsustan eespool esitatut. Alul nõrgendan pahelise tahte mõiste järskuse sellele tasemele, kus ei saa öelda, et agent ise mõistaks oma motiivide ja eesmärkide pahelisust. Sel juhul ei saa olla juttugi tahtmisest iseennast kahjustada. Tegu võib olla egoisti või isikuga, kes ekslikult usub, et sellist asja nagu eetilise elu ei ole olemaski, ja kui ka on, siis selle põhimõtted ei puuduta teda tema praeguses olukorras. Ta võib olla koguni võimetu moraalselt mõtlema; võib-olla on ta inimene, keda Aristoteles kutsus ebainimlikuks või loomalikuks inimeseks:

Seepärast ei nimeta me loomi mõõdukateks ega talitsematuteks muidu kui metafoorselt, siis kui mõni liik ületab teise oma metsikuse ja kahjulikkuse ja kõike ületava söögiisu poolest. Nad ei vali

ega kaalutle, vaid erinevad muust loodusest nagu hullud inimesed. Loomalikkus on vähem kuri kui pahelisus, kuigi ta on hirmuäratavam... (Aristoteles 1989: 1149b–1150a, lk 133.)

See kirjeldus sobib ka inimese kohta.

Selline nägemus ei erine õigupoolest standardpsühholoogilisest, mille laenamine Sigmund Freudilt. Viidates normaalsele seksuaalkäitumisele, seletab Freud oma arusaama perversioonist järgmiselt:

Normaalselt on seksuaalseks taotluseks osapoolte suguelundite kokupuude ühtimiseks nimetatavas aktis [---] Sellised taotlused teravnevad patoloogiliseks alles siis, kui taotlus fetišit saavutada kinnistub ja tõrjub kõrvale normaalsihid või kui fetiš irdub objektisikust ja areneb omaette objektiks. Sellel üldpõhjal arenevad suguintinkti iseenesest normaalsed teisendid haiglasteks kõrvalekalleteks. (Freud 1971: 72, 75–76. Vrd Solomon 1974 ja Nagel 1979; vt ka Efron 1985.)

Perversiooni arstiteaduslik mall jätab arvesse võtmata vaba motiivatsiooni problemaatika ehk teisisõnu selle, missugused kavatsused ja väärtused juhivad käitumist selle perversses ehk ebanormaalses vormis ja aitavad võita süü-, vastikuse-, karistuse- ja häbitunde. Vastupidi, pervert on kas haige või saamatu ja kannatab sellepärast oma olukorra all, mida ta ei saa ei takistada ega muuta. Sellist inimest ei vaeva mitte akraasia, vaid ta on aristotellikus mõttes loomalik. Tema käitumise põhijoon on erineva normaalsuse standardeist, kui seda võib kausaalselt seletada. Akraasia ohver vajab kasvatust, kuid niihästi loomalik inimene kui freudilik patsient vajavad ravi.

Perverssuse moodne määratlus on seksuaalse varjundiga. Tahan avardada termini tähendusvälja. Ühtlasi tundub, et filosoofiline kontekst on liiga üldine ja abstraktne selleks, et võiks kasutada psühholoogilist kirjandust. On tõsi, et perverssus võib olla vaimuhaigus; aga — nagu ma edaspidi näitan — selline patoloogiline mall kas jätab kõrvale moraalse põhiprobleemi enese või vähemasti ei suuda seda valgustada. Haiguse mõiste annab ühiskonnale loa katsuda lahti saada perverssetest inimestest või kellest tahes, kelle vaimne ülesehitus on perverssusele liiga lähedal. Selline klassifikatsioon püstitab müüri haige ja terve vahele ja nõuab erilisi seletusaluseid kummagi rühma tarvis. Ometigi ei

sobi siinkohal mingisugune moraalne kontrolli mõiste. Sest pole olemas mingit veenvat viisi mõista perverssust, kui kasutatakse kaht erinevat mõistmisreeglite kogumit: üht, mis sobib hüvelise ja terve elu puhul, ja teist irratsionaalse ja psühhopaatoloogilise elu puhuks.

Kurja jagamine kahte erinevasse kategooriasse ilmneb juba varases mõtteajaloos. Jaotus esineb näiteks teoses *Malleus Maleficarum* (Nõiahaamer). Tarvitseb ainult vaadata, kuidas *Malleus*'es kasu ja kavatsuse mõistet eri moodi rakendatakse:

Mingi asi on kuri sel moel, et ta vähendab headust; seega seal, kus on minetatud rohkem headust, on sellele eelnenud suurem kurjus. Aga meie esiisa [Aadama] patt põhjustas suurima kaotuse nii loodusele kui halastusele. [...] Ent vastupidi: see, milles on kõige enam kurja põhjusi, on suurem kurjus, ja sellised on nõidade patud. Sest nemad võivad — Jumala loal — põhjustada mis tahes paha sellele, kes on hea loomu ja vormi poolest, nagu paavsti bullas on kuulutatud. (*Malleus...* 1486: 74.)

Aadama teguviisil olid hirmsad tagajärjed, kuigi ta ei soovinud kurja. Kurjuse põhjusena on mainitud ka kurje kavatsusi, ja seetõttu on nõiad mis tahes korralikule kodanikule nii hirmuäratavad. Aadama patt oli tahtmatu, ent sel olid halvad tagajärjed, kuna jällegi nõiad võivad teha kurja oma kuratlike võimete tõttu.

Aga *Malleus*, õpik nõidadest, isegi ei riiva nende motiive. Me mõistame, et nõiad teevad kurje tegusid, kuna nad on kuradi enese rahvas. See väide ei seleta siiski midagi. Miks tahavad nad näiteks kastreerida mehi, kuigi teavad, et see on vale tegu? Kuidas võivad nad pidada kurja paremaks kui head, kuigi on teadlikud usust? Mismoodi saab kurat neid petta — või on nad arutud? Seda *Malleus* ei seleta.

Et me võiksime kõigutada arstiteaduslikku malli, tuleb meil alustuseks pöörata tähelepanu järgmisele analüütilisele jaotusele. Perversse inimese tegevus pole vältimatult kahjulik mitte ainult sellepärast, et teo tulemus on kahjulik, vaid sellepärast, et ka selle tagajärg on seda. Mis vahe on siin tulemusel ja tagajärjel? Akna sulgemise *tulemus* on suletud aken ja selle *tagajärg* tuuletõmbe vähenemine toas. Samal viisil on pahelise teo tulemus alati kahjulik ja sel võib olla ka kahjulikke tagajärgi; aga see võib ka kasu tuua. Kuna tagajärjed pole siin siiski otsustavad, liigume

mittekonsekventsialistlikes eetilistes raamides. Tegevus on see-
ga väärtusi rikkudes paheline nõudlikumas mõttes kui loomalik,
vaimuhaige või ekslik tegevus ehk teisisõnu, teo tulemused (taht-
likud või sisemised) peavad olema kahjulikud. Kausaalsetel ehk
nii-öelda välistel tagajärgedel nii suurt tähtsust pole.

Uurigem kaht erinevat normatiivset vaadet, mida võiks kut-
suda kantiaanluseks ja konsekventsialismiks ehk utilitarismiks.
Esimese puhul määravad agendi kavatsused tema otsuste väärtu-
tuse. Teise puhul on tähtsad tegude tagajärjed teiste inimeste
heaolule. Selles mõttes on Sade kantiaan ja niisugune on ka tema
perversiooni mõiste. (Adorno, Horkheimer 1979: 81j. Vrd Kors-
gaard 1986.) Sade'i puhul on konsekventsialismil ainult teise-
järguline tähendus. Utilitaristlik agent võib unistada täiuslikust
kuriteost — sellisest, mis kahjustab teisi, kuid ei põhjusta mingit
kaotust talle enesele. Ta võib röövida teisi ilma mingi isikliku
riskita. Sel juhul on võimatu väita, et moraalitu agent kahjustaks
iseennast, kui ta teostab oma pahelise tahte nõudmised. Vastavalt
sellele määratletakse kuriteo kurjus selle poolt teistele tekitatud
kahju ja ülekohtu järgi. Tegude tagajärgede pärast kurvastab hulk
inimesi, kelle sekka agent ise ei kuulu. Kurjategija võimalik halb
südametunnistus on tingitud sellest, et ta tunneb ohvrite vastu
kaastunnet.

Kantilik arusaam on teistsugune. Kui keegi kavatseb teha mi-
dagi ülekohtust, tuleb tal vaadelda olukorda omaenese väärtuste
kandi pealt. See tähendab, et ta teab, mis on õige ja mis va-
le, ning valib siiski vale või paha võimaluse. Jällegi võib teha
selle loogilise järelduse, et hea või koguni parim valik jäetakse
kõrvale. Kantilikus maailmas tähendab kurja tegemine seda, et
paratamatult põhjustatakse sisemist kahju või ülekohtu iseene-
sele; moraalne võimalus on parim, ja autonoomne subjekt valib selle
vabalt. Asi poleks nii, kui agent võiks kasutada oma tegevuse
tagajärgi iseenele kompensatsioonina, mille abil ta võiks tõrju-
da süüdistuse, et tema algne kavatsus ei olnudki parim võimalik.
Kuna (välistel) tagajärgedel ei ole tähendust, pole selline hõlpus
võimalus kasutatav. Sade on ümberpööratult kantiaanlik eetik.

Kui kasutaksime tegevuse teooria keelt, ütleksime, et kõik
halvad valikud kahjustavad ennast või — ehtsa kantiaanliku ter-
minoloogia järgi — haavavad isiku autonoomiat. Selle järgi on

moraalne valik parim võimalik ja sellest kõrvalekaldumine kahjustab agendi isikut mittekonsekventsialistlikus mõttes. Agent hoidub siis valikust, mis oleks talle enesele parim. Eetika ja vastutus on iseennast puudutavad asjad. See on küsimus iseenese vabadusest. Sedaviisi kahjustatakse igasuguse kurjusega iseennast, nagu kantiaanil tuleks väita.

On tõesti tähtis märkida, et (poe'likult määratletud) moraalne perverssus peab viima agendi enesekahjustuseni, vähemasti kaudselt. Vastavalt sellele argumendile on iseenesest selge, et isik peaks talitama õigesti, ent sellele vaatamata tahab ta vastu pidist ja haavab seega teiste õigusi ja väärtusi. Kuna ta ei peaks nõnda talitama, ei teeni tema kavatsused seda, mis talle endale kõige parem, ja nii haavabki ta iseennast.

On selge, et sellist vaadet võib püüda kummutada väitega, et agent katsus kahjustada teisi, mitte iseennast, nõnda et iseenesele osaks langev kahjustus on ainult teisejärguline. Vastuseks viimasele väitele tahan pöörata tähelepanu tõsiasjale, et koguni olukorras, mida võib kirjeldada ohvri kannatuse terminites, haavab agent oma esmaseid tegutsemispõhimõtteid. Võib-olla ei tahagi ta end kahjustada, ent see, mille poole ta pürib, võib täide minna ainult iseenesele osaks langeva kahju arvel. Sõltumata inimese paheliste kavatsuste tegelikest tagajärgedest varitseb tulemuste seas ometi talle enesele osaks langenud kahju. Sel tõsiasjal, et pahelisuus tekitab kahju iseenesele teo tulemuste, aga mitte tagajärgede tasandil, on teatavaid kaugeleulatuvaid tagajärgi. Sade on kantiaan oma eetikavastasuses, ja ma väidangi, et selline meetodiline valik on tema perversse projekti õnnestumise vältimatu tingimus.

Kui ma eksin siinkohal ja moraalne perversioon ei olegi irratsionaalsuse (enesehävituse tähenduses) analoogia, siis ei saa suurt osa sellest, mida kõneleb Sade — ja ka Freud — mõista: “Sadist on niisiis alati ühtlasi ka masohhist” (Freud 1971: 79. Masohhismi ja Leopold von Sacher-Masochi vaadete kohta vt Deleuze, Sacher-Masoch 1989). Freud paneb ette järgmist. On hõlpus oletada, et kõnealune seksuaalne motiiv on vähemalt osalt agendikeskne ehk perversseid akte sooritatakse mingite relevantsete isiklike meeleheatunnete tõttu. Nii peab masohhisti juhtumil olema, sest ta kannatab ise; ja kui masohhist on ühtlasi ka sadist, peab enesekeskne motivatsioon käima ka järgmise nähtuse juurde.

Sadist näib kahjustavat ainult teisi, aga see ei saa paika pidada. Teiste kahjustamine on samamoodi transgressiivne kui iseenese kahjustamine. Nõnda et Freudi väidetu võib olla tõsi.

Sellest järeldub, et need kaks seksuaalset erutus seisundit, mis saavad alguse kahest erinevast aktist — sadismist ja masohhismist —, lähtuvad samalt enesekeskselt põhjalt. Konsekventsialist ei suuda siiski seda seletada, sest temale tähendab sadism meelehead, mis ei eelda iseenese kahjustamist. See on teisele tekitatud kannatus. Masohhism jällegi on poe'lik perversioon, sest isik tahab, et teda alandataks ja solvataks. Teisisõnu, konsekventsialistliku eetika terminites on mõttetu väide, et masohhist ja sadist on identsed; neid naudingutüüpe ei saa siduda. Kuna sadistliku ja masohhistliku käitumise tagajärjed ei ole samasugused, on antud põhjenduste juures väga vähe alust mõelda, nagu nad kuuluksid ühte. Mittekonsekventsialistlikus viiteraamistikus jällegi on hõlpus näha, et nad peavad ühte kuuluma, kuna mõlema tegevuse tulemused on enesehävituslikud.

Kui perversne agent teostab oma plaani, meenutab juhtum supererogatoorse, näiteks pühaku- või sangaritegevust, kus hea inimene kannatab teisi teenides. On selge, et niihästi moraalne kui paheline inimene võivad ühtviisi kannatada kahju, mis on nende oma talitusviisi tulemuseks. Siiski erinevad need juhud teineteisest radikaalselt. Ma ei taha selgitada seda erinevust viidates kummagi kogetud eelistele või kahjudele. Näib, et on soovitatav katsuda pahelisust käsitada agendikeskse mõistena, mistõttu esitasin mõiste "iseendale osaks langev kahju". Nüüd tundub siiski, et see määratlus on liiga nõrk, sest ka agendi head valikud võivad talle kahju tuua. Täiesti selgelt peab iseendale osaks langeva kahju mõiste olema neil juhtudel erinev, kui perverssus ja supererogatoorsuski on kaks eri asja.

Otsustav erinevus moraalse perverssuse ja supererogatoorse tegevuse vahel näib seisnevat selles, et esimese puhul on küsimus kahjust tulemuse, teise puhul jällegi tagajärjena. Teine agent ei eksi oma väärtuste vastu, küll aga esimene. Sedaviisi võib pühak mida tahes, mis talle osaks langeb, pidada ainuüksi enese valiku tagajärjeks. Kui inimene tormab põlevasse majja seal olevaid lapsi päästma, on ta (võimalikud) põletushaavad tema plaanitsetud tegevuse suhtes juhuslikud (kuigi ennustatavad) tagajärjed. Kui

huligaan pussitab vanakest, siis ta tahabki teda kahjustada, kes omalt poolt loogiliselt eeldab, et tol on olnud ebamoraalne motiiv. Kahju on tulemusena tegevusplaani juba sisse programmeeritud.

Jääb siiski probleemiks, et kui pühak võtab kanda riske, mida võib pidada irratsionaalseks, eksib ta isiklike kaalutletusnormide vastu, ja nõnda võivad supererogatoorsed valikud jällegi tunduda perversioonidena. Me võime siiski oma intuitsiooni supererogatoorsuse loomusest nii täpsustada kui ka hajutada seda puudutavaid kahtlusi, pruukides üht Hobbesi eristust: "Sageli langeb ülekohtus osaks ühele inimesele, kuna jällegi kahju jääb teise kanda." Hobbesi näites on isand käskinud teenijat anda raha tundmatule. Kui teenija ei anna raha, "langeb ülekohtus osaks isandale, kellele teenija on lubanud kuuletuda". Tundmatule saab kahju osaks sellepärast, et ta raha ei saa; aga kuna tal ei ole sellele mingit seaduslikku pretensioonigi, siis ta ülekohtu all ei kannata. (Hobbes 1651: 207.) Sel moel põhjustab õiguserikkumine kahju, mis on midagi muud kui pelk millegi kaotamine. Supererogatoorselt käitudes ei kannata agent ülekohtu all, kuigi võib iseennast kahjustada, kuna jällegi perversne agent kannatab ülekohtu all, kuigi säästab end kahju eest.

Mõistlikul juhul halvustab pühak riski sel määral, et peab teiste aitamist väärikamaks kui omaenese turvalisust. Ta võib eksida, aga teadlikult ta oma õiguste või kohustute ega isegi mitte kaalutlusnormide vastu ei eksi. Just seda tehes osutuks ta perverdiks.

Loomalikkust — aristotellikus mõttes — ei öelda kahjustavat agentu ennast, aga filosoofia ajaloo põhjal teatakse hästi, et väärtuste haavamine on iseenesest kahju, nagu ka Hobbesi "ülekohtus" selgelt näitab. Koguni Julian Offray de La Mettrie — valime tolle kõmukirjaniku, kuna Sade teda armastas — selgitab asja hüvet ja pahet kirjeldades. La Mettrie kirjutab:

Hea tegemine, selle äratundmine ja hindamine, mida võib vastu võtta, hüve harrastamine annab nii palju rahuldust, hea, inimlik, sõbralik, halastav, kaastundlik ja helde olemisega käib kaasas nii palju naudingut [---] et minu meelest on igauks, kes oma õnnetuseks pole hüveliseks sündinud, juba piisava karistuse kätte saanud. (La Mettrie 1748: 120–121.)

Kuriteo ja karistuse kohta ütleb ta, et "neid [kurjategijaid] on juba nende esimene timukas — südametunnistus — piisavalt karista-

nud". Puhtkonsekventsialistlik eetika ei suuda seda seika taibata, kui tegu on tehtud tahtlikult; kusagilt ei tule välja see "esimene timukas". Seepärast ei peakski La Mettrie teksti ses seoses konsekventsialistlikult tõlgendama. Tema südametunnistuse mõiste on lähedane Kanti vaateviisile.

Ka Sade arvab, et inimesel on kalduvus kurvastada oma kurjade tegude pärast. Erinevus on aga teadagi selles, et Sade tahab peatada timukat, kes püüab inimese transgressiivset tegevust taastada:

Tõeline tarkus, mu armas Juliette, ei tähenda seda, et lämmatame oma pahed, sest pahed moodustavad õieti ainsa õnne, mida elu võimaldab, nõnda et sedasi talitamine tähendaks, et inimene võtab omaks nii-ütelda omaenese timuka rolli.

Sade väidab end teadvat, kuidas tuleks talitada:

On äärmiselt tähtis näidata sulle viisi, kuidas täielikult vaigistada toda sisemist ja ebamäära häält [---] see sünnib korrates seda, mis põhjustab süümepiinu, niivõrd sageli, et harjumus kas sooritada või plaanitseda noid tegusid kulutab lõpuni ära võimaluse tunda kahetust. (Sade 1965: 17.)

Iseenesest ütleb Sade, et pahelisus on omandatud loomujoon, mis laseb inimesel hoiduda muidu pahadele tegudele järgneva süütunde eest. Harjumused, õpitud tegevusmudelid, panevad inimese tegutsema kaalutlemata ja ilma teadliku valikuta, ja — paradoksaalsel moel — põhjustama iseenesele kahju. Poe'lik perverssus põhineb tegevust tootval mehhanismil, mis on sõltumatu mis tahes isiku parimat taotlevast valikust. Just sellest johtubki, et ta on omaks võtnud mehhanismi kasutuse ja mõtte, et ta on tõepoolest erandlik. See mehhanism valib kurjavõimaluse, tegutsedes justkui väljaspool isikut mõjutav kausaalne tegur. Sedaviisi harjumused küll selgitavad piirava süütunde puudumist, kuid ehk siiski mitte veel perversse isiku kogetud maksimaalset naudingut.

Siinkohal võib siiski seletada, kuidas pahelisus ja perversioon omavahel seotud on: paheline tahe viib isiku puutumatus kahjustumiseni; ja ometi, nagu Sade üritab näidata, on valesti tegemine mingil moel põnev ja tasuv. Sade pakub seletuseks mehhanismi, mis viib pahade tegude tegemisele, kuigi saadav kasu eeldaks, et agent talitab vähemasti kaalutlematult. Teisisõnu, ilma sel-

lise harjumuse aktiveerumise esilekutsutud erilise tasuta ei saa sade'ilikust vaatenurgast mõista iseenda kahjustamise põhimõtte ja poe'liku perversse käitumise vahelist kombinatsiooni. Me ei saaks öelda, miks keegi tahab teisi kahjustada, sest takerduksime mõtte juures, et agent otsustab vastupidiselt oma kõige mõistlikumatele väärtustele ja õigustele ja on lihtviisil õnnetu.

Et mõista Sade'i, peame vaatlema transgressiivse käitumise problemaatikat. Märkimisväärne osa tema sõnavarast on morali-seeriv, ja ometigi kuuluvad tema meelest nii perverssed motiivid kui ka neist johtuvad tasud agendile enesele. Üks meie olulise-maid probleeme ongi õigesti mõista seda müstilist mõistet "tasu", mis johtub Poe järgi perverssetest valikutest, sõltumata sellest, kas need on harjumused või mitte. Harjumuse roll on perversne nauding sedamööda võimalikuks teha, kuidas vastikus ja kahetsus relevantseid motiive lüüa. — Peatume kaheldes; milles on siin

KAALUTLEMATU EELISTUSTEMOODUSTUS

Filosoofide poolt vahel "looduslikuks olekuks" kutsutud tingimused annavad indiviidile igasuguse vabaduse, mida vähegi võib soovida. Looduslikus olekus on igasugune vägivald indiviidi õiguseks ja sellisena süütu. Ehk nagu Hobbes ütleb: "Sellistes oludes on igäihel õigus kõigele; koguni teise laibale." (Hobbes 1651: 190.) Reaktsioonina sellele anarhiale loob ühiskond oma normaalsuse loogika, mis loob objekteeritud väärtushinnangud — ja iroonilisel kombel ühtlasi ka võimaluse veelgi pahelisemateks ühiskondlikeks unelmateks. Nüüd on olemas midagi, näiteks seadused, mille vastu võib eksida. Moraali ja seaduse sündides muutub pahelisele inimesele võimalikuks teha kaalutletult tegusid, mida teised tõlgendavad enese kahjustamisena ja mis tunduvad eksimusena.

Tahte pahelisuse negatiivsena hindamine loob mulje, et indiviidil ei ole moraalseid tundeid nagu kahetsus või meelepaha, mis kuuluvad süütunde juurde ja motiveeriksid ennast parandama. Teisisõnu, indiviid ei taha muuta maailma, mille loomisele ta ise on kaasa aidanud. Vastupidi, ta võib oma saavutusega rahul olla või ta võib enesele meeleheha terminite abil moodustada relevantse väärtusmaailma. — Peatume kaheldes; milles on siin

õieti asi? Mis muinasjuttu me oleme sattunud? Võib-olla on võimatu mõeldagi, et iseenda kahjustamine võiks olla meeldiv ja moraali ettekirjutuste rikkumine rahuldust pakkuda. Kui selliseid perversseid inimesi üleüldse olemas on, on nad tõepoolest pahe- lised ja kurjad, aga võib ka olla, et me isegi ei näe mingit põhjust tunnistada, et selliseid on kunagi esinenud — mujal kui juttudes.

Väidan, et normaalsed võimalused mõista praktilist mõistust ja tegevust varisevad perverssuse ees kokku. Sõltumata sellest tõsiasjast kohtame alles seal kurjuse äärmist proovikivi. Kui on olemas tõelist kurjust, peab ka perverssust ja pahelist tahet esinema. Muul juhul on tegu eksitusega tema kahes valekuues: selline, mille käest võib pääseda ehk kehv vedamine ja selline, mille käest ei või pääseda ehk loomalikkus. Tõeline küsimus on: mida tähendab, et inimene valib halvima võimaluse? Sellisest valikust kõneleminegi tähendab, et me oma atavistlike hoiakute pimedikus otsime kaua aega tagasi kadunud järjekindlust. Vaadelgem esiteks analüütilist otsustusteooriat ja püüdkem välja selgitada arutu käitumise taga olevaid probleeme. Seejärel tuleme tagasi Sade'i, hoorusepoeedi müsteeriumi juurde ning sukeldume teadvustamatuse kaootilisse maailma. Ettevaatlikkus ja akraasia tuleb unustada. Katsun näidata, kuidas nende maskeering töötab.

Süsteemiseerigem asja: oletagem, et lihtne aristotellik teooria hüvest, nii nagu seda mõistab Hobbes — kes on üks Sade'i filosoofilisi allikaid —, peab paika. Hobbes esitab oma mõtte talle tüüpilise sirgjoonelisusega:

Ühine nimi kõigile soovitavaile asjadele — kuivõrd need on soovitavad — on *hea*; ja neile, mida välditakse, *kuri*. [---] Peale selle jagatakse nii hea kui kuri *tõeliseks* ja *näiliseks*. [---] Ja kui suurim osa on hea, öeldakse ka terviku kohta hea ja soovitav; kui aga vastupidi, suurim osa on kuri ja seda veel sellisena tuntaksegi, siis tervik hüljatakse. Vahel juhtub, et kogenematud inimesed, kes ei mõtle küllalt hoolikalt asjade kaugematele tagajärgedele, võtavad omaks mingi näilise hüve, nägemata sellega kaasnevat kurja; tagantjärele saab neile osaks kahju. (Hobbes 1658, XI ptk: 47–48.)

Hobbesi järgi tõeliselt soovitav on hea ja pidevalt soovitav päriselt hea: turvalisus ja nauding. Seepärast on kurjus alati kahju ning see ilmneb otsustusega kaasneva eksitusena, mille on põhjustanud mingisugune teadmatuse, viga või nõrkus. Oletatakse, et

me oleme nõrgad ja ekslikud. Just seetõttu tundub veider öelda, et keegi võib taotleda kurja, kui selle ainus seletus on, et talle juhtumisi meeldivad pahad asjad. Inimene ei saa taotleda kurja sellepärast, et — loogiliselt kõneldes — tema eesmärk on isiku hüve. Igasugune kurjus näib seepärast olevat seletatav akraasia, enesepeetuse ja hooletuse mõistetega. Järgnevalt vaatlen kahte neist kolmest võimalusest näitamaks, et tahte pahelisust ei või taandada kummalegi neist.

Kujutlegem siinkohal järgmist olukorda. Keegi isik on lubanud koju tulla enne keskpäeva. Ta mõistab kohustuse mõtet ning aususe ja usaldusväarsuse väärtust sotsiaalses elus ja on teadlik kõigist sellega seotud tõikadest. Kõigest hoolimata ei lähe ta siiski koju, vaid jääb sõprade seltsi. Missuguste tingimuste puhul võib sellist käitumist kutsuda tegelikuks akraasiaks, ükskõiksuseks või kurjuseks?

Pisut lihtsustades võib öelda, et tahtenõrkus või akraasia tähendab seda, et mingi isiksuse ehtsuse puudumise või täpsemini, mingi tema kavatsuste teostamises juhtunud ebaõnnestumise tõttu agent S ei valigi parimat võimalust. (Vt Hill 1986, Martin 1986, Dunn 1987 ja Mele 1987.) Perverssus viib ka erandlike tegude ni (või tegemata jätmisteni), ent akraasiast erineb see selle poolest, et agent S-i ei saa nõrkuses süüdistada. Mitteakraatiline isik kavatseb ja tahab kõige paremini toimida ja teebki seda, vähemasti juhul, kui sel pole vastupidises suunas mõjuvat teadvustamatut võistlejat. Seega akraatiline agent S teab, et antud võimalus x on tema jaoks tõeliselt hea, ja on tõsiasjust täiesti teadlik; ometigi valib ta mingi teise võimaluse. S ei taha võimalust x , vaid mingil moel eitab oma parima võimaluse x otsustavat või motiveerivat iseloomu ja otsustabki teisiti. Pidasin seda öeldes silmas, et S ei taha võimalust x .

Oletame, et agent S-i teadaolev esmane väärtus antud valikuolukorras on x (= minna koju), ja ta on selle väärtusega seotud oma hetkelistest tahtmistest ja kavatsustest sõltumata. S siiski ei taha võimalust x ehk teisisõnu, tal ei ole motiivi koju minna. Me võime seda sellega seletada, et tal puudub tahtmine. Samal ajal S kavatseb teostada võimaluse x ehk plaanib seda; see tähendab, et x kuulub tema tegevusplaani eesmärkide hulka. Nii tegevusplaan kui selle eesmärk on ratsionaalsed, võimalus x kuulub nende juur-

de otsustava osana. Agent S-i isiksus pole siiski päris adekvaatne suhtes oma praegusesse olukorda. Tema motiivid või vajadused ei ole kooskõlas tema kavatsuste või plaanide või arutlustega. S ei lähe koju, kuna ta tahab midagi muud, kui kavatseb. Selle tulemusel jääb ta oma sõprade juurde. S on — vähemasti antud juhtumi põhjal hinnates — talitsematu inimene.

Võrreldgem seda hooletusega. Ka sel juhul jätab S koju minemata, aga tal pole kavatsustki nii teha. Selline kahekordne viga on tüüpiline ükskõiksusest tingitud hooletusele. Hooletu agent S teab, et enese sidumine võimalus x -iga on ta parim võimalus, aga ta ei taha teostada võimalust x ja ta isegi ei kavatse teha tegu x . Seega on agent S-i isiksuse terviklikkus arenematu ja ta on ka ilmselt irratsionaalne. Agent S-i kavatsused ei ole kooskõlas ta väärtustega. Me võime kahelda, aga sellest hoolimata ikkagi pidada võimalust x agent S-i parimaks valikuks, kui see ka puudub tema kavatsuste seast ega või seega ta praktilises arutluses välja tulla; x pole isegi kaalutluse objektina tema otsustuskeskkonnas. Ses mõttes jätab S tõesti hooletusse nii oma väärtused kui ka omaenese hüve.

Nüüd võime vaadelda küsimust perverssusest ja subversiivsest motivatsioonist. Võib-olla sel juhul akraasia psühholoogilised jooned tugevnevad tõeliseks hooletuseks või millekski veel enamaks. See on kindlasti nii, et paheline inimene ei püüa teha head. Mis siis on siin ülemäärane varjatud tegur? Vastus on, et meie kangelane ei taha minna koju, kuna ta (mõistatuslikul kombel) tahab end kahjustada. Seetõttu, arvestades kõiki juhtumi erijooni, peaksid agent S-i kavatsused või plaanid, mis nüüd on kooskõlas tema tahtmiste, aga mitte ta väärtustega, kätkema mingit enesehävituslikku tegurit. Siinkohal on raskuseks see, et selleks teguriks ei saa olla mõni agendi endisest väärtusprofiilist kõrgem uus väärtus. Kui me ei ole täpsed, kaotame igasuguse kokkupuute terve mõistusega ja teeme perverssusest peaaegu et mitte millegagi võrreldava nähtuse. Tundub käsitamatu, et kellegi võiks olla nii enesehävitusesele kui ka selle vastu suunatud väärtusi.

Kui selliseid uusi sisemisi negatiivseid väärtusi siiski esineb, siis nende vastu eksimine (ja seega iseenele hea tegemine) jätab uue subversiivse motiivi mulje. Mis tahes sellise tegevusmudeli

valimine, mis põhineb inimese kõrgemate väärtuste vastu eksimisel, on ühtviisi subversiivne; perverssus võib kätkeda tahes missugust, isegi enesehävitusliku väärtuse vastu eksimist. Aga see viib lõpmatu regressini. Kui väärtuse vastu eksimine on uus väärtus, ei ole olemas kõrgeimat väärtust, mille rikkumine juhiks inimest käitumise (subversiivsel) valikul. Sellest võib moodustada lihtsa perversiooni paradoksi: agent S katsub teha tegu x ; seega x on talle hea; aga kohaldades poe'likku perverssuse mõistet agent S-i valikule näeme (loogiliselt), et x ei ole hea. Pealegi kui S valibki teo x asemel mõne teise teo y , on see tema hüve ja ühtlasi väärtus, mille vastu ta veel ei ole eksinud. Seda võib tõlgendada isegi kahte moodi. Eeskätt, et on olemas kummalisi valikuid, mis järgivad järgmist reeglit:

(a) $xP_s y$, seega S talitab viisil $yP_s x$.

Agent S annab teo y suhtes eelistuse teole x , aga kuna ta on pervert, valib ta ikkagi teo y . Selline enesehävitusreegel pöörab inimese eelistused pea peale. Probleemiks on, et tal pole mingit põhjust just selle valiku juurde püsima jääda. Ta võib pöörata teo y uuesti pea peale ja otsustada jällegi valida teo x . Kui $yP_s x$ on agent S-i kõrgeim eelistus, peaks ta valima kas selle põhjal või siis x . Sellised kummalised juhtumid ei ole valiku- ja tegevusolukorras hästimääratletud põhimõtted.

Teiseks võib juhtuda, et mingit eelistust polegi. Seega ei saa valik järgida mingit reeglit, vaid vastupidi, toimub järgmiselt:

(b) $xP_s y$, järelikult $yP_s x$, mis on siiski kontradiktioon ja teeb agendil S võimatuks valida tegude x ja y vahel.

Selle tagajärjel ei toimu midagi. Teisisõnu: perverssel agendil S on kaks teineteist välistavat eelistusrelatsiooni ja ta on tegevusvõimetu.

Nii esimesel kui teisel valemil on ühemõtteline sõnum. Perversset tegevust ei saa käsitada ratsionaalse valikuna. Sade'il on täiesti õigus, kui ta ainsa viisina võita rahutust, mille pahelisuus loob, viitab millelegi harjumusetaolisele. Sade'i järgi muudab harjumusel põhinev tegevus iseennast kahjustavast tegevusest tingitud kahetsuse normi rikkumisest tingitud meeleheaks. Halb komme on midagi muud kui isikliku valiku põhimõte. Pigem on see psühholoogiline mehhanism, mis annab selliseid tulemusi,

milletaolisi ei saa anda ükski ratsionaalne valik. Siiski ei johtu selline mehhanism alati isiku enda valikuist. Sade'i järgi on isik sageli sunnitud omandama selle enam või vähem vägivaldsete initsiatsioonitoimingute kaudu. Inimese pahelisus peab siiski tal-
le nii meelehead tekitama kui ka olema mingil moel motiveeriv. Teisisõnu, kui perversne tegevus põhineb harjumusel, peab inimeses vähemasti jätkuma ruumi lootusele, et ta võib jätkata selle lumma võimuses, nagu ma järgnevalt demonstreerin.

NÕRKUS JA PERVERSSUSE TUUM

Kas harjumusel põhineva halvima võimaluse valimise loogiline vorm on sama kui akraasia või hooletuse oma — ja kui mitte, siis missugune see on? Sade'i lahenduse järgi on harjumus motiiv, mis seletab ära tahte pahelisuse, aga see ei vasta automaatselt struktuuri puudutavale probleemile. Mina vastan sellele nii: pahelise tegevuse seletus algab akraatilisest ja hooletust tegevusest, aga siin tuleb viidata ka naudingule, mis johtub harjumusel põhinevast iseene haavamisest või omavahel vastuolus olevaist eelistustest. Teisisõnu, harjumus seletab akraatilise tegevuse ja sellega kaasnev transgressiivne nauding omakorda halva kombe omandamise, jõu ja püsivuse.

Nimetagem oma struktuurilt akraasia- ja hooletusetaolist poe'likku perverssust perverssuse *tuumaks*. Olulisim tähelepanek on see, et sel tuumal on struktuurne pool, mida võib tugevdada ja muuta ta ehtsaks poe'likuks perverssuseks, lisades sellele midagi naudingutaolist. Perverssuse struktuur on oma tuuma poolest akraatiline, aga ühtlasi vajatakse ka sellega kaasnevat naudingut. Proovin näidata, kuidas see idee töötab, aga enne seda peab katsuma põhjendada, et selline tuum üleüldse olemas on.

Kui pöördume tagasi oma põhinäite juurde, siis märkame, et S ei taha koju minna ega liiatigi sõna pidada. Ta väärtused on siiski huvitaval viisil seoses tema kavatsustega. Ta jätab oma väärtused hooletusse nõndaviisi, et ta kavatsused neid eesmärkidena ei kätke, aga samal ajal kätkevad neis nende väärtuste negatsioonid, ja sel pahupidisel moel pole ta sugugi hooletu. Tal on väärtusi — aga need on miinusmärgilised. Minu analüütiline hüpotees on järgmine: perverssuse tuumaks on moraalne hooletus ses mõttes,

Perversiooni tähendus

et agent S-i parim valik ehk tegu x esineb ta kavatsustes, osutades seda, et S on selle väärtuse vastu eksinud. S ei taha ega kavatsegi teha tegu x , kuigi selle tegemata jätmine on vähem väärtuslik kui selle tegemine.

Selline hüpotees määratleb perverssuse tuuma hooletuseks mingis teatavas agent S-i otsust puudutavas kirjelduses. Vaadelgem hooletust (kus agent S-i parim võimalus on koju minna):

- (i) S ei kavatse ega taha koju minna — ja ta jääb oma sõprade juurde.

Võrreldem seda sama valiku teistsuguse kirjeldusega:

- (ii) S ei kavatse ega taha koju minna — ja ta eksib oma kohustuste vastu.

Erinevaid tegevusvõimalusi samas olukorras seletatakse siin niihästi sama kavatsuse (= minna koju) kui ka sama tahtmise puudumisega. Kummalgi juhtumil on seega hooletuse vorm, aga ainult teine neist on ühtlasi näiteks perverssuse tuumast. Ainult (ii) märgib ära transgressiooni. S siiski eksib oma kohustuse vastu juba pelgalt sõprade juurde jäädes, nõnda et antud seoses propositsioon (i) implitseerib loogiliselt ka propositsiooni (ii) — aga mitte vastupidi. Seega selgub, et perversne tegevus on hooletu tegevuse üks alaliik.

Lause “S jääb oma sõprade juurde” osutab agendile S, sellele, kuidas ta eksib oma kohustuse vastu, kuigi on olemas ka palju muid viise teha sama või mida tahes, mis eeldab, et S ei kavatse ega taha koju minna. Tundub, et me võime mängelda selliste kirjeldustega ja panna hooletusejuhtumid paistma ka perverssuse tuuma väljendustena. Iga hooletus hakkab siis paistma peidetud kavatsusena eksida mingi normi vastu ehk kahjustada ennast. Ja kuigi see on tõsi, ei taba see veel poe’liku perverssuse tegelikkuse olemust, mis on midagi tõsisemat kui hooletus. Seega pole me veel poe’liku perverssuse ja selle tuuma vahelist selget seost ära näidanud.

Vaadelgem järgnevalt võimalikku akraasia ja perverssuse tuuma vahelist seost. Kujutlegem kaht järgmist juhtumit:

- (iii) S jääb oma sõprade juurde, kuigi ta kavatseb koju minna — nii nagu ta on lubanud.
- (iv) S eksib oma lubaduse vastu, kuigi ta kavatseb koju minna — nii nagu ta on lubanud.

Akraasiajuhtumil kavatseb S koju minna, aga samas ta siiski ei taha koju minna; nõnda talitades eksib ta oma lubaduse vastu. Tundub, et need juhtumid (kaasa arvatud (iv)) on intuiitiivsed. Tõepoolest on võimalik kavatseda teha midagi head, ent samas vihata selle tegemist nii sügavalt, et aktiivne motiiv segab ära hea kavatsuse. Seetõttu väidab akraasia tüüpi tõlgendus propositsiooni (iii) loogiliselt implitseerivat propositsiooni (iv), seega on nad teineteisega lähedalt seotud. Need on kaks võimalikku kirjeldust suurest hulgast akraasiajuhtumite kirjeldustest. Aga (iv) on ka perverssuse tuuma kirjeldus.

Kavatsuse vastu eksimine võib avalduda mitmel viisil — näiteks sõprade juurde jäämisena. Siin ilmneb tuttav probleem: subversiiivne tahtmine — isegi kui kavatsus on hea — ei ole sugugi täpselt määratletud. S eksib reegli vastu, nii et juhtum allub täpselt määratletud tegevuskirjeldusele, mis laseb sel paista nõrkuse ilminguna. Siiski pole see akraasia. Ka sel juhul ei näi perverssuse tuum esinevat iseendana. Vastupidi, S tahab talitada oma heade kavatsuste vastu, ja tegelikult toimib mis tahes tegu, mis sobib kokku propositsioonis (iv) kirjeldatud teoga, perverssuse kirjeldusena sama hästi — nii nagu propositsioon (iii). Järeldus on, et perverssuse tuum viitab millelegi, mis on ühine kõigile motiveeritud irratsionaalsuse ilminguile. Need on näited iseene kahjustamisest ja ses mõttes on nad ettevaatamatud teod.

Kui intuitsioon sunnib meid tunnistama, et poe'lik perverssus on tõsisem probleem kui kas siis akraasia või hooletus või ta oma tuum, siis tundub küll nõnda, et normaalsed vahendid, mida pakub analüütiline tegevuse teooria, sellist intuitsiooni laitmatult ära ei seleta. Tegelikult on transgressiivse motiivi seletamine vahel veelgi tõsisem probleem kui akraatilise või hooletu tegevuse enese seletamine, aga selle tüüpilisi jooni ei saa näha, sest nii akraasia kui hooletus põhjustavad perverssuse tuuma ilmnemist. Sellele vastan nii: perversset motiivi tuleb kirjeldada selle erilisest sisust lähtudes. Ehtpoe'lik perversne motiiv on nauding, mis tuleneb

harjumusel põhinevast valesti tegemisest ja põhjustab iseenele ülekohtu. Erinevus tahtenõrkusest ja hooletusest seisab selles, et nauding ei põhine agendipoolsel nimelt valiku tegemata jätmisel. Pigem on küsimus mentaalsest mehhanismist, mis õnnestumise korral teostab agendi järgmiseks parimaid võimalusi, tõstes need parima võimaluse seisundisse. Agent on kord juba selle mehhanismi valinud ja nüüd tegutseb see tema eest. On hõlpus näha, et selline agent esindab mingit täiesti omaette, iseäralikku kvaliteeti. Teisisõnu, perverssus on miski, kus läbipõimunult esinevad ise endale tekitatud kahju ja omaenese nõrkuse või koguni kannatuse nautimine, mis panebki inimese enesele kahju tekitama. Sel juhul toimib inimese tahe just nimelt väärtuste ja kavatsuste vastu eksimiseks, mitte ainuüksi (akraatiliselt) neist hoolimata.

Et seda teooriat mõttekamaks teha, oletan, et kuna poe'likult perversne inimene ei taha ega katse teostada oma "ehtsalt" parimaid võimalusi, väljendab see vajadust psühholoogiliste tõsiasiade täpsema seletuse järele. Sellist seletust ei saa akraasia ja hooletusega seoses seepärast, et need on nõrkused. Perverssus ei ole nõrkus, aga seda ei saa seletada ka mingist kõrgeimast väärtusest x kõrgema väärtuse abil. Just siin pesitsebki perverssuse tuuma analüütiline probleem. On raske mõista, missugune selline mitteväärtustav seletus võiks olla, kui see peab seostuma agent S -i kavatsuste, plaanide, tahtmiste ja motiividega. Võib-olla ainuke viis olukorra lahendamiseks on ütelda, et perverssed motiivid ei olegi väärtustamise ja teadmisega seostatavad asjad. Kui perversne inimene mõtleb pärast keskpäeva koju minna, ei taha ega katsegi ta nii teha seepärast, et tema nõrkus või puudulik ratsionaalsus ja terviklikkus tekitab tas mingi emotsiooni; mingi möödapääsmatu tundeseisund takistab teda koju minemast. Teisisõnu: perversne inimene on irratsionaalsusega harjunud ja ammutab oma naudingut just nimelt sealt.

TÕSIASJAD VÕI KUJUTELMAD?

Ma väitsin, et perversne isik õpib, kuigi ta pole nõrk, et nõrkus erutab teda, ja nõnda sattub ta alailma akraasia-, enesepettus- ja hooletusolukordadesse, mille piirid ta kiiresti ületab. Ta on muutunud perversseks, sest ta on inimene, keda motiveerib nõr-

kus. Poe'lik perverssus ei põhine ebaõnnestumisel. Täpsemini, hooletus, akraasia ja poe'lik perverssus implitseerivad loogiliselt perverssuse tuuma, aga mitte vastupidi. Seetõttu pakub inimlik irratsionaalsus meile ainult lähtekohti, millelt poe'likult perversse harjumuse mõtet võib edasi arendama hakata.

Pervert on õppinud, et irratsionaalne on meeldiv olla, ning see harjumus süstematiseerib tema eksimused. Siin oleme juba ületanud filosoofilise analüüsi piirid ja meil tuleb naasta empiirilisse isiksusepsühholoogiasse. Olen jälginud Sade'i mõtlemist, eeldades emotsionaalselt eriti innustavat mõju, mis irratsionaalsusel ja terviklikkuse puudumisel on teatavale isiksusetüübile. Järelikult on võimatu saada poe'likku perverssust kooskõlla näiteks akraasiaga. Akraasia ja muud nõrkuse vormid ei eelda erilist isiksusetüüpi. Vaatamata sellele, et ainult eriline isiksusetüüp saab oma eksimustest naudingut, võib igauks mingi erilise iha pärast oma väärtuste vastu eksida.

Mõningail inimestel on oma väärtustest võimatu hoolida, sest et nende loomus on kuidagiviisi puudulik või vigane. See võimatus pole siiski empiiriline mõiste, vaid pigem normaalsuse ja täielikkuse loogiline vaste. Mis tahes asi ka meie eest töötab, see võib meid ka petta. Poe'liku perverssuse jooned jällegi, vastupidi, töötavad teatavatele erilistele isiksustele omaste eriliste ihade piirkonnas. Ses mõttes on perverssus empiiriline mõiste ja selle olemasolu range tõsiasi. Tahtenõrkuse võimalus on loogiline probleem, mida poe'liku perverssuse olemasolu ei ole.

Keegi isik ei tahtnud keskpäevaks koju minna, sest kavatses oma lubadust murda. Ta on harjunud oma lubadusi murdma, sest sellised otsused erutavad teda. Aga sellist otsusetaolist juhtumit ei juhi enam mingi kõrgem selle juhtumiga seostuv väärtus. Inimene lihtsalt eksib normi vastu ja tunneb sellest naudingut. Sade'i ülesandeks on veenda meid sellise erandlikkuse võimalikkuses. Ma siiski ei usu, et perversiooni puhul oleks võimalik arendada mitteempiirilist ja analüütilist teooriat. Ka pelga empiirilise psühholoogiaga ei tarvitse eriti rahule jääda, kui aktsepteerime väite, et perversioon ei ole haigus, mida tuleks psühhiaatriliste vahenditega ravida. Normatiivseid kõrvalekaldeid on empiiriliselt raske käsitleda sellepärast, et neis ilmnevad käitumismallid ei ole patoloogilised. Teatud mõttes põikab see ainevaldkond kõr-

vale nii kitsalt loogilise analüüsi kui lihtsa empiirilise uurimise eest ja äratav seetõttu rahutust. Ent seda on hõlpsa mõista. Minge asi võib tunduda tuttavlik ka sel juhul, kui see ei näi kunagi olevat piisavalt tähtis, pääsemaks meie teadvusse. Perverssust, hälbimust esineb ainult teatavail erijuhtumel, kus isiksus ja selle keskkond on kummalisel viisil omavahel läbi põimunud. Meie teadmised sellistest iseäralikest kõrvalekaldeist jäävad siiski väljapoole psühholoogiat.

Meil tuleb katsuda mõista naudingut. Olen arvamusel, et Sade kirjeldab oma romaanides tõelisust. Mõningad SM-(somasohhistlikku seksi subkultuuri käsitlevad)-uurimused on jõudnud huvitavate järeldusteni julmuse nautimise kohta. SM-juhtumil otsivad ohvrid üheskoos piinarikkaid olukordi. SM-kollektiivides on jooni, mida saab paremini mõista mängude kui tõelusena. Mängus osalejad ei taha ei teisi ega ennastki kahjustada:

Ulatuslikult formaliseeritud ühised vastastikuse mõjutamise rituaalid või tseremooniad võivad kokku viia isikuid, kes muidu oleksid teineteisele ohtlikud vaenlased, ilma riskita, et nad on vägivaldsed või kasvõi karmid teineteise vastu [---] Homoseksuaalsed sadomasohhistid on välja arendanud etiketi, mis meenutab poliitiliste oponentide vahel valitsevat etiketti kõige oma käepigistuste ja ühiste lõunastamistega. (Lee 1983: 191–192.)

Neil on keerulisi reegleid, väärtusi, rolle ja müüte, mis lubavad neil tunda naudingut julmusetendustest. Nahkriided ja piitsad sümboliseerivad tõelisi alandamiseks ja karistamiseks kasutatavaid relvi. Keegi väljastpoolt tulnu vaevalt küll mõistab sellist käitumist, sest seal ühinevad samaaegselt nii kõrgema astme vägivald kui hellus ja armastus. Tõeline ja kujuteldav maailm on sedavõrd teineteisega läbipõimunud, et osalejad võivad nautida kannatuse ja julmuse mõtet ning samal ajal tõelist vägivaldat. Armastuse ja kannatuse ning hirmu ja naudingut vahelist piiri ei saa vastuoludeta tõmmata; ainult äärmisi piire tuleb tunda. Võib-olla ei saa reeglite üksikasjadki olla selged ja vastuoludeta, kuigi nad ei väljendagi "kannatuse ja naudingut segiminekut, vaid pigem kannatuse ümbermääratlust". (Kamel 1983: 167. Vrd Paulhan 1946: 31j.) Siinkohal võib määratlusest kõneleminegi olla liialt optimistlik, sest et määratluse objekt ei ole laboratoorium ega tapamaja, veel vähem perekond või kohtupink.

Mängud on kujutluse tõelisustused. Olen andnud ülevaate ilukirjandusest, et leida kurjuse mõistatusele veenvalt retoorilist kirjeldust. Lugeja võib leida midagi olulist kurjuse fenomenoloogiasse puutuvat, kui ta kasutab kirjandust, kus filosoofilised vaatlusviisid ühinevad kunstilise väljenduse vabadusega. Me ei vaja ainuüksi selgust. Sade'i jutustused perverssest käitumisest ning kiindumusest pelka kurjusse lõhuvad põhja katselt neid seletada ja annavad vihjeid paheliste motiivide taga olevate tõeliste nõrkuste ja eksimuste kohta.

Sade väidab, et kurjust ei saa mingil selgepiirilisel moel kirjeldada. Meil on juba olnud võimalus tõdeda, et perversne motiiv on selline, millest aetuna inimene transsendeerib mõistuse piirid — saavutamaks pelka olematust. Selline tühjus või nauding tehnilises mõttes tekitab naudingut ja motiveerib teda. Nõnda võime mõista naudingut tähendust, viidates esmalt iseenese haavamise põhimõttele ja lisades siis sellele mõningaid empiirilisi (seletavaid) tõsiasju. Tulemusena saadud motiiv on siiski kummaline ja seda võib kirjeldada eeskätt ainult kirjanduslike vahenditega. Pealegi ei või retoorilisi demonstratsioone tõelisuseks muuta teisi kui mängude vahenditega, nagu seda teevad sadomasohhistid. Sade jällegi muundab need mängud teatriproduktideks. Laval võib ka kõige perverssem käitumine paista tõelisena, nagu Sade rõhutab. Ja tõepoolest: kui tõsiasjakirjeldused on võimatud, siis on need ainsaks võimaluseks. Sade'i segafilosoofia, mis ühendab jutustust, teatrit, moraalselt retoorikat ja filosoofilist spekulatsiooni, suudab meile pakkuda kurjuse kirjeldust. Sade on kirjanik, kelle eesmärgid on filosoofilised, tehnika kirjanduslik ja tõsiasjad kujutluslikud.

Kirjandus

- Adorno, Theodor W., Max Horkheimer 1979. *Dialectic of Enlightenment*. Transl. by J. Cumming. London: Verso
- Aristoteles 1989. *Nikomakhoksen etiikka*. Suom. S. Knuutila. Helsinki: Gaudeamus
- Deleuze, Gilles, Leopold von Sacher-Masoch 1989. *Masochism: Coldness and Cruelty and Venus in Furs*. Transl. by J. McNeil. Cambridge, Mass.: Zone Books

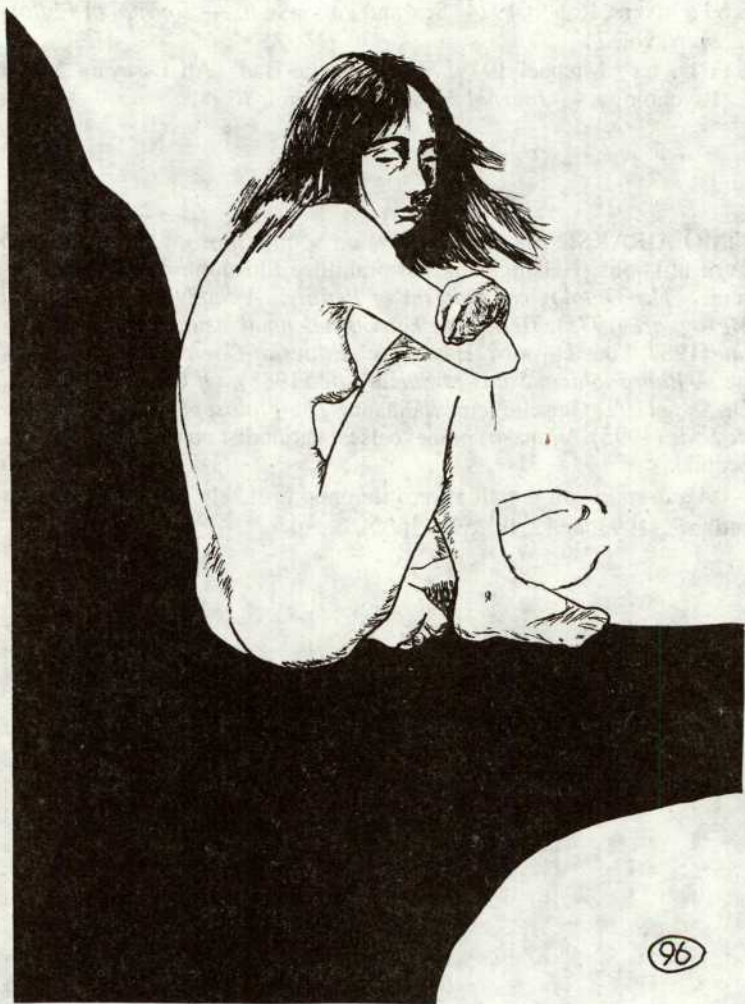
Perversiooni tähendus

- D u n n , Robert 1987. *The Possibility of Weakness of Will*. Indianapolis: Hackett
- E f r o n , Arthur 1985. The Sexual Body: An Interdisciplinary Perspective. — *The Journal of Mind and Behavior*, vol. 6
- F r e u d , Sigmund 1971. *Seksuaalteoria*. Suom. E. Puranen. Helsinki: Weilin + Göös
- H i l l Jr., Thomas E. 1986. Weakness of Will and Character. — *Philosophical Topics*, vol. 14
- H o b b e s , Thomas 1651. *Leviathan*. Ed. by C. B. Macpherson. Harmondsworth: Penguin Books, 1968
- H o b b e s , Thomas 1658. *De Homine*. Ed. by B. Gert.
- K a m e l , G. W. Levi 1983. Leathersex: Meaningful Aspects of Gay Sodomasochism. — *S and M: Studies in Sodomasochism*. Ed. by Th. Weinberg, G. W. Levi. Buffalo: Prometheus Books
- K o r s g a r d , Christine M. 1986. The Right to Lie: Kant on Dealing with Evil. — *Philosophy and Public Affairs*, vol. 15
- L a M e t t r i e , Julien Offray de 1748. *Man a Machine*. Transl. by M. W. Calkins. La Salle, Ill.: Open Court, 1912
- L e e , John Alan 1983. The Social Organization of Sexual Risks. — *S and M: Studies in Sodomasochism*. Ed. by Th. Weinberg, G. W. Levi. Buffalo: Prometheus Books
- M a l l e u s *Maleficarum* 1486. Comp. H. Kramer, J. Sprenger. Transl. by M. Summers. New York: Dover, 1971
- M a r t i n , Mike W. 1986. *Self-Deception and Morality*. Lawrence: University Press of Kansas
- M e l e , Alfred R. 1987. *Irrationality: An Essay on Akrasia, Self-Deception and Self-Control*. New York: Oxford University Press
- M i l o , Ronald D. 1984. *Immorality*. Princeton: Princeton University Press
- N a g e l , Thomas 1979. Sexual Perversion. — *Mortal Questions*. Cambridge: Cambridge University Press
- P a u l h a n , Jean 1946. Marquis de Sade and His Accomplice. — Marquis de Sade. *Three Complete Novels — Justine, Philosophy in the Bedroom, Eugenie de Franval, and Other Writings*. Ed. and transl. by A. Wainhouse, R. Seaver. New York: Grove Press, 1965
- S a d e , The Marquis de 1965. *Juliette*. — *Three Complete Novels — Justine, Philosophy in the Bedroom, Eugenie de Franval, and Other Writings*. Ed. and transl. by A. Wainhouse, R. Seaver. New York: Grove Press

- S o l o m o n , Robert 1974. Sex and Perversion. — *Journal of Philosophy*, vol. 71
- S t o c k e r , Michael 1979. Desiring the Bad: An Essay in Moral Psychology. — *Journal of Philosophy*, vol. 76

TIMO AIRAKSINEN (sünd. 1947) on soome filosoof, *dr. phil.* 1975 Turu ülikoolis, Helsingi ülikooli praktilise filosoofia professor. Teosed: *The Ontological Criteria of Reality: A Study of Bradley and McTaggart* (1975); *Tiedepoliitikan oikeudenmukaisuus ja tutkijan vastuu* (1987, koos H. ja M. Häyryga); *Ethics of Coercion and Authority: A Philosophical Study of Social Life* (1988); *Of Glamor, Sex, and De Sade* (1991) ja selle teine väljaanne *The Philosophy of the Marquis de Sade* (1995). Viimase soomekeelsest variandist on tõlgitud käesolev peatükk.

Akadeemias on temalt varem ilmunud artikkel "Mis on praktiline eetika?" (1993, nr 12, lk 2591–2603).

96

KÜLLI MUNA

ÖKOKRIITIKAST

Tiiu Speek

Tahaksin öelda sõna Looduse heaks, täieliku vabaduse ja metsikuse eest, lihtsalt tsiviliseeritud ja kultuurilisele vabadusele kontrastiks — pidada inimest pigem elanikuks või osakeseks Loodusest kui ühiskonna liikmeks. Tahaksin teha ühe äärmusliku avalduse, kui nii saaksin ma piisavalt rõhutada, mis mul öelda on, sest tsivilisatsiooni eest võitejaid on küllalt: kirikuõpetaja ja koolikomitee ja igauks meist kannab selle eest hoolt.

Henry David Thoreau, "Jalutamisest" (1862)

Usaldada midagi Loodusele — kaasa arvatud meid endid — tähendab allutada see ülemvõimule ja kontrollile. Kuid teatud mõttes on Loodus samuti varjamise viis, abstraktsioonide kate, mis ähmastab selle ebamugava metsikuse, mis ei allu meie paranoilisele tungile visandada Olemise piire.

Neil Evernden, *Looduse sotsiaalne konstrueerimine* (1992)

Viimase kahe aastakümne jooksul Ameerika ja Euroopa ärksamate ülikoolides toimunud loodus- ja humanitaarteaduste aktiivse lähenemise tõukejõuks on kahtlemata olnud kaasaegse maailma ökoloogiline kriis. Humanitaarteadused on saanud nn keskkonna- teaduste (*environmental studies*) osaks, mis traditsiooniliselt on hõlmanud loodusteadusi, geograafiat, keskkonnaõigust, "rohelist majandusteadust", keskkonnaseadusandlust. Kirjanduskateedrid püüavad pakkuda interdistsiplinaarseid bakalaureuse- ja magistri- programme, milles ilukirjanduse, kunsti, antropoloogia, fotograafia jne kõrval õpetatakse ka reaali- ja loodusteadusi, selleks et luua uus interdistsiplinaarne keskkonnahariduse ja uuringute mudel. Sama eesmärgiga on ökoloogiline perspektiiv sisse toodud ka humanitaarteaduste traditsioonilistesse uurimismeetoditesse ja kriitikasse. Humanitaarteadused, eriti kirjandus, milles hästi väljenduvad kultuuri ja looduse suhteid reguleerivad tähendused ja väärtused, on olulised selleks, et keskkonna füüsiliste, poliitiliste,

majanduslike ja õiguslike kajastuste kõrval mõista ka selle kultuurilisi, filosoofilisi, esteetilisi ja loomingulisi peegeldusi. Nende teaduste integreerumisprotsesside tulemusel on kujunenud filosoofia uued aladistsipliinid — keskkonnaetika, süvaökoloogia, ökofeminism, ökosotsioloogia, keskkonnaajalugu, keskkonnapühholoogia, keskkonnaajakirjandus, ka ökokriitika.

Ökokriitika või kirjandusökoloogia (ingl. k *ecocriticism*, *literary ecology* või *green cultural studies*) on ameerika kultuurikriitika kõige viimane edasiarendus, alles kujunev ja dünaamiliselt arenev interdistsiplinaarne kirjandus/kultuurikriitika ning sellel põhinev ilukirjandusuurimise viis, mis vaatleb kultuuri ja looduse, eriti keele, kirjanduse ja looduse vahelisi suhteid. Ökokriitikat huvitab, milline roll on igasugusel kirjandusel, mis vähemal või suuremal määral, selgemalt või varjatumalt väljendab looduse ja kultuuri suhteid, "looduse" konstrueerijana, keskkonnaväärtuste kandjana ja kujundana. Erinevalt eelnevast poststrukturealistlikust kriitikast, mis uurib autorite, teksti ja inimühiskonna (= "maailm") vahekorda, haarab ökokriitika "maailma" mõistesse kultuuri kõrval ka looduse. Kirjandus ei ole mingi eraldi asetsev ja isoleeritud nähtus, vaid osa globaalsest süsteemist, kus energia, materia, ideed ja keel üksteist mõjustavad. Ökokriitiline kultuuriteooria põhineb veendumusel, et sõna ja füüsilise reaalsuse põimumise käigus loob kirjandus ühiskonna arenedes ajalooliselt, sotsiaalselt ja kultuuriliselt konstruktsiooni ehk dominantsete diskursuste ja metafooride kogumi "loodus", samal ajal mõjutab kirjanduse elukeskkond (geograafiline asend, kliima, traditsioonilise maakultuuri olemasolu, linnastumise ja tehnologiseerumise aste, keskkonnatingimuste muutumine) tekstide looduskujutlust.

Ökokriitikal ja eelnenud poststrukturealistlikul kriitikal on teksti ja teadmiste loomuse ning eesmärgi küsimustes ühiseid seisukohti. Mõlemad lähtuvad veendumusest, et pole kultuurineutraalseid teadmisi ega kultuurivabu väärtusi ja seega ka selliseid tekste. Mõlemad heidavad kõrvale eraldiasetseva, ainsa ja autokraatliku väärtuste ja tähenduste keskme (essents, hing, jumal) ning asendavad selle süsteemi ja suhete ideega. Eelneval kriitikal on selleks intertekstuaalsus, ökokriitikal ökoloogiline eluvõrk. Ei ole olemas eraldiasetsevat teksti, "mina" ega tükikest loodust. Mõlemad jagavad opositsiooni traditsiooni ja võimu dominantsete

mononarratiividega ning pooldavad paljude tõdede dialoogi. Ent keele ja maailma, tähistaja ja tähistatava suhetes kajastavad nende vastupidised seisukohad igivana opositsiooni idealismi ja materialismi vahel. Eelneva teooria jaoks on kõik kultuuris kirjutatu tekst ja väärtuste keskmeks on inimene: Derrida väidab, et kõik on tekst selles mõttes, et viitab millelegi muule, Foucault näeb hullumeelsuse ja seksuaalsuse ideedes ajaloo käigus kuhjunud ja teisenenud diskursuste kogumikku, Lacan vaatleb inimese "mina" kui meist väljaspool asetseva "sümboolse korra" loodud teksti. Ökokriitikale pole kirjanduses kujutatud loodus siiski tervenisti tekstuaalsus ja metafoorid — looduse objekte ja nähtusi tähistavate sõnade taga on samuti reaalne maailm. Seega püüab ökokriitika esmakordselt lääne kriitika ajaloos vältida descarteslikku dualismi ja eelneva kriitika solipsistlikuma osa liialdatud keele- ja ideoloogiakesksust, mõista ühiskonna, looduse, kultuuri ja keskkonna vahelisi seoseid. Käsitledes füüsilist maailma kui lääne tsivilisatsioonis "loodusega" vaigistatud võimalikku dialoogipartnerit, on ökokriitika olemuselt holistlik ning püüab kirjanduse kriitilise uurimise ja õpetuse kaudu kasvatada loodusekesksemat mõtte- ja eluviisi.

Ökokriitika koolkonna ühe rajaja Nevada (Reno) Ülikooli kirjandusõppejõu Cheryl Glotfelty arvates meenutab ökokriitika evolutsioon paljuski feminismi arengut. Feministlikud kriitikud "alustasid naisautorite varaste või unustatud tekstide taasavastamisest. Siis asusid nad uurima klassikuid, lugedes näiteks Henry Jamesi feministlikust vaatekohast. Siis tuli teooria faas: vaadati, kuidas keel ise realsust konstrueerib. Paljuski samal viisil avastavad ökokriitikud varajasi kirjanikke, loevad üle klassikuid "rohelistest" vaatenurgast ja hakkavad oma uurimisala teoreetiliselt raamima". Selle asemel et sulgeda oma uurimisobjekte kinnistesse diskursustesse, püüab ökokriitika julgustada laiaulatuslikku ühiskondlikku arutelu, kuidas kirjandus loob arutluspinna kultuuriliste kogumuste ja looduslike faktide vahel. Õppides lääne kriitika dogmatismist, eelistavad ökokriitikud jätta oma kirjandus/kultuuriteooria ja praktilise ilukirjandusuurimuse avaraks ja vabaks. Ei taheta olla mitte üheainsa, vaid mitme kriitilisteoreetilise perspektiivi väljendajaks (ökofeminism, psühhoanalüüs, uuskriitika, bahtiniaanlik kriitika, dekonstruktsioon), luues

ühtlasi dialoogi loodus- ja humanitaarteaduste vahel. Uurimistöös ollakse samuti vaid käsitlusala markeeriv — kirjanduse ja keskkonna mitmesuguseid kokkupuuteid käsitlevad teaduslikud, populaarteaduslikud, usulised, ilukirjanduslikud jt tekstid.

Seega on ökokriitika uurimisvaldkond ja teemaring äärmiselt lai ning teooria edasine kujundamine toimub dünaamiliselt areneva diskursuse loomise käigus. Praeguseks võib selles eristada järgmisi uurimissuundi:

- “looduse” sotsiaalne ja ajalooline loomine;
- “looduse”, sotsiaalse soo ja võimu vahekord;
- kristlik kaanon ja ökoloogilise kriisi juured;
- teaduslik-tehnilised diskursused ja ökoloogilise kriisi juured;
- universaalsete ja kultuurispetsiifiliste keskkonnametafooride kujunemise ajalooline, majanduslik, sotsiaalne, ökoloogiline, ideoloogiline tagapõhi;
- tehnoloogia ja loodus;
- maastikukujunduse, rahvusparkide ja aianduse esteetika;
- ilukirjandus ja loodus;
- hõimukultuuride suuline pärimus ja keskkond;
- loodusteaduslikud teooriad ja kirjandus;
- loodusproosa roll postmodernistlikus maailmas;
- visuaalsed kunstid ja loodus.

Viitaksin siinkohal mõnede teoreetikute seisukohtadele. Lynn White'i ja Christopher Manesi arvates on ökoloogilise kriisi ning Ameerika ja Euroopa industriaalühiskonna loodusest võõrandumise algpõhjused kristlikus kaanonis ja teaduslik-tehnoloogilistes diskursustes väljendatud inimese ja looduse kui subjekti ja objekti vahekorras. Piiblis ja teaduslikes tekstides on kasutatud selliseid mõisteid nagu “jumal”, “inimene”, “loodus”, “tsivilisatsioon”, “teaduslik-tehnoloogiline revolutsioon”, “tehnoloogia”, “progress” jne hierarhilise maailmapildi loomiseks (transsendentaalne jumal, looduse valitseja inimene, alluv ja passiivne loodus) ja mitteinimliku vallutamise õigustuseks (*The Ecocritical Reader*. 1996: 3–12). Feministlik teaduskriitik Evelyn Keller osutab geneetiku Barbara McClintoni DNA-teooriate ignoreerimise näitel sellele, et meesteadlaste teooriate eelistamise ja “looduse” kui

“naise” vs “mõistuse” kui “mehe” metafoori vahel on seos. Neil Evernden väidab, et üks põhjusi, miks meil pole õnnestunud “maad päästa”, on meie nõutus ja erinevad arusaamad loodusest — sellest, kuidas ta funktsioneerib, mis teda ohustavad ja isegi kas inimene on osa loodusest. Loodus on samavõrra füüsiline kui sotsiaalne entiteet. Loodusressursside kõrval, mida tuleb hõlvata ja kammitseda, on “loodus” see normide ja mõistete valdkond, mida on kasutatud teatud sotsiaalsete poliitikate kaitseks. Analüüsid “looduse” mõiste tähenduse transformeerumist lääne kultuuritraditsioonis, näitab Evernden, et kreeka mõtlejate loodud *natura*’le (loomus, normaalne, olemuslik) omistati *physis*’e (igasugune asi, kõiksus) tähendus, mis kandus üle ingliskeelsele mõistele *nature*, ning järgnevate sajandite kestel roogiti see mõiste järk-järgult puhtaks selle häirivast looduslikkusest ning muudeti ajalooliseks ja kultuuriliseks konstruktsiooniks, millega õigustada looduse ekspluateerimist. Keskaja inimesel polnud omaette mõistet looduse tähistamiseks, sest ta ei asetanud end ümbritseva reaalsusega subjekti-objekti vahekorda, vaid luges loodust kui suurt jumala raamatut, milles iga loodusobjekt ja nähtus oli inimliku elu analoog ja sümbol. Inimese ja looduse lahutamine ja vastandamine pärineb renessansiajast, kui inimene esmakordselt pöördus välisest reaalsusest oma sisemusse ja piiritles ümbritseva maailma “inimlikust” eraldi olevaks sfääriks, et seda justkui omaloodud aknast uurida kui objekti (nagu perspektiivireeglite järgi konstrueeritud ja korrastatud loodust Leonardo ja Loraine’i maalidel). Reaalsust hakati mõistelistel kategooriatega piiritlema kindlas teadmises, et vaadeldavad objektid asuvad mingis omaette ruumis ja annavad endast märku vaid inimlike tähenduste ja tähtsuse kaudu. Baconist alguse saanud empirism ja teaduslik-tehnoloogiline revolutsioon süvendas veelgi looduse kui objekti staatust ning inimese ja looduse vahelist lõhet. Nõustudes Richard Rorty väitega, et “kultuurilised muutused on pigem sõnavara kui päevavalgele tulnud tõdede küsimus”, tuleks Everndeni arvates loobuda harjumuspärasest mõistest *nature* ning kasutada Thoreau poolt tarvitatud *wildness*’i (“metsikust” ehk taltsutamatu looduslikkust inimeses ja looduses kui kultuuri elujõu lätet), vaadates uute, loodusel kõnelda laskvate mõistete otsinguil looduse enese poole. (Evernden 1992.) Mõiste *nature* analüüs kutsub selgitama,

mil määral eestikeelne *loodus* erineb ingliskeelsest mõistest ning ka seda, millised keelelised, kultuurilised ja siis ka kirjanduslikud sarnasused ja lahknevused on ingliskeelse sõna *environment* ja eesti sõna *keskkond* vahel.

Ameerikas viimasel kümnendil juurdunud ökokriitiline ilukirjandusuurimus jaguneb kaheks suunaks: kanooniliste ilukirjandusteoste lugemine rohelisest vaatenurgast ja Thoreaust lähtuva loodusproosa uurimine. Ilukirjanduse kõikide traditsiooniliste žanrite puhul on ökokriitikutele oluline koht ja kirjandusteose vahekord. Sellega seoses on nad vaadelnud linnas sündinud nn suure kirjanduse ja regionalistlike teoste vahekorra probleemi ja osutanud sellele, et terminit "regionalistlik" on tihti võrdsustatud provintslikuga ja kunstiliselt teisejärgulisega. Märkimisväärne osa ajaproovile vastu pidanud kirjandust on aga tihti võrsunud just provintsist (Thoreau, Faulkner, Kafka, Joyce, Steinbeck, Hardy jne). Selleks et kirjaniku kujutusvõime muudaks ühe paikonna spetsiifilise ajaloo, looduse ja inimeste detailse vaatluse universaalse inimkogemuse väljenduseks, peab ta ühes paigas sügavalt juurdunud olema ja seda väga lähedalt tundma. Ökokriitikule on koht ja maastik, selle inim- ja looduslugu tihti kirjaniku loomingulise isikupära, ta keele ja stiili läte.

Klassikaliste luuletuste, jutustuste ja romaanide käsitlemisel on esmatähtis kindlaks teha, milline osa on loodusel kirjandusteoses — on see vaid inimtegevuse taust või teost tervikuks siduv teema, sümbol, tegelane, kujund, mis kannab inimelu sügavamaid tõdesid või väljendab rapsoodilise loodusläheduse pühitsuse kaudu inimese hingelist uuestisündi. Teose lähilugemisel analüüsitakse "looduse", "linna", "maa", "maastiku", "küla", "talu" jne tähendust, lääne kirjanduses sügavalt juurdunud pastoraali rolli, universaalsete keskkonnametafooride "paheline linn", "puhas-tav loodus", "paradiis", "toitev ema-maa", "neitsikult puhas loodus", "töötatud maa", "kõrb", "metsik loodus", "tühermaa" jne sotsiaal-majanduslikke, ideoloogilisi ja poliitilisi tagamaid ning nende seoseid kirjaniku sotsiaalse sooga. Autor võib kultuuris käibel olevaid või ühiskonnakriitikana esitatud looduskujutelmi ja väärtusi väljendada ka teose tegelaste, süžee, narratiivse struktuuri, aja ja kohakäsitluse, looduskujundite ja sümbolite, jutustaja isiksuse, tema soo ja loodusvaadete kaudu. Ökofeministid on

tõmmanud paralleele Euroopa suurkultuuride meesautorite traditsioonilistes narratiivides kasutatud maa-kui-naise metafooride ja imperialistliku sise- ja välispoliitika ning kolooniate põlisrahvastelt maa võõrandamise vahele.

Võrreldes tragöödiat ja komöödiat ökoloogilisest aspektist, on uurijad väitnud, et komöödia, mis on olemas kõikides kultuurides, väljendab mõõdukaid ja tervemõistuslikke, nn ellujäämisväärtusi, samal ajal kui Euroopa kultuuri eripära tragöödia edastab kangelase *hybris*'e kaudu suurejoonelisi, kuid elukageid ideaale ja seega inimesekeskset ilmavaadet. Postmodernistlike tekstide puhul on seni uuritud teostes kajastuvat looduse ja kultuuri piiride ähmastumist, massitootmise tõttu unifitseeritud looduskogemust, hübriidsete eluvormide, tehnoloogia, mürgi ja prügimetafooride tähendust.

Et loodusproosa (paiga- ja rännuraamatud, esseistika) on ökokriitikute jaoks postmodernistliku ühiskonna loodusest võõrandumise leevendaja ja ökokriitika sai alguse just Thoreau'st lähtuva ameerika kirjanduse roheline haru akadeemilise ja kriitilise retseptiooni ergutamisest, on loodusproosa uurimine ökokriitilise projekti keskne osa. Loodusproosat on Ameerikas 1960. aastast saadik ilmunud nii palju, et sellele on pühendatud üle kümne antoloogia. Alles hiljuti avanenud uues uurimisvaldkonnas on analüüsitud selle aegruumi kuuluvate teoste vastastikust dialoogi, koha ja teksti, inimliku ja mitteinimliku dialoogi loomise žanrilisi, stilistilisi ja keelelisi võtteid. Arutletakse, milliseid meetodeid saaks loodusproosa uurimiseks kasutada, alustatud on selle tüpologia kujundamisega. Tüpoloogiaga seoses ongi üles kerkinud loodusraamatute ja esseistika žanriprobleem. Kuidas nimetada seda žanri, mis on faktide ja väljamõeldise, mitteilukirjandusliku ja ilukirjandusliku proosa piirimail, põimides endas populaarteaduslikku teksti, spirituaalset autobiograafiat, olukirjeldust, filosoofilist mõtisklust, tihti ka reisikirja ning lükkides mitteilukirjanduslikku teksti ilukirjanduse elemente (pastoraal, metafoorid, personifikatsioon, poeetiline keel, mitu jutustajat)? Siiani on seda kutsutud *nature writing*'iks (loodusproosa). Ühtlasi osutab selle kirjandusliigi rapsoodiline ja poeetiline loomus traditsiooniliste žanripiiride suhtelisusele. Uurijad on samuti rõhutanud, et in-tertekstuaalsus, inimlike ja mitteinimlike (maa, loomad, taimed,

maastik, aastaajad, ilmastikunähtused) häälte polüfoonia (inimliku keele ja väärtuste filter võetakse siin omaks), alternatiivne ilmavaade, aja ja koha tihe põimumine muudavad loodusproosa sama avatuks ja opositsiooniliseks, nagu Bahtinile oli 19. sajandi romaan. See loodusproosa avatus arutelule ning kultuuriliste käibetõdede ja -väärtuste kriitika, mida oma romaaniuuringutes on dialoogimeetodi ja karnevaliteooriaga rõhutanud Bahtin, iseloomustab ühtlasi kogu ökokriitilist projekti.

Glen Love'i, ökokriitilise kirjandusuuringu ühe rajaja arvates on kirjanduskriitika tähtsaim ülesanne tänapäeval "inimteadvuse ümberorienteerimine oma koha mõistmisele ohustatud looduslikus maailmas" (*The Ecocritical Reader*, 1996: 237). Ökokriitika, mis koondab suurel hulgal noori professionaale, magistrante ja doktorante, on enda ette seadnud ka teise tõsise ülesande — nii nagu feministlik ja etnilised kriitikad, tahetakse kaasa aidata akadeemilise kirjandusõpetuse ja kriitika professiooni piiride ümberseadmisele ja ühiskondliku vastutustunde tõstmisele, kaanoni, õppeprogrammide ja õpetussuundade muutmisele.

Kirjandus

The Ecocritical Reader. 1996. The University of Georgia Press

Evernden, Neil 1992. *The Social Creation of Nature*. Baltimore—London: The John Hopkins University Press

TIIU SPEEK (sünd. 1958) lõpetas Tartu ülikooli filoloogiateaduskonna inglise filoloogia osakonna 1986. aastal, omandas magistrikraadi ameerika kirjanduse alal 1995. a Millsi kolledžis USAs. Õpetab ameerika kirjanduse ja keskkonna suhteid ning ameerika indiaani kirjandust Eesti Humanitaarinstituudis.

DUMÉZILI PÄRAND

Jaan Puhvel

Georges Dumézil, *Collège de France*'i emeriitprofessor ja üks *Académie Française*'i nn 40 surematust (*quarante immortels*), siiski suri oma kaheksakümne üheksandal eluaastal oktoobris 1986. Sama aasta juulis külastasin teda viimast korda; tollal intervjuueeris teda oma teleprogrammis *Apostrophes* Bernard Pivot (prantsuse Urmas Ott, aga võrratult intellektuaalsem) ja pidas temaga pikki salvestatavaid kahekõnesid Didier Eribon. Viimati mainitu, kes sai hiljem tuntuks ka Claude Lévi-Straussi Boswelli või Eckermannina ja Michel Foucault' paljutõlgitud eluloo autorina, avaldas nood *Entretiens "Gallimard"i* kirjastusel aastal 1987. Ta küsis, kuidas Dumézil kujutleb oma elutöö postuumset saatust. Vastus oli järgmine:

Surmajärgseteks aastateks näen ma ette pigem kaikahoopide rahet: pole enam muret, et ma vastu virutaksin. Lootan, et mõned nooremad, kellel pole suuremat muret oma karjääri pärast, kaitsevad mind. Lõppude lõpuks ei loe see palju. Säärase nekrooloogilise keelekandmise ja unustuse vahele mahub ehk aastakümme või paar rahumeelset kriitikat, mis mu varjule osaks saab.

Dumézilist kõneldes võime rahumeeli meenutada noore Shelley eelegiat veel noorema John Keatsi surma puhul: *oblivion... shrinks like a thing reproved*. Aga tõsimeelse arvelevõtu aeg on küll käes. Et sellega edasi jõuda, vajab õhk lõplikku puhastamist

---

Loeng Tartu ülikoolis 18. septembril 1995. a. Autori eestikeelne teisend lahkumisloengust California ülikooli Võrdleva Mütoloogia Keskuses 24. jaanuaril 1993, avaldatud raamatus *Indo-European Religion after Dumézil* (toimetaja Edgar C. Polomé), Washington, 1996.

süüdistustest, mis tosin aastaid on keerelnud Dumézili teadlase-isiku ümber. Esimene rünnak tuli nüüd juba surnud itaalia ajaloolase Arnaldo Momigliano ja tema sellide poolt, kes püüdsid Dumézili tõrvata kui uusparempoolsuse ideoloogi ja krüptofašistlikku apologeeti. Sellele järgnesid eriti Carlo Ginzburgi ja Bruce Lincolni sulest uued süüdistused, mis juba kippusid mürgitama laiemaid levipiire ja ringkondi. Varsti võis lugeda selliseid lauseid: "Nagu Ginzburg on veenvalt tõendanud, ilmneb Dumézili töödes varjamatu sümpaatia natsluse vastu. . ." — tavaliselt mõne säärase leheneegri või publitsisti kirjutistes, kes rünnatavat ei tundnud ega olnud lugenudki. See on näide üldisemast tendentsist, sellest samast, mis pani Brendan Gilli ja teised postuumselt mustama Joseph Campbelli nime ja Bruce Lincolni pöörduma omaenda õpetaja Mircea Eliade vastu. Perverteerunud kriitika on olnud nuhtluseks läbi aegade, aga kui ta kaasneb kergemeelse ja korrumppeerunud ajavaimuga, muutub ta eriti mürgiseks. Dumézil, kes kogu oma küpse karjääri jooksul armastas jõulist teaduslikku debatti ja elavat poleemikat, püüdis surmapäevani kriitikale vastata. Aga lõpuks tuli kibestus, ja vestlustes Eriboniga saatis ta Momigliano ja Ginzburgi lõplikult seenele: "Võiksin ju veel kord haarata luua või mitu luuda. Poleks mingit kasu. Selle ilma Augeiastel on alati varuks veel mõne lauda sõnnik. Herakleski väsiks lõpuks. Pealegi on mul muid ettevõtmisi lõpetada."

Nende Augeiase tallide põhjalik rookimine on nüüd teoks saanud Didier Eriboni raamatus *Faut-il brûler Dumézil?* (Kas Dumézil tuleb ära põletada?), mis on avaldatud "Flammarioni" kirjastusel 1992. aasta lõpupoole, Simone de Beauvoiri teost *Faut-il brûler Sade?* (Kas Sade tuleb ära põletada?) matkiva pealkirjaga. Eribon on põhjalikult eritlenud Dumézili elukäiku, suhtlemisi ja teadlasekarjääri, kasutades kirjalikke ja suulisi, küll avalikke, küll era-allikaid, mis olid veel Prantsusmaal kättesaadavad ja tema kasutusse antud imponentse hulga asutuste ja isikute poolt. Eriboni tasakaaluka ja mõtestatud uurimuse tulemus on Dumézili iseloomu ja elutöö täielik süütusmõist igasugusest rassistlikust või fašistlikust sümpaatias. Sellega kaasneb Momigliano ja eriti Ginzburgi käitumise põhjalik ja hävitav taunimine. Eribon näitab, et Ginzburgi nn indiitsiameetod (millega too keksib oma raamatus *Myths Emblems Clues* enne oma Dumézili-vastase rünnaku

kordustrükki) on nagu loodud kaudsüüdistusteks ja ringjäreldesteks, ning on eriti rabe, kui seda rakendada kaasaegsete asjaolude puhul, kus võib veel välja tulla laialdast andmestikku ja tunnistusi. Kõik, mida Eribon vajas, et paljastada pahatahtlikku pinnapealsust, oli võtta vaevaks süveneda esmastesse allikatesse. Ta näitab, et Ginzburg polnud lihtsalt võimeline ega tahteline mõistma tolle teistsuguse ajajärgu akadeemilist sobimust ja sallivust, kui Dumézili varane isalik nõuandja oli sanskritist ja inimsõber Sylvain Lévi, kui tema teaduslikud inspireerijad olid Marcel Mauss ja Marc Bloch (poliitikas sotsialistid) koos kommunistist sinoloogiga Marcel Granet'ga ja kui Emile Benveniste ja Claude Lévi-Strauss (mõlemad vasakpoolsed) olid tema peamised toetajad, üks *Collège de France*'i, teine *Académie Française*'i valimisel. Meie aja akadeemia jultunud politiseerumine ei taju ega taipu, et varasema ajastu *res publica litterarum* oli üle toorest poliitilisest maastikust. Mis aga viimasesse puutub, siis on olnud kannatusi küllaga: Marc Bloch tapeti *Gestapo* poolt, Mauss oli reidus sama saatuse eest Dumézili korteris ja Benveniste põgenes elu päästmiseks Šveitsi. Dumézil ise, kes mingi moe või uudishimu ajel oli 1930. aastatel liitunud vabamüürlaste loožiga, kõrvaldati Pétaini režiimi ajal sellepärast õppetööst; järgnes tüüpiline saba-lahti-nokk-kinni-olukord: Vichy haridusminister taastas lõpuks ta õpetajaloo, et ta siiski saaks leiba teenida, aga sellepärast tiriti ta pärast vabanemist akadeemilise denatsifitseerimiskohtu ette, mille eesistujaks oli kommunist lingvistikaproffessor Marcel Cohen. Väärrib imetlust, et nende aegade helgemad pead suutsid hoida teadust puhtana ja kõrgemal niisugusest ebainimlikust sasimisest, mis õnneks siiski ei madaldunud näiteks siinkandis Paul Aristele osaks saanud loomalikkuseni. Vähemalt Dumézilil ei olnud ette näidata kehalisi stigmasid ehk arme. Pole ime, et 1980. aastate tugitooliteoreetikud pole oma mugavate akadeemiliste sinekuuride hellituses suutelised hindama räigemate aegade tõelust.

Aitab sellest. Ma ei mõtle raisata isegi nii palju aega parempoolsete äärmuslaste katsetele Dumézili teaduslikku pärandit omaks võtta. Indoeuropeistikat võivad sedamoodi väärkasutused kahjustada — nii nagu rassistid oskavad geneetikat kiiva keerata või antropoloogiat viltu väänata. Dumézil ise tõrjus tagasi otsest doktrinäärsete parempoolsete lähenemispüüded, oli viisakalt jahe leebemate ideoloogiliste indlejate vastu ja suhtles tõsiselt

ainult objektiivsete ametivendadega. Ma ise kogesin seda joont järjekindlalt terve meie tutvuseaja vältel, 1954–1986.

Püüan nüüd Dumézili teadlasepärandit mõnevõrra iseloomustada.

Inimene kasutab elamiseks stampe, ja akadeemiline inimene pole mingi erand, eriti mis puutub ta pädevuse äärealadesse. Nagu ütleb Alexander Pope: *a little learning is a dangerous thing* (vähe- ne õpetatus on ohtlik asi) ja nõnda taandataksegi keerukad mõtte- valemid hüüdlauseteks. Platonist on teada *idola specus*, Galileist *eppur si muove*, Nietzschest *Wille zur Macht*, Bergsonist *élan vital*, Jakobsonist binaarvastandus jne. Samal moel on Dumézil kuulus oma “kolme toime” poolest. Niinimetatud *duméziliens* arvatakse olevat nende *trois fonctions* jahil, et leida neid, kasvõi nui neljaks, iga kivi ja mätta alt. Mõnigi heasoovlik liigitaja on mind kohates hüüatanud: “Oo, teie olete *dumézilien!*” Vastus on, et ei ole, pole iial olnud, kasvõi juba sellepärast, et niisugust liiki pole olemas, vähemalt mitte heas tähenduses. Enamik tuntud helgeid päid tõmbab ligi epigoonlikke ööliblikaid, aga Dumézili puhul piirdubki asi sellega. Ta ei koolitanud ega tahtnudki tõelisi jüngreid, väites, et ta pole mingi *maître à penser* (mõtlemisõpe- taja) või vaimne juhendaja. Igal juhul polnudki tal võimalust akadeemilist järelpõlve kasvatada. Ainus ülikoolikoht oli tal noo- ruses (1926–1932) Istanbulis. *École Libre des Hautes Études*, *École des Langues Orientales Vivantes* ega *Collège de France* ei pakkunud võimalusi teaduskraadi taotlejaid juhendada. Seepärast võib ehk leida mõningad *dumézilards*,* aga *dumézilien* on lihtsalt väärnimetus.

Dumézil on kahtlemata ise osalt süüdi kolmetoimelisuse mõis- te rõhutamises, lausrakendamises ja ülepakkumises. Aga vaevalt ta võinuks teisiti, sest otsustaval hetkel valdas see ta mõtteilma. Samuti kiindus ju Lévi-Strauss jäädavalt binarismi, olles sinna sukeldunud Roman Jakobsoni ajel. Mõtleva kriitiku ülesanne on piiri panna, tagajärgi heuristiliselt määritleda ja perspektiivselt rakendada. On kergemeelne või isegi naeruväärne rääkida (kas- või elliptiliselt) “Dumézili kolmest toimest”, nagu need oleksid üksnes tema leiutatud. Võib-olla saab seda seletada kui nomina- listlikku viltuvedamist, lõtvust tõeluse arvel, meetodi väärkasu-

*Sufiks *-ard* on pejoratiivne. *Toim.*

tust tõikade parajaks tegemisel, selle asemel et avastada tõde. Meetodit on tõepoolest nii paremal kui vasakul pruugitud kurjasti — kui näiteks Bernard Sergent on püüdnud kolmikjaotuse Prokrustese-sängi sobitada kreeka ainekse või Daniel Dubuisson on samal viisil jõudu proovinud eepose *Rāmāyana* kallal. Seda on kerge paroodiaks pöörata. Omal ajal polnud raske tõendada, et päikesejumal oli õieti Max Müller ise. Sama malli järgi võib arutada, et Dumézili esivanemad Périgord'is Edela-Prantsusmaal olid Gallia *Petrucorii*, sõdalassuguharu nimega "Neli malevat". Ta isapoolsel vanaisal oli kolm poega, kellest üks tõusis kõrgeks administraatoriks Prantsuse Uus-Kaledoonia koloonias, teisest sai sõjamees (Dumézili isa, kindral Anatole Dumézil) ja kolmas jäi Gironde'i viinamäge harima. Nemat kokku kehastasid kolme toimet, võimu, väge ja viljakust, kolmekordses ühiskondlikus rakenduses, ja jäi vaid üle see ilmseks teha ja seda ilmale kuulutada sõdalase pojalt Georges Dumézilil.

Jättes kõrvale paroodia ja väärkasutuse, on selge, et Dumézil suunas pilgu objektiivse tõe arvestatavale lõigule; see tõik väärib enam kui järsku vastuseisu, mis sellele on sageli osaks saanud. Tagasivaates näib see kui sissemurd lahtisest uksest, aga sellised edusammud nõuavad tihti erakordset julgust. Oma individuaal-lahtrites mäletsevad eriteadlased on nagu loomaia elanikud, kes kergesti puurist ei välju, isegi kui värv avali jäetakse. Dumézili ja Benveniste'i 1930. aastate ühine avastus, et India kastisüsteem polnud üksnes omaette eriarengu tulemus, vaid johtus indoiraani ja indoeuroopa ühiskonnamoodustiste jäigastumisest, oli tõeline läbimurd parimas Durkheimi traditsioonis. See polnud tõestust vajav paradigma, vaid induktiivne lähenemine, millele järgnev deduktsioon ikka ja jälle kinnitust tõi. Nagu iga elujõulise teooria puhul seisnes selle olulisim osis seletusvõimes. See ei võtnud üksnes kokku käepärast teavet, vaid ennetas veenvalt veel teadvustamata lisandeid oma ainevallale. See on võimalik seni, kui see toimub targu ja realistlikult (skolastilises tähenduses), struktuuri avastades ja mitte peale sundides.

Igaüks, kes lahtise meelega jälgib selle avastuse järelkaja viimase poolsajandi jooksul, peaks nõustuma, et kuhjunud indoeuroopa müüdimaterjalis esineb erakordselt rohkesti kolmeliisi jaotusi, kolmetisi moodustisi, kolmikvormeleid ja kolmain-said ühikuid, olgu siis jumalakodade jaotused (Āditya—Rudra—

Vasu Indias, Jupiter—Mars—Quirinus Roomas, Odin—Thor—Frej Skandinaavias) või ühiskondade seisusevahed või palve- ja ohvrstruktuurid või maagia- ja ravitoimingud — ja palju muud. Selline taksonoomia surub end peale isegi mnemooniliselt, väljaspool igasugust epistemoloogilist tõenäolisust.

Mis puutub kausaalsusse, siis need, kes endale asja kergeks teevad, kuulutades selle nähtuse tühipaljaks terviku üks-kaks-kolm-metafooriks (nagu “trips-traps-trull” või “veni vidi vici”), või pidades teda ükskõik mis põhistruktuuri trafaretiks, on lihtsalt filoloogias ebapädevad. Mängus on midagi hoopis erilaadsemat, ainus küsimus on, kuidas see on spetsiifiliselt tähenduslik.

Siin Dumézil ise eemaldus üsna varakult, aastasaja keskpaiku, põhilisest durkheimlikust postulaadist ja lansseeris selle asemel kuulsa või kurikuulsa mõiste *idéologie tripartie* ‘kolmeosaline ideoloogia’, s.t sünnipärane kolmetine mõttemall tõeluse eritluseks, teadlik vaimsete kalduvuste kogum, mis iseloomustavat indoeurooplasi läbi aegade. See mõiste meenutab Jungi “kollektiivmälu”, aga Dumézil ei sidunud seda kunagi rassilise, liiati veel rassistliku mõttelaadiga. Ta oli vahest naiivne või eluvõõras oma põhimõttelisuses, sest teised asusid seda mõistet paratamatult kuritarvitama — nagu endine valitsusliige ja ajaloolane Michel Poniatowski, kes oma 1978. aastal ilmunud raamatus *L’avenir n’est écrit nulle part* (Tulevik pole kuskil kirjas) pühendab peatüki “Indoeurooplastele, valge läänelise ühiskonna alustaladele”. Ta püüab kõigest väest piirduda keeleteadusega, aga väidab ikkagi, et indoeurooplaste andekus viis nad 4500 aastaga Balti mere rannalt Kuu peale Vihmade lahte.

Mina olen alati keeldunud omaks võtmast sellist kergesti kiiva keeratavat teadliku ideoloogia mõistet, ja me jäimegi eri arvamustele. Duméziliga oli kerge nõustumata jäädes siiski sõber olla — näiteks ta sõbrustas Foucault’ga, kes oli isepäine ja raske taluda. Ma välistasin samuti sõna *fonction* ‘toime’ ja pruukisin seda oma raamatus *Comparative Mythology** õige piiratult. Ma isegi ei kasutanud “kolmikjaotust” kui kõikehõlmavat indoeuroopa terminit, vihjasin ainult omaette kinnistele süsteemidele nagu näiteks veedade panteon. Indoeurooplastele üldiselt omistan ma

*Vt Anne Lille retsensiooni sellele teosele: *Akadeemia*, nr 4, 1990, lk 829–835. *Toim.*

vaid kolmetisi moodustisi ja kolmikvormeleid mitmesugustel kiivistumise, kõdunemise, säilivuse ja vahel taasvirgumise astmetel. Minu arvates ei peegelda need sünnipärast mõttemalli, vaid eelajaloolise reaalsuse erinevaid säilmeid või juhuslikke taastumisi. Lühidalt: *homo hierarchicus* pidi aastatuhandeid tegutsema eelajaloolises Euraasias; suuline pärimus ning rahvamälu talletasid oma jao hüpertroofilist järelkaja. Aga polnud mingeid kolmijaotust kuulutavaid ideolooge (vastupidi neile, kes viimased paar aastatuhandet on propageerinud kolmainust) ega olnud arvsõna "kolm" kuidagi püha: ühiskond võis laieneda nelikjaotusse (nagu Indias *śūdra* kasti lisandamisega) või taanduda kahetiseks (näiteks Roomas patriitside ja plebeide vastasseisuga). Kolmetiste moodustiste kestvus on seepärast peamiselt sügavama tähenduseta ajalooline juhus, paljas filoloogiline tõik, mis väärrib taksonoomilist täheldamist ja mõningast sotsionoomilist huvi. Keeleteadlasele on niisama huvitav, et paljudes vanades indoeuroopa keeltes juhtub olema kolm sugu nimisõnades ja kolm arvu (ainsus, kaksus, mitmus) nimi- ja tegusõnades, mis vahel säilivad täielikult või jäänustena, vahel taanduvad erinevalt kaheks või isegi ainsaks.

Seepärast on Dumézili pärandi tulevikule kasuks, kui *idéologie tripartite* kui selline taandub areenilt, lõigates jalad alt enamikul epigoonidel ja kuritarvitajatel. Aga see ei tähenda sugugi loobumist kolmetistest (või ükskõik millistest) moodustistest eritluse otstarbel, niikaua kui nood on heuristilised andmed nagu kõik teised, ja mitte omaette jahiobjektid. Üks Dumézili suurimaid saavutusi on võrdleva mütoloogia vabastamine etümoloogia türranniast, mis tegi võimalikuks palju varjundirikkama arutluse: see taasühineb ajaloolise keeleteadusega hoopis tõhusamalt. Ta on selitanud järjest peenemaid eritlustasandeid, mis meenutavad matemaatika astmeid aritmeetikast algebrani ja edasi integraalarvutuseni. Max Müller ja kaaslased jäid jänni esimesel tasandil, samuti noor Dumézil ise aastal 1924 oma esimeses raamatus *Le festin d'immortalité* (Surematuse pidu). Aegamööda õppis ja õpetas ta tegema mütoloogilist algebrat nagu raamatus *Heur et malheur du guerrier* (Sõdalase õnn ja ebaõnn), kus ta käsitles sangari kolmekordse nuritegevuse teemat. Epigoonid jäävad tavaliselt sellele tasandile, otsides kolmikroima kõikjalt, kus iganes silmataks kangelast. Aga Dumézil ise kasutas seda algebrat palju keerulisemate võrrandite lahendamiseks ja andis oma viima-

ses suurteoses *Mythe et épopée* (Müüt ja eepos) imetlusväärseid näiteid mütoloogilisest eritlusest kõrgemal tasandil.

Jutt sangaritest toob mind järgmise punkti juurde. *Mythe et épopée* kannab õnnetut alapealkirja *L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indoeuropéens* (Kolme toime ideoloogia indoeuroopa rahvaste eepostes). Kolmetoimelisus oli selles ajaks tõepoolest Dumézili õpetuse tuum, ja see tiitel kõlab, nagu levitaks ta lihtsalt oma meelismalli müüditl eeposele. Aga õnneks tegi ta palju enamat. Ta tõstatas küsimuse, mil määral ja kuidas vana indoeuroopa eepiline pärimus peegeldab müütilist pärandit, olles seega algupäralt usundlik. See probleem on enam kui sajandi vanune, aga Dumézil on seda edendanud enam kui keegi teine. Oma tavapärase suuremeelsusega andis ta Stig Wikanderile Uppsalas au müütilise süvaloodi esmakasutuse eest *Mahābhārata* puhul aastal 1947. Pidin tähelepanu juhtima, et Hermann Jacobi oli teinud sama *Rāmāyana* osas juba möödunud sajandi lõpukümnendil, mida aga Dumézil ega hiljem ka mitte Dubuisson ei mõistnud õigesti hinnata. Siiski, mida Dumézil korda saatis, eritledes *Mahābhārata*t, Rooma muinaslugu, Pärsia *Kuningate Raamatut* ja osseedi *Nart*-eepost, on põhjanev ja ajahambale vastupidav. Täendusrikkalt koordub "kolme toime ideoloogia" maha nagu tühipaljas võõp, ja säiliv tuum on parimat sorti kaljukindel filoloogia. Jääb vaid põhiküsimus: kuidas müüt muundub ülekandes eeposeks, ja siin olen ma taas teravasti eri arvamusel. Dumézili meelest oli see teadlik ja tahtlik muundamine. Ta kasutab korduvalt selliseid väljendeid nagu "ülekannet plaanivad õpetlaskonnad", otsekui oleks mingi braahmanite komitee arutanud: "Nüüd, kus veeda jumalatest on saanud *dei otiosi* (erujumalad), mida saame nendega peale hakata?", ja ajurünnakust sigis mõte, et neist võiks meisterdada toreda eepose. Minu arvates oleks isegi tõsine variant sellest paroodiast kaugel tõest. Pigemini on muundumine müüdist saagaks või sangarilooks aeglane, varjatud, vähehaavaline, märkamatu areng, mis põhineb müütilise keelekasutuse loomuses eneses. Kui jumalad lakkasid olemast liturgia igipõlised tegelased ja muutusid moest läinud kunagisteks üleloomulikeks asjameesteks, oli ka nende tegemiste ajatu müüdi-keel korraga eristamatu tavalise mineviku-pajatuse omast. Peame meeles pidama, et vana indoeuroopa grammatika ajatu tegusõna polnud mitte olevik, vaid *aorist*, mis ajaliseks kujunedes võttis

mineviku kuju ja pajatas möödanikust. Minu arust see keelefenomen selgitab üleminekut, mis johtub pigem sakraalsuse ja keelepruugi ühisest libastusest kui mingi panditite plaanikomitee või flamenite kolleegiumi või druiidide salaseltsi septsusist.

Kas Dumézil on siis kokkuvõttes midagi rajanud, mida me võiksime edasi ehitada? Kuulates minu juttu, kus *tripartition* on sasida saanud ja *transposition* ümber seletatud, võidaks arvata, et minu moodi sõpradele lisaks Dumézil vaevalt enam vajanuks Momigliano laadi vaenlasi. Aga palun mind mitte valesti mõista! Dumézili suurus ei seisa ühes või teises imerohus või hüüdsõnas, vaid ajaloolise müüdivõrdluse põhialuste ümberhindamises ja lugematute selliste temaatiliste ja faktiliste seoste kaemuslikus avastamises, mis olid teistel jäänud nägemata, mis aga tagasi-vaates on päevselged. Tänu temale võime nüüd hoomata täpseid homoloogiaid eri müüdikujude vahel nagu nt veedade Djaus ja skandinaavia Heimdal või india Mādhavī ja iiri Medb või veedade Višnu ja skandinaavia Vidar või veedade Ušās ja rooma Matuta. Dumézili jäävaks suuruseks on, et ta oli võrratu filoloog, kes julges minna nimede pinnavirvendusest süvastruktuurideni, mis ühendavad nende müüdikujudest kandjaid. Kui ta sõber ja lojaalne kolleeg Claude Lévi-Strauss on meie aja antropoloogiakangelane, siis Dumézil on kindlasti filoloogiasangar. Hoidku, hinnaku ja arendagu edasi tema ainulaadset pärandit need, kel jagub meelekindlust tungida ürgsete pärimuste tihedaisse tihnikuisse.

JAAAN PUHVEL (sünd. 1932), õppinud Kanadas Montrealis McGilli ülikoolis 1949–1952, USAs Cambridge'is Harvardi ülikoolis 1952–1954 ja 1956–1957; B. A. 1951, M. A. 1952, *Dr. Phil.* võrdlevas keeleteaduses Harvardi ülikoolis 1959. Kuni 1993. a alguseni California ülikooli klassikalise filoloogia ja indoeuroopa keeleteaduse professor. 1991 valiti Tartu ülikooli audoktoriks.

LOOGIKA AINE JA AJALUGU. II

Loogika ajalugu

Tanel Tammet

ANTIIKLOOGIKA

Aristotelese-eelne periood

Keskajast pärineva legendi järgi leiutas loogika kreeka filosoof Parmenides (5. sajand eKr) Egiptuses kaljurüingaste vahel. Et Parmenides arutluste struktuuri kui sellist siiski ei käsitlenud, ei saa teda ka loogika leiutajaks pidada. Küll aga *põhjendas* Parmenides oma filosoofilisi vaateid pikkade arutluste abil. Oletatakse, et Parmenidese väitlusmeetod pärineb kokkupuutest Pythagorase koolkonna matemaatikaga.

Parmenidese õpilane Zenon Eleast (5. sajand eKr) astus oma õpetajast sammu kaugemale ja põhjendas Parmenidese vaateid kuulsate Zenoni paradokside ehk apooriate abil, millega ta justkui näitas, et ruumi ja liikumist pole tegelikkuses olemas. Kuulus apooria, mis demonstreerib liikumise võimatust: te väidate, et liikumine on olemas, seega saab kõndida mööda teed punktist *A* punkti *B*. Enne punkti *B* jõudmist peate läbima pool teed, olgu see punkt *C*. Liikudes punktist *C* edasi *B* suunas, peate jällegi läbima pool teed *C* ja *B* vahel, olgu see punkt *D*. Liikudes

---

Sissejuhatus Tõnu Tamme, Tanel Tammeti ja Rein Prangi valmivale loogikaõpikule.

Algus eelmises numbris.

punktist D edasi B suunas, peate jällegi läbima pool teed, jne. Seega jääb teil alati läbida pool mingist teelõigust ja te ei jõua kunagi punkti B . Zenoni paradoksides loogiline struktuur oli väite põhjendamine väite vastandist absurdsete järelduste tuletamise teel: nn *reductio ad absurdum*.

Väidete põhjendamise ning ümberlukkamise kunsti arendasid edasi varased retoorikud ja sofistid. Tuntumad neist olid 5. sajandil eKr elanud Gorgias, Hippias, Prodikos ja Protagoras. Sofistid ei tegelnud küll väitlustehnika uurimisega, kuid nad nõudsid näiteks moraalipõhimõtete ratsionaalset põhjendamist.

Sofistide traditsiooni kandsid edasi Sokrates (470–399 eKr) ja Platon (428/427–348/347 eKr). Platoni kirjutistes ilmub esimest korda tähelepanek väitluse struktuurist kui iseseisvast uurimisobjektist.

Aristoteles

Loogika kui väitluse struktuuri uuriva omaette teaduse rajas Platoni õpilane Aristoteles (384–322 eKr). *Sofistlike vastuväidete* lõpus kinnitab Aristoteles oma teerajaja rolli ise: “Deduktsiooni alal ei olnud varasemast olemas üldse mitte midagi.”

Aristoteelse loogikaalased kirjutised koosnevad kuuest teosest koondnimetusega *Organon* (tööriist). Aristoteelse jaoks ei olnud loogika mitte üks teoreetilistest teadustest — need olid füüsika, matemaatika ja metafüüsika —, vaidööriist kõigi teaduste jaoks.

Aristoteelse loogikasüsteemi nimetatakse sageli *mõisteloogikaks* ehk *terminite loogikaks*. Vaatleme väiteskeemi “kui iga β on α ja iga γ on β , siis iga γ on α ”. α , β ja γ on siin *muutujad*, s.t formaalsed kohatäitjad. Iga väide, mis nimetatud struktuuri sobib, on korrektne *süllogism*. Muutujate asemele saab paigutada konkreetseid mõisteid või nimesid. Asendades α sõnaga “asi”, β sõnaga “loom” ja γ sõnaga “koer”, saame: “kui iga loom on asi ja iga koer on loom, siis iga koer on asi”.

Aristoteles võttis loogikas kasutusele muutujad: see alusidee võimaldas luua süsteemi, mis jäi loogika vundamendiks Euroopas kuni 18. sajandini.

Aristotelese loogika käsitleb väiteid, mis koosnevad järgmistest grammatilistest komponentidest: (1) kvantor (“kõik”, “mõni”, “mitte ükski”), (2) subjekt, (3) koopula, (4) eitus, (5) predikaat. Niisuguseid väiteid nimetatakse kategoorilisteks väideteks ja nad jagunevad kaheksaks liigiks:

1. “Iga β on α ”.
2. “Mitte ükski β pole α ”.
3. “Mõni β on α ”.
4. “Mõni β ei ole α ”.
5. “ β on α ”.
6. “ β ei ole α ”.
7. “ x on α ”, kus x tähistab konkreetset indiviidi. Näiteks: “Sokrates on surelik”.
8. “ x ei ole α ”, kus x tähistab konkreetset indiviidi.

Liike 1–4 peeti teistest olulisemaks. Üldjuhul ignoreeris süllogistika liike 7 ja 8. Liigid 5 ja 6 loeti ekvivalentseteks liikidega 3 ja 4. Keskajal hakati liike 1–4 tähistama tähtedega: A , E , I , O .

Aristoteles defineeris *süllogismi* kui väitluse, kus mingitest etteantud väidetest (eeldustest) järeldub paratamatult uus väide. Konkreetselt vaatles ta küll ainult selliseid süllogisme, milles on antud kaks eeldust, nendest tuletatakse üks järeldus ja nii eeldused kui järeldus on kategoorilised väited.

Selliseid süllogisme saab moodustada neljal viisil (neli nn *figuuri*), millest Aristoteles käsitles ainult kolme esimest. Tõestamiseks süllogistiliselt, et α on γ , tuleb leida selline β , et üks järgmistest variantidest kehtiks:

1. β on α ja γ on β .
2. α on β ja γ on β .
3. β on α ja β on γ .
4. α on β ja β on γ .

Nelja väidete liiki A , E , I , O saab nelja figuuri abil kombineerida kokku 256 erineval viisil ja ainult 24 nendest viisidest annavad õige süllogismi: 6 tükki iga figuuri jaoks.

Keskaja skolastilises traditsioonis oli Aristotelese loogikal tähtis koht ja nimetatud 24 õige süllogismi jaoks leiutati järgmised meelepidamist hõlbustavad nimed (rühmitatud figuuride kaupa):

1. Barbara, Celarent, Darii, Ferio, Barbari, Celaront.
2. Cesare, Camestres, Festino, Baroco, Cesaro, Camestrop.
3. Darapti, Disamis, Datisi, Felapton, Bocardo, Ferison.
4. Bramantip, Camenes, Dimaris, Fesapo, Fresison, Camenop.

Täishäälikute järjekord nimes määrab kategooriliste väidete järjekorra süllogismi moodustamisviisis, eeldustega alustades ja järeldusega lõpetades.

Süllogismid Baroco ja Bocardo on tõestatavad ainult kaudselt, *reductio ad absurdum*'i abil. Kõik teised süllogismid figuurides 2–4 saab taandada figuurile 1. Süllogismi esitähht ja nimes esinevad tähed s, p, m ja c määravad taandamismeetodi:

Esitähht määrab, missugusele esimese figuuri süllogismile antud süllogism taandub. Näiteks Felapton taandub Feriole.

Kui s ei esine viimase tähena, siis tähendab ta "taanda väide lihtsalt", ning p (kui ta pole viimane tähht) ütleb "taanda väide nn juhusliku meetodi abil".

S või p viimaste tähtedena tähendavad vastavalt "taanda järeldus lihtsalt" või "taanda järeldus nn juhusliku meetodi abil".

C mitte-esitähena märgib, et süllogism ei taandu ning ta tuleb tõestada *reductio ad absurdum*'i abil.

Süllogismi nimes ei kajastu, millisesse figuuri süllogism kuulub, selle tarvis leiutati keskajal meelepidamist hõlbustavad värsid.

Lisaks mainitud kategoorilistele väidetele huvitasid Aristotelest ka *modaalsed* väited: " α on kindlasti β " ja " α on võib-olla β ".

Tänapäeva kontekstis saab Aristotelese loogikat vaadelda kui predikaatarvutuse oluliselt piiratud, lahenduvat varianti. Tasub tähele panna, et Aristoteles ei tegelnud lausete loogilistest sõnadest (ja, või, ei, järeldub) moodustuva struktuuri — lausearvutuse — uurimisega.

Theophrastos

Pärast Aristotelest jätkas Ateena koolkonna juhtimist Theophrastos Eresoses (371–286 eKr). Kõik Theophrastose teosed on kaduma läinud, kuid sellegipoolest on tema ning ta kaasaegse ja kolleegi Eudemose tegevusest küllalt palju teada.

Theophrastos jätkas Aristotelese uuringuid modaalsuste alal, tõi Aristotelese süllogistikasse uue väitetüübi ja kombineeris mõisteloogikat lausearvutuse elementidega, vaadeldes süllogisme nagu "kui α , siis β ; kui β , siis γ ; järelikult: kui α , siis γ ".

Eukleidese õpilased ja stoikud

Kreeka geomeetri Eukleidese (430–360 eKr) õpilased Diodoros Kronos ja Philon tegelesid loogiliste mõistatustega. Väidetavalt avastasid nad nn valetaja paradoksi: "Ma ütlen, et ma praegu valetan. Kas minu väide on õige või vale?"

Sarnaselt Eukleidese õpilastega ning nendelt mõjutusi saades tegelesid stoikud paradoksides, absurdi ja vasturääkivustega. Peamiseks huviobjektiks oli Aristotelesel varju jäänud lausearvutus. Stoikud uurisid, kuidas saab loogiliste sidesõnade abil (ja; ei; või; kui..., siis) lihtsamatest lausetest keerulisemaid kokku panna ja kuidas näidata selliselt moodustatud lausete õigsust.

Erinevalt Aristoteleseat, kes kasutas oma loogikas muutujatena kreeka tähti, tarvitasid stoikud muutujatena numbreid. Näiteks: "Kas esimene või teine; mitte teine; järelikult: esimene". Kuulsaim loogik stoikute seast, Chrysippos (279–206 eKr) kinnitas, et järgmised viis väiteskeemi on elementaarsed ehk mittetõestatavad ning kõik õiged väiteskeemid on nendest tuletatavad (lisatud on tõlge kaasaegse lausearvutuse keelde):

1. Kui esimene, siis teine; esimene; järelikult: teine. $((A \Rightarrow B) \& A) \Rightarrow B$.
2. Kui esimene, siis teine; mitte teine; järelikult: mitte esimene. $((A \Rightarrow B) \& \neg B) \Rightarrow \neg A$.
3. Mitte korruga esimene ja teine; esimene; järelikult: mitte teine. $(\neg(A \& B) \& A) \Rightarrow \neg B$.

4. Kas esimene või teine; esimene; järelikult: mitte teine. $((A \vee B) \& \neg(A \& B)) \& A \Rightarrow \neg B$.
5. Kas esimene või teine; teine; järelikult: mitte esimene. $((A \vee B) \& \neg(A \& B)) \& B \Rightarrow \neg A$.

Neist viiest aksiomist tuletas Chrysippos veel suure hulga õigeid väiteskeeme. Paraku on ekslik Chrysippose kinnitus, et kõik õiged väiteskeemid on nimetatud viiest tuletatavad.

Keskaegsed ja hilisemad loogikatekstid kommenteerisid nii Aristoteelse mõisteloogikat kui stoikute lausearvutust. Peale Chrysippost kirjutati Kreekas küll mitmeid kommentaare Aristoteelse ja Chrysippose teostele, aktiivne loogikauurimine aga jäi soiku.

KESKAEGNE LOOGIKA

Kreeka loogikatraditsiooni kanti ladinakeelsesesse maailma tõlgete abil, olulisemad olid seejuures Cicero (106–43 eKr), Marius Victorinuse (4. sajand) ja Martianus Capella (5. sajand) tõlked.

Keskaja mõjukaimaks autoriks peetakse Boethiust (480–524/525), kes tõlkis ladina keelde Aristoteelse seni tõlkimata teosed ning kirjutas neile hulga kommentaare ja lisandusi. Enne 12. sajandit Euroopas iseseisvat loogikaalast uurimistööd ei tehtud ning kuni 12. sajandini olid Boethiuse teosed olulisim loogikaalane kirjandus Euroopas.

Araabia loogika

Stoikute ja 12. sajandil Euroopas toimunud loogika taassünni vahele jääva perioodi olulisemad loogikaalased teosed kirjutati araabiamailmas. Umbkaudu 850. aastaks olid Aristoteelse ja Porphyriose peateosed araabia keelde tõlgitud, ning Bagdadi koolkonnas hakati kirjutama loogikaalaseid originaalteoseid. Peamised 9. sajandi autorid olid al-Kindi (805–873) ja Muslim al-Farabi (873–950). Suure osa Bagdadi koolkonnast moodustasid nestoriaanlikud ja jakobiitlikud kristlased.

1050. aastaks oli Bagdadi koolkond lagunenu, üldse kahanes 11. sajandil loogika populaarsus araabiamailmas. Erandiks

on Ibn Sina ehk Avicenna (980–1037). Erinevalt varasematest autoritest kirjutas Avicenna uurimusi iseseisvate originaaltekstidena, mitte kui kommentaare Aristotelese tõlgetele. Seejuures kritiseeris Avicenna Bagdadi koolkonda Aristotelese pimeda järgimise pärast. Avicenna tööd jätkas teoloog al-Ghazali ehk Algazel (1058–1111).

12. sajandi olulisim araabia loogik oli Hispaanias elanud Ibn Rushd ehk Averroes (1126–1198). Bagdadi koolkonna eeskujul kirjutas Averroes Aristotelese teoste kommentaare, nende mõjukuse tõttu viidati Averroesele hiljem sageli lihtsalt kui “Kommentaatorile”. Averroese järel algas läänepoolsetes islamimaades loogika allakäik, põhjuseks islami fundamentalismi negatiivne suhtumine loogikasse ja filosoofiasse. Idapoolsetes islamimaades, näiteks Pärsias, suhtuti loogikasse al-Ghazali eeskujul pigem kui tööriista, mida muuseas saab oma filosoofiavastastes rünnakutes kasutada ka islami teoloogia. Seetõttu jätkati Pärsias käsiraamatute ja kommentaaride kirjutamist, iseseisvate loogikauurimustega aga ei tegeldud.

Loogika taastärkamine Euroopas

Canterbury Anselm (1033–1109) kasutas oma tuntud teoloogiaalastes teostes antiikajast tuntud loogikameetodeid ning rajas sellega eriti katoliikluses hiljem väga tähtsaks muutunud teoloogilise traditsiooni.

Otseselt loogikaga Anselm palju ei tegelnud, küll aga tegi seda Pierre Abélard (1079–1142). Boethiusest ja Anselmist mõjutatud Abélard töstis oma kommentaaridega Aristotelese ning Porphyriose klassikalistele tekstidele keskaegse loogikauurimise senisest palju kõrgemale tasemele.

Aristotelese muidu suhteliselt väheoluline teos *Sofistlikud vastuväited* sobis hästi 12. sajandi teoloogiasse: tegu oli väikese kataloogiga praktilises arutluskäigus tehtavatest loogikavigadest ning nende vältimisest. Suurem osa 12. ja 13. sajandi loogikakirjandust (nn uus loogika) ongi pühendatud *Sofistlike vastuväidete* edasiarendamisele ning rakendustele teoloogias ja füüsikas.

13. sajandi tuntumateks teosteks on olemasoleva loogikakirjanduse kokkuvõtted ja olulisemad autorid on Petrus Hispanus —

hilisem paavst Johannes XXI — ning John Duns Scotus (1266–1308). Kuulsaim autor on kahtlemata katoliikliku teoloogia alustala Aquino Thomas, kes vaatamata hulgale ratsionaalsetele jumalatõestustele printsiiibil, et miski ei saaks olla olemas, kui poleks alguspunkti, kirjutas otseselt loogikast siiski ainult kaks vähetähtsat teost.

Keskaegse loogika hiilgeajaks peetakse 14. sajandi esimest poolt ja keskusteks Oxfordi ning Pariisi ülikooli. Oxfordis kirjutas William Ockhamist (1285–1347), kes on tuntud kui “Ockhami habemenoa” printsiiibi autor, mõjuka *Summa logicae*. Samuti Oxfordiga seotud Walter Burley teos *De puritate artis logicae* oli Ockhami suhtes ülikriitiliselt meelestatud. Tuntuim selleaegne Pariisi loogik oli Jean Buridan.

LOGIKA PÄRAST RENESSANSSI:

16. SAJANDIST 19. SAJANDI KESKPAIGANI

Renessanss tähendas loogika jaoks lahtiütlemist keskaegsest, otse Aristotelesest lähtuvast skolastilisest loogikast. Hakkas sündima uus, matemaatikaga sidet leidev sümbolne loogika. Siit jooksebki veelahe antiik- ja keskaegse ning tänapäevase loogika vahel.

Õhus olevad, siin-seal väljendatud ideed täpsest, universaalsest sümbolkeelest ning selle keele abil tehtava arutlemise matematiseerimisest ja mehhaniseerimisest ei jõudnud enne 19. sajandi keskpaika aga mingisugustegi praktiliste tulemusteni peale lihtsate, ebasüsteematailiste sümbolsüsteemide loomise.

16. ja 17. sajand

Renessanssi seostatakse kreeka-rooma klassikute aussetõstmisega, kuid samas oli renessansiaegsete kirjanike hulgas kombeks põlata Aristotelesest lähtuvat, möödunud sajandite “steriilset” skolastilist loogikat. Martin Lutherit olevat ärritanud mis tahes viide Aristotelesele.

Esimese mitte-ladinakeelse loogikateose Euroopas kirjutas 1555. aastal Petrus Ramus ehk Pierre de la Rame. *Dialectique* ja hilisem ladinakeelne *Dialecticae libri duo* ründasid skolastilist

loogikat ning tegelesid kategooriliste süillogismide lihtsustamisega, lähtumata seejuures Aristotelesest. Ramuse meetoditele oli üles ehitatud Antoine Arnauld' ja Pierre Nicole'i 1662. aastal avaldatud ning *Port-Royali loogika* nime all tuntuks saanud ja laialt kasutatud teos *La logique ou l'art de penser*. Port-Royali loogika sisaldab Blaise Pascalist mõjustatud diskussiooni definitsioonidest, kus eristatakse *nominaalseid* ja *reaalseid* definitsioone. Filosoofiline diskussioon nominalismi ja realismi üle oli tuline juba 14. sajandil. Seejuures rõhutab Pascal matemaatiliste definitsioonide nominaalset ja pragmaatilist iseloomu.

Skolastilise loogika traditsioon siiski säilis, peamiselt muidugi katoliiklikes ülikoolides ning katoliiklikes riikides nagu Hispaania ja Itaalia.

Kolmanda loogikasuuna rajajaks sai Hispaania seikleja ja müstik Ramón Llull (1235–1315). Aastal 1501 ilmunud *Ars magna, generalis et ultima* püüab esitada kontseptsioone sümbolite keeles ning tuletada väiteid variantide kombineerimise teel. Lulli ideed ning nendega kaudselt seotud kabalistlikud müüdid mõjutasid hilisemaid suurkujusid Pascali ja Leibnizit.

17. sajand oli aeg, mil tänu sümbolite ja sümbolkeele kasutuselevõtmisele tehti väga suuri edusamme matemaatikas. Samasuguseid sümbolsüsteeme püüti luua ka loogika jaoks.

Leibniz

17. sajandi universaalne suurkuju Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) lõi 1680. aastatel loogikasüsteemi, mis on vägagi sarnane George Boole'i süsteemiga aastast 1847. Ometi loetakse matemaatilise ja sümbolloogika rajajaks just Boole'i, mitte Leibnizit. Üksikud erandid välja arvatud, polnud Leibnizi loogikaalastel ideedel ning avastustel järgneva kahe sajandi jooksul erilist mõju.

Mõjutatuna nii Ramón Llulli ideedest kui matemaatika arengust püstitas Leibniz ülesande luua universaalne sümbolkeel (*lingua characteristic a universalis*) ja seda keelt kasutav "arutlemise aritmeetika" (*calculus ratorator*), mille abil saaks algoritmiliselt või mehaaniliselt tuletada uusi tõeseid väiteid ja kontrollida

arutluste korrektsust. Leibniz oletas, et niisuguseid tuletusi ja kontrolle saaks teha spetsiaalse masina abil.

18. sajand ning 19. sajandi algus

Leibniz ei olnud ainus, kes seesuguseid eesmäärke püstitas. Jakob Bernoulli, hiljem ka Gottfried Ploucquet (1716–1790) ning matemaatikud Johann Heinrich Lambert (1728–1777) ja Leonhard Euler (1707–1783) esitasid sama laadi ideid. Paraku ei suutnud ei Leibniz ega ükski teine mainitustest konstrueerida loogika jaoks vähegi rahuldavat sümbolkeelt, arutlemise aritmeetikast rääkimata.

Gottfried Ploucquet ehtas Leibnizi ideedel, kuid mitte Leibnizi süsteemil põhineva lausearvutuse sümbolsüsteemi. Ploucquet võttis kasutusele kvantorid “iga...” ja “on olemas...”, tõi küll, suhteliselt kohmakal ja piiratud viisil. Johann Heinrich Lambert konstrueeris, tõenäoliselt Leibnizist sõltumatult, Leibnizi süsteemiga sarnase sümboolse loogikasüsteemi, kus ta tõi olulise uuendusena sisse matemaatikast tuttava funktsioonimõiste ja kasutas seda mitmekohaliste suhete (nagu näiteks “ A on B isa”) tähistamiseks.

Ülimõjukad saksa filosoofid Immanuel Kant (1724–1804) ja Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) tegelesid muu hulgas samuti sümboolse loogikaga, kuid üpris vähesel määral. *Puhata mõistuse kriitikas* viitab Kant loogikale kui lõpetatud, valmis tehtud konstruktsioonile. Hegel kinnitab oma monumentaalses teoses *Loogika*, et senised loogikauuringud on olnud “tehnilised manipulatsioonid”, ning asub seejärel uurima loogika “sisu”, vastandades seda “vormile”. Ei Kant ega Hegel tegelnud kuigi võrd sümboolse, matemaatilise loogikaga. Sellegipoolest on Kanti ja Hegeli fundamentaalsed filosoofilised teosed puhta mõistuse analüüsides väga olulised loogika, sh sümboolse loogika hilisemas järgus.

KAASAEGSE LOOGIKA ALGUS

Kaasaegsele loogikale panid aluse George Boole'i, Augustus de Morgani, Gottlob Frege ja teatud mõttes ka Georg Cantori

tööd 19. sajandi keskel ning teisel poolel. "Päris kaasaegselt" loogikast saab rääkida küll alles 20. sajandi 40. aastatest, alusmõisted ja printsiibid olid aga loodud juba 19. sajandi lõpuks. Kaasaegsele loogikale pandi alus seega märgatavalt hiljem kui kaasaegsele matemaatikale.

George Boole ja Augustus de Morgan

Inglise matemaatiku George Boole'i (1815–1864) kaks peamist loogikaalast tööd on *Loogika matemaatiline analüüs* aastast 1847 ja *Mõtlemise reeglid* aastast 1854. Eriti esimene neist avaldas suurt mõju loogika järgnevale arengule. Nimelt rakendas Boole värskeid ideid matemaatilisesest algebrast otse loogikale, ehitades üles *loogika algebra*, mida sageli nimetataksegi Boole'i algebraks. Kaugemaks eesmärgiks pidas Boole nagu Leibnizki loogika keele väljaarendamist ja "mõtlemise aritmeetika" rajamist. Eri-nevalt Leibnizist ja teistest varasematest loogikutest andis Boole süsteemse, matemaatilise kuju niisuguse keele baasfragmendile — lausearvutusele.

Nagu öeldud, annab Boole'i algebra lausearvutusele süstemaatilise, kuid mitte veel rangelt aksiomaatilise kuju. Samuti ei jõua Boole lausearvutusest kaugemale, suhteid ja omadusi kirjeldava predikaatarvutuse juurde — seda teeb Frege 1879. aastal.

Kõigi asjade klassi (nimetades seda *Universumiks*) tähistas Boole numbriga 1. Tühja klassi tähistas number 0. Kõrvuti-seisvad avaldised (näiteks AB) tähistasid avaldiste ühisosa ehk "ja"-tehet. $A + B$ tähistas avaldiste ühendust ehk "või"-tehet, paraku aga piirangutega: $A-1$ ja $B-1$ ei tohtinud olla ühisosa — kui neil oli mõni ühine element, siis oli $A + B$ defineerimata. $A - B$ tähistas B elementide eemaldamist A -st. Loogika algebra reeglid on Boole'il järgmised: $1A = A$, $0A = 0$, $A + 0 = A$, $A + 1 = 1$ (ainult juhul kui $A = 0$: Boole kartis reeglit $1 + 1 = 1$ — ühisosaga hulkade summat polnud tal ju määratletud; aga juba 1860. aastatel teisendasid Peirce ja Jevons +-tehte harilikuks "või"-tehteks, aktsepteerides reeglit $1 + 1 = 1$), $A + B = B + A$, $AB = BA$, $AA = A$ (kuid mitte $A + A = A$ — jällegi ühisosaga hulkade summa määramatuse tõttu), $(AB)C = A(BC)$, $A(B + C) = AB + AC$ ja $A + (BC) = (A + B)(A + C)$.

Samaaegselt Boole'i esimese teosega avaldas Augustus de Morgan (1806–1871) raamatu *Formaalne loogika*. De Morgani formaalne süsteem on sisult Boole'i omaga küllalt sarnane, vormilt aga teistsugune ja kohmakas. Erinevalt Boole'ist ei olnud de Morgan ka kuigi huvitatud loogika matematiseerimisest. De Morgani käsitluse juures on olulisemad järgmised punktid:

“Kõigi asjade” ehk “Universumi” asemel kasutas de Morgan vabalt määratavat “arutluse universumi” mõistet (*universe of discourse*).

De Morgan rõhutas Aristoteelse loogika piiratust, järeldustehtelulisust ja järeldamise ning tinglike väidete fundamentaalset osa loogika formaliseerimisel.

Sajandi viimasel kolmandikul töötasid Boole'i ja de Morgani süsteemide edasiarendamise ning kombineerimise kallal ameerika filosoof ja loogik Charles Sanders Peirce (1839–1914) ning saksa matemaatik Ernst Schröder (1841–1902).

Gottlob Frege

Saksa matemaatiku Gottlob Frege (1848–1925) 1879. aastal avaldatud lühikest teost *Mõistekiri* (“Begriffsschrift”) võib julgelt nimetada 19. sajandi olulisemaks loogikaraamatuks. Selles raamatus esitab Frege kogu kaasaja loogika fundamentaalseima süsteemi, nn *esimest järku predikaatarvutuse*. Predikaatarvutus baseerub lausearvutusel, predikaatidel ja kvantoritel “iga x jaoks kehtib...” ning “on olemas selline x , et...”, võimaldades kirjeldada asjade omadusi ja omavahelisi suhteid. Teatud mõttes on võimalik öelda — Wittgensteini parafraseerides —, et kõike, mida saab rangelt kirjeldada, saab kirjeldada predikaatarvutuse keeles. Viimane väide ei tähenda seda, et predikaatarvutuse keel oleks alati kõige praktilisem, selgem või mugavam meetod ükskõik mille rangeks kirjeldamiseks, vaid et teoreetiliselt on iga range kirjeldus predikaatarvutuse abil kirja pandav.

Frege antud konkreetne predikaatarvutuse esitus on raskesti loetav ja hoopis teistsugune kui kaasaegsed esitused. Põhimõtted on sellegipoolest samad. Ka ei esitanud Frege oma süsteemi aksiomaatilisel kujul ega tuletanud kaasaegse predikaatarvutuse jaoks olulisi metateoreeme ehk süsteemi ennast, tema võimalusi

ja puudujääke käsitlevaid tulemusi: nendeni jõuti alles 20. sajandi esimesel kolmandikul.

Frege tähtsus ei piirdu ainult predikaatarvutuse loomisega. Peale 1879. aastat kirjutas ta sarja mõjukaid artikleid, alustades kõigepealt Boole'i kritiseerimisega (Frege polnud teadlik Peirce'i ja Schröderi parandustest ning täiendustest Boole'i algebrale). Frege kindel seisukoht oli, et aritmeetika saab taandada elementaarsetele loogikareeglitele, s.t loogikareglite abil saab tuletada ükskõik millise tõese aritmeetikateoreemi. Viimases osas ei olnud Frege päriselt õigus, kuid tema seisukoha ümberlökkamiseni jõuti alles 1931. aastal Gödeli teoreemiga mittetäielikkusest. Frege seisukoht matemaatika ja loogika vahekorra arenes hiljem oluliseks filosoofilise loogika suunaks nimega *logitsism*.

Frege süsteemi ja logitsistlikud vaated võtsid oma töös aluseks 20. sajandi alguse mõjukamad loogikud Bertrand Russell ja Alfred North Whitehead; seejuures ei kasutanud nad aga mitte Frege kirjaviisi, vaid pigem Boole'i kirjaviisi edasiarendust. Frege filosoofilised ideed avaldasid hiljem olulist mõju Georg Hilbertile ja Ludwig Wittgensteinile ning on aktuaalsed ka praegu.

Georg Cantor

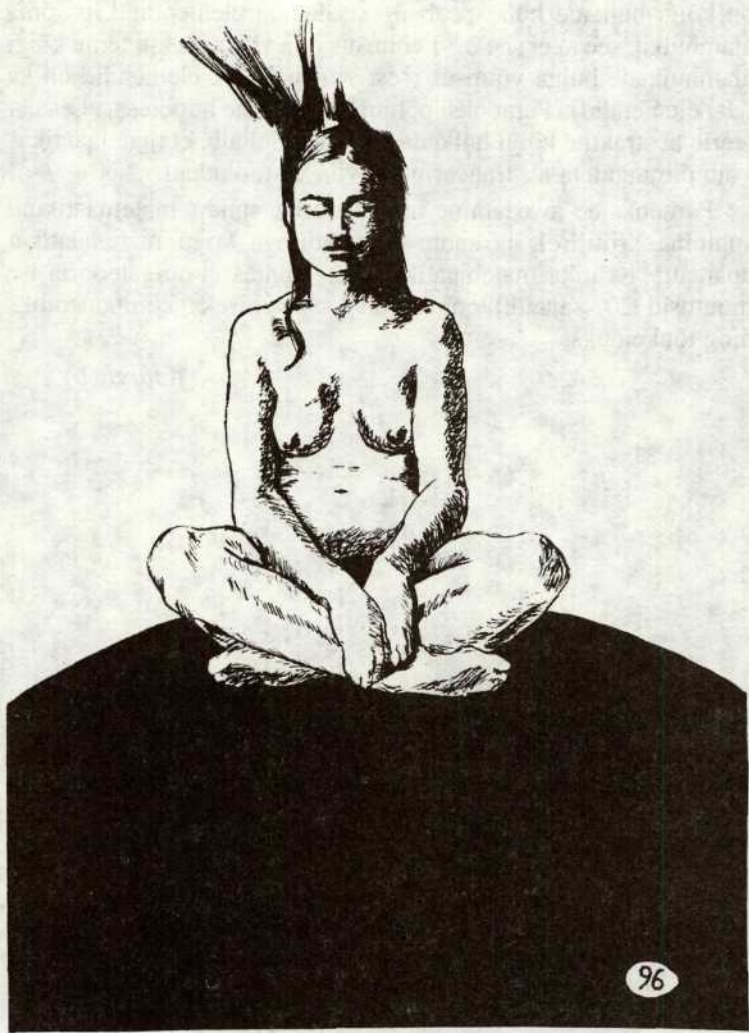
Peterburis sündinud Taani päritolu saksa matemaatik Georg Cantor (1845–1918) loogikaga ei tegelnud, kuid koos Richard Dedekindiga peetakse teda *hulgateooria* rajajaks. 20. sajandil muutus Cantori hulgateooria peaaegu kogu matemaatika aluseks: nimetatud teooria olulisus seisneb *lõpmatute hulkade* käsitlemises. Cantor näitas, et lõpmatud hulgad pole sugugi kõik sama "suured" ehk ühesuguse võimsusega, vaid et lõpmatus peidab endas kirjeldamatult keerulist struktuuri erineva "suurusega" lõpmatustest.

19. sajandi viimastel aastatel märkas Cantor, et tema näiliselt selge ja vastuvaidlematu hulgateooria lubab tuletada vastuolulisi väiteid ehk paradokse. *Cantori paradoks* on järgmine: Vaatleme *kõigi hulkade hulka* ja tähistame selle hulga tähega M . Cantori teoreemi järgi on suvalise hulga X kõigi alamhulkade hulga võimsus (see tähendab lõpmatu hulga puhul tema "suurust") suurem kui X -i võimsus. Seega on ka M -i kõigi alamhulkade hulga võimsus suurem kui M -i võimsus. Teisest küljest aga, kuna M

on kõigi hulkade hulk, peab M sisaldama elemendina iga oma alamhulka, seega ei saa M -i võimsus olla väiksem kui tema kõigi alamhulkade hulga võimsus (sest viimase kõik elemendid on ka M -i elemendid). Paradoksi põhjuseks on meie hüpotees, et eksisteerib abstraktne kõigi hulkade hulk M . Selgub, et matemaatikas võib piiranguteta abstraheerimine viia vastuoludeni.

Paradokside avastamine hulgateoorias sundis matemaatikuid suhtuma kriitiliselt ja suure ettevaatusega kogu matemaatika-aparaati. Kriitika matemaatika aluste suhtes ja hulgateooria ise muutusid 20. sajandi loogika üheks peamiseks komponendiks ning tõukejõuks.

(Järgneb)

KÜLLI MUNA

ARVUSTUS

RASKED VALIKUD

Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused. Koostanud Eero Loone. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofia osakond, 1995. 145 lk.

Eesti keelde on lisandunud algupärast analüütilist filosoofiat Tartu Ülikooli filosoofidelt Eero Loonelt, Endla Lõhkivilt, Valdar Parvelt ja Rein Vihalemalt. Üldist sissejuhatust filosoofiasse kogumikust otsida ei maksa, tegeldakse siin kindlate, täpselt määratletud probleemidega, toomata täielikult esile nende tausta, kui võrd see on vastava autori probleemiala raames juba üldiselt tuntud. Ent isikule, kes asjaga põgusaltki tuttav on, on see raamat kahtlemata äärmiselt väärtuslik lugemismaterjal, sest annab elava ülevaate olulisematest moodsatest uurimissuundadest.

Lähtudes traditsioonilisest "žanrijaotusest" teoreetiliseks ja praktiliseks filosoofiaks, kuuluksid Loone artiklid "Õigustamise liigid", "Mõistlike ja mõistuspäraste poliitiliste õigustusarutelude põhikoetus" ning "Poliitilise õigustamise aines" (poliitikafilosoofia) ja Parve artikkel "Abordiprobleem moraaliteooriate konkurents" (eetika) praktilisse filosoofiasse. Et teadusfilosoofia uurib teadust kui nähtust ning et selle nähtuse uurimise raames on võimalik nii teoreetiline kui praktiline lähenemine, sellest annavad tunnistust Lõhkivi "Relativismi ja realismi lepitamas" ning Vihalemma "Klassikalised ja mitteklassikalised teadusteooriad: filosoofilised eeldused ja teaduspoliitilised järeldused". Loone sissejuhatava artikli "Mõistlik valik: probleemiseade" ning artikli "Sõnamine, väitmine, õigustamine" julgeksin paigutada teoreetilisse filosoofiasse.

Prof. Loone sissejuhatavas artiklis "Mõistlik valik: probleemiseade" täpsustatakse kogumikku kandvat mõistliku valiku mõistet ning selle seost õigustatuse mõistega. Tehakse vahet mõistuspärasusel ja mõistlikkusel, kusjuures viimast näib esimesest eristavat praktiline õigustatus või ehk otstarbekohasus. Nii näiteks tulemuse väljaarvutamine kol-

mekümne kümnendkoha täpsusega piisavalt suure täisosaga arvutuse puhul, mis erilist täpsust ei nõua, oleks küll mõistus pärane, ent mitte mõistlik. Näib, et mõistuspära seostatakse üldiste õigustusstandarditega (sellised on näiteks arvutusreeglid matemaatikas, eriti aga loogika-reeglid mõtlemises), milles kahtlemine seaks kahtluse alla agendi ratsionaalsuse, mõistlikkust aga millegi vaieldavamaga, millegagi, mille puhul on võimalik antud valiku paremuse argumenteeritud tagasilükkamine — oldaks veel nõus, et tegu on argumentiga, s.t et vestluspartner ei ole hullumeelne. Ei uurita juba olemasolevate, peaaegu aprioorsena tunnustatavate ratsionaalsusreeglite staatust, pigem arutletakse mingite uute reeglite võimaluse üle.

Mõistlikku valikut tuleb vaadelda mõistlikuna teatud eelduste suhtes, sest ka mõistmatult valitud eelduste juures võib valik ise olla mõistlik. Näiteks Hitleri valik pärast II maailmasõja algust toetada ainuüksi uuringuid, mis annavad tulemuse suhteliselt lühikese aja jooksul, oli mõistlik lähtudes eeldusest, et enne põhjalikumalt teaduse kallale asumist tuleb sõda lõpuni pidada, valik sõjapidamise poolt, millest lähtuti, aga ebamõistlik.

Järgmises artiklis "Sõnamine, väitmine, õigustamine" asub Loone kolme nimimõiste piiritlemisele. Alustades õigustamisest jaotatakse õigustamise aines mõteteks ja tegudeks, kusjuures esimesi erinevalt viimastest saab ka tõestada. Ilmselt lähtudes rangest eristusest fakti- ja väärtusotsustuste vahel esitatakse erinevus õigustamise ja põhjendamise vahel, kus õigustuseks oleksid ainult need põhjendused, mis on kooskõlas õigustava agendi enda väärtushinnangutega. Nii näiteks põhjenduse liik — seletus hr X-i pangaröövi kohta, kus pangaröövi seletavateks ajenditeks on hr X-i rahapuudus ning hr X-i võimetus ohjeldada oma kuritegelikke kalduvusi, ei tule arvesse õigustusena vähemalt agendi jaoks, kes ei pea kuritegelike kalduvuste ohjeldamata jätmist õigustatuks (lk 28).

Ainsaks problemaatiliseks väiteks allakirjutanule kujunes lk 25 seoses põhjendamisega toodud seisukoht. Mingi väite põhjendamine, defineerib autor, tähendab selle tõesuse või teiste väidete suhtes kooskõllalisuse jaluleseadmist. Seejärel öeldakse, et põhjendamise alla ei saa kuuluda lause

(N 1.5) Lennart Meri on paha.

ning sellega sarnanevad laused. Tegemist pole, ütleb autor, mitte propositsiooni (väidet), vaid hinnangut väljendava lausega. Samuti on tegemist näilise, mitte tõelise subjekt-predikaat-konstruktiooniga. Ometi täidab (N 1.5) väite väljendusele omistatavaid kriteeriume: teda saab

mõttekalt eitada: "L. M. ei ole paha" ning kasutada tingimusväidete eeldusväitena: "Kui L. M. on paha, siis valitakse presidendiks keegi teine." Samuti on raske eitada, et tegu on subjekt-predikaat-konstruksiooniga: kuidas muidu saaks (N 1.5)-st järeldada "Keegi on paha" (või ehk isegi: "Kellelgi on mingi omadus (mida väljendab "on paha")"), mis on täiesti mõistlik. Näib, et (N 1.5) hinnangulisus nõuab sõltumatut kriteeriumi, mida tekstis eksplitsiitselt ei esine. Lihtsalt sõna "hea" või sellega seotud sõnade esinemisest ilmselt ei piisa, sest sõna "hea" võib tarvitada ka mittehinnangulises tähenduses intuiitiivses mõttes:

(*) Tudengite suvise bussisõidu kallinemise vastasest protestimarsist osavõtjad käisid maha *hea* hulga maad.

Tõsiasi ja väärtushinnangute eristamise mõttekust kui sellist on loomulikult võimatu eitada, ent ka kriteeriumist ei saa minna mööda. Vastasel korral tähendaks ka väide, et õigustamine erineb põhjendamisest väärtuselisuse poolest, lihtsalt seda, et on midagi, mis see ka ei oleks, mille poolest õigustamine põhjendamisest erineb.

Siinkohal tulevad ilmselt mängu artikli autori filosoofilised veendumused, mille kasuks toodud argumentidega kursisolekut lugejalt eeldatakse. Vaatluse all on seisukoht eetikas — emotivism —, mille kohaselt sõna "hea" sisaldavate lausete analüüs ((*)-ga illustreeritud "väärkasutus") kõrvale jättes) tuleb läbi viia analoogiliselt Ludwig Wittgensteinile omistatud ainsuse esimese isiku tundmuslausete analüüsiga. Sellise vaate kohaselt tähistab sõna "hea" lauses kujul "x on hea" mingit voorust, nt hüve või headust, niisama vähe kui sõna "valu" lauses "mul on valu" Wittgensteinile omistatud analüüsis tähistab mingit vaimuseisundit — valu. Kummalgi juhul ei saa olla tegemist subjekt-predikaat-konstruksiooniga, sest ainsa võimaliku predikaadina emotivisti või vaimuseisundi-eitaja arvates tuleks arvesse vastavalt "osaleb headuses" või "omab valuseisundit". Alternatiivsed "on hea" tõlgendused, nt "hüpoteetilise lepingu kohaselt, mis oleks sõlmitud populatsiooni G poolt, kuhu ka x kuulub, tingimustel C", täpselt nagu alternatiivsed "on valu" tõlgendused, nt "viibib närviseisundis Y", mis võimaldaks sõnapaare "on hea" või "on valu" vaadelda predikaadi väljendusena, lükkavad emotivist ja wittgensteiniaan tagasi puuduliku argumenteerituse tõttu.

Väike väärtus näib ette tulevat lk 32. Seal öeldakse kõigepealt, et õigustamine õpingusituatsioonis ei kujuta endast mitte esimese astme õigustust, s.t õigustust, mis on seotud valikuga tegude vahel, vaid teise astme õigustust. Seejärel öeldakse, et viimane kujutab endast valikut ehk sellega seotud õigustust õigustuste õigustuste vahel — mõeldud on kahtlemata valikut ehk sellega seotud õigustust (esimese astme) õigustuste ehk tegudevaheliste valikute vahel.

Artiklis "Õigustamise liigid" asub Loone õigustuse mõiste põhjalikumale käsitlemisele. Õigustuse mõistet saab liigendada nii õigustusviiside kui õigustuspiirkondade kaudu.

Õigustusviiside käsitlusest ilmneb, et autor ei soovi jääda kitsalt epistemoloogilise, nn kognitiivse õigustuse raamesse, s.t õigustust ei vaadelda üksnes kui protseduuri, mis viib uskumisel teadmisele. Õigustus on igasugune protseduur, mis viib mingite väärtuste või väärtustest kantud seisukohtade omaksvõtule. Sellise õigustuse tulemusena leiab aset väärtustest kantud seisukohtade kommunitseerimine neile, kes neid enne ei pooldanud. Selline õigustusviisi valik näib põhinevat asjaolul, et sellise õigustuskäsitluse raames saab anda mõistliku vastuse küsimusele: "Mis juhtub, kui teotsev agent laseb end milleski veenda?" Ehkki ei saa anda *a priori* käsitlust selle kohta, millised argumentid — ja milliste agentide jaoks — tulevad arvesse veenvatena, on siiski ilmselge, et agent ei lase end veenda mitte lihtsalt naiivsusest, s.t et enese veenda laskmine ei ole ebamõistlik. Kui nii, siis peab see olema kuidagi õigustatud (vaikiv eeldus: kõik, mis on mõistlik, on õigustatav). Seda laadi õigustuse rakendusvaldkondadest vaatleb autor põhjalikumalt poliitilist õigustust, mida käsitletakse poliitilises protsessis osalejatele vastuvõetavate argumentide esitamiseks mingis poliitilises küsimuses (lk 51). Nii defineerituna ületab poliitiline õigustus veenmise piirid juhul, kui mingi poliitilise tegevusliini omaksvõtuks ei ole vajalik osapoolte väärtushinnangute kokkusobitamine. Poliitilise küsimuse mõistet uurima asudes leiab autor, et tegu on nn Barberi küsimuse tüüpi küsimustega (lk 52): mida peavad tegema (poliitilises) tegevuses osalejad, kui nad ei nõustu (poliitilise) tegevuse eesmärkide ja vahenditega ning puuduvad sõltumatud kriteeriumid nende vahel valimiseks?

Prof. Vihalemm oma põhjalikus, ülevaatelise kallakuga artiklis "Klassikalised ja mitteklassikalised teadusteooriad: filosoofilised eeldused ja teaduspoliitilised järeldused" jagab kogumiku põhiseisukohta õigustuse suhtes, rakendades seda küll teadusliku teadmise seletamisele: tuleb loobuda kitsalt epistemoloogilisest vaatest teadusele, mille kohaselt asjaolu seletamiseks, miks teadus on üles ehitatud just nii ja mitte kuidagi teisiti, piisab teadusliku teadmise uurimisest, pööramata vähimatki tähelepanu teaduse aluseks olevate väärtuste uurimisele, muu hulgas asjaolule, et teadusliku hoiaku raames väärtustatakse parajasti tõsiskindla teadmise saamist. See alusväärtus on oluline, sest selle kaudu on määratletud teadus muudest tegevusaladest eraldiseisvana. Vihalemm leiab, et sobiva kompromissina teaduse totaalse epistemologiseerituse ja teaduse totaalse sotsiologiseerituse vahel, kus teadusliku teadmise loomus jäetakse täiesti kõrvalle ning teadust vaadeldakse konstitueeritu-

na üksnes teadlaskogukonnas käibivate väärtushinnangute poolt, tuleb arvesse Karl Popperi rajatud ning Imre Lakatosi arendatud kriitiline ratsionalism. Selles vaates teadusele tunnistatakse nii hinnangulise ja faktilise komponendi kõrvutist eksistentsi teaduses kui ka nende lahutamatu seotust. Teadlase tegevuses leiab aset nii faktide tuvastamine, teadusliku teadmise kogumine kitsamas mõttes kui ka nende faktidele hinnangu andmine mingist parajasti käibivast teoreetilisest vaatepunktist. Teaduse alusväärtuseks ja ühtlasi identsuskriteeriumiks oleks teoorias vaikimisi omaks võetud metodoloogiline maksim või maksimumid. Popperi jaoks on selleks maksimumiks falsifikatsiooniprintsiip: faktidele antud hinnang peab olema antud niiviisi, et seda saaks faktidele toetudes kummutada.

Kriitilise realismi esiletõstmisega teiste teadusfilosoofiliste konseptsioonide hulgas annab Vihalemm vastuse ka artikli algul püstitatud küsimusele teaduseteooria ja teaduse vahekorra. Kuivõrd teaduseteooria ülesandeks näib olevat uurida teadlaste poolt vaikimisi omaks võetud teaduslikkuse metodoloogilisi kriteeriume, siis ei takista miski püstitamast siin eneselerakendatavuse nõuet, s.t nõuet, et teaduse uurimine ka ise rahuldaks ta enda eksplitseeritud kriteeriume, ning sellisest lähtepunktist on teaduseteooria ka ise vaadeldav teadusena. Võiks ehk väita, et teadus ja teaduseteooria erinevad üksnes ainevaldkonna, ent mitte meetodi poolest.

Oma artiklis "Relativismi ja realismi lepitamas", millele on ilmunud tähelepanuväärne järg käesoleva ajakirja käesoleva aasta 8. numbris, näib ka Endla Lõhkivi pooldavat naturaliseeritud teaduseteooriat — teooriat, mis on allutatav iseenda teaduslikkusekriteeriumidele. Sellise või vähemasti antifundamentalistliku lähenemise raames teadusele — vaatekoha raames, mille kohaselt teaduse edukuse, teaduslike teooriate tõeläheduse jm küsimuste lahendamiseks ei ole vaja teadust tagasi viia mingitele viimsetele printsiipidele teadusest endast väljaspool — ei ole realism ja relativism omavahel vastuolus. Ei ole vastuolu väite vahel, et teaduses uuritakse uurivast subjektist sõltumatult eksisteerivat reaalsust, ja väite vahel, et teaduslike teooriate sisu sõltub ka sotsiaalsest reaalsusest, et teaduslikeks teooriateks vormitud uskumused ei eksisteeri omaette, vaid koos terve rea teiste, mitteteaduslike uskumustega, millega nad on kooskõlas või vastuolus. Need kaks väidet räägiksid teineteisele vastu üksnes siis, kui võtta aluseks karikatuur, mille selle pseudodilemma kummagi poole esindajad oma vastasest on maalinud. Nii pooldaks relativist realistliku karikatüüri kohaselt seisukohta, et teaduse kujunemine sõltub täielikult sotsiaalsest kontekstist, realist relativistliku karikatüüri kohaselt aga kipuks kõike, millest teaduses juttu tehakse, reaalseks pidama või siis püüaks teaduse arengut seletada

ainuüksi üldistest ratsionaalsusprintsipidest lähtudes. Taustväärtuste arvessevõtmine teaduse uurimisel ei too veel kaasa teadusliku teadmise tunnistamist intuiitiivses mõttes kehtetuks või ebaobjektiivseks.

Prof. Loone artiklis "Mõistlike ja mõistuspäraste poliitiliste õigustusarutelude põhikoetus" siirdutakse poliitilise õigustuse loomuse vaatlemiselt poliitilise õigustuse struktuuri vaatlemisele. Õigustuse mõiste enda juures rõhutatakse üksnes poliitilise õigustuse ühildumatust epistemoloogilise õigustusega (lk 96): eesmärgiks ei ole mitte sellise õigustuse andmine, mille raames oleks õigustatud parajasti tõeste lausete väitmine või vähemalt mitteõigustatud väärade lausete väitmine, vaid jõudmine poliitilisele otsusele. Viimase näol on tegemist kokkuleppega, mis erinevalt (epistemoloogilisest) otsustusest võib olla hea või halb antud tingimustes, mitte hea või halb absoluutselt, mistõttu langebki ära paralleel epistemoloogilise õigustusega, kus taotletakse absoluutset omadust — tõesust. Kuivõrd arutatakse õigustatavate poliitiliste otsuste üle, siis eeldusel, et diktaatorile pole oma otsuste õigustamine kohustuslik, s.t et õigustamisele kuuluvad poliitilised otsused on kollektiivsed, seondub poliitilise õigustusega teise erinevusena epistemoloogilisest õigustusest seisukohtade veenva edasiandmisega seotud retooriline aspekt.

Poliitilise õigustusarutelu üldkuju on autori seisukohtade kohaselt umbes järgmine:

- (i) Olgu antud X , siis sellest lähtudes on [poliitiliselt] õigustatud Y tegemine;
- (ii) Arutame (i) või esitame (i) arutamiseks (olemasolevate arutuselevõtuprotseduuride kaudu).

Edasi asutakse vaatlema muutujaid X ja Y . Y väärtusena figureerivad teotüübid: poliitilise õigustuse aineks ei saa olla mingi konkreetse teo kuulumine mingisse teotüüpi, vaid antud tüüpi tegude sooritamise vajadus või kohustuslikkus eeldustest X lähtudes. Viimaste hulka võivad kuuluda nii käesoleva olukorra kirjeldused kui selle väärtustused kui ka (parimad saadaolevad) ennustused tulevase olukorra kohta. Lisaks võib siia kuuluda tegude kui mingi eesmärgi saavutamise vahendite kirjeldus, järjestatuna mõnesuguse pingerea alusel. Selline pingerida on vältimatult koormatud väärtustustest, mistõttu ühenduses lisaks veel ka olukordadele antavate väärtushinnangutega kerkib probleem poliitiliste toimingute õigustamisest lahknevate väärtuste olukorras: mida teha, kui kahe poliitiliselt võrdselt mõjuka grupeeringu A ja B jaoks on õigustatud vastavalt Y_a tüüpi teo sooritamine tingimustest X_a lähtudes ning Y_b tüüpi teo sooritamine lähtudes tingimustest X_b ? Millisel viisil toimimine on sellisel puhul õigustatud? Autori arvates Y_a ja Y_b ühisosa sooritamine,

ent küllap nõustuks ta seisukohaga, et ta ei ole püüdnud pakkuda universaalset retsepti optimaalsete poliitiliste otsustuste vastuvõtmiseks, vaid üksnes püüdnud avada poliitilise õigustamise struktuuri, mis ehk hõlbustaks optimaalse valiku tegemist konkreetses situatsioonis.

Sama autori artiklis "Poliitilise õigustamise aines" asutakse uurima mõningaid fundamentaalseid poliitilisi valikuid, mis võiksid olla poliitilise õigustuse objektiks. Lähtevalikuna, mõistes poliitikat riigi (valitsuse) mõjutamisena selle kodanike poolt (kodanike hulka kuuluvad loomulikult ka valitsusliikmed ise), kerkib sellise tegevuse enda õigustatus: kas poliitikat peaks üldse olema? Püüdes leida mõistlikku kompromissi Aristotelese ning anarhistide vahel — Aristoteles peab poliitikaga tegelemist inimese jaoks olemuslikuks ning anarhistide meelest poliitikat pole tarvis —, jõuab autor järeldusele, et poliitikat küll ei pea olema, ent lähtudes usutatavatest teoreetilistest (Thomas Hobbes'i ja John Locke'i poliitikateoreetilised doktriinid) ning empiirilistest kaalutlustest (väikeste relvastatud grupeeringute vabast, poliitiliselt segamatust tegutsemisest põhjustatav kaos ja häving endise N. Liidu territooriumil ja kogu maailmas) on parem, kui poliitika on. Siinjuures rõhutatakse, et sellisest väitest ei järeldu sugugi, nagu peaks poliitika olema ainus või iga üksikisiku elus esikohal seisev ühiskondlik tegevus, mis kõikjal ja alati peaks domineerima näiteks majandustegevuse suhtes.

Ometi võib püstitada küsimuse, kas võib esineda olukordi, kus poliitika mõnikord ei tasu osaleda. Sellistest kaalutlustest lähtudes langeb otsus järjekorras järgmise fundamentaalse valiku, poliitilise režiimi valiku kohta. Kõlblikem poliitiline režiim on demokraatia, sest nimelt sellise režiimi puhul saab anda mõnikord mitteosalemise küsimusele eitava vastuse viimase õlekõrre ja demokraatia (antud poliitilise režiimi) säilimise argumentidest lähtudes, vältides mitte küll loogilist, ent siiski ähvardavat üleminekut mõnikord mitteosalemiselt üldse mitte osalemisele. Erutavas ülemaailmse poliitilise valitsuse küsimuses tõstatatakse probleeme, mille kaalukus lubab oletada, et vaatamata selle põhimõttelisele võimalikkusele ollakse veel üsna kaugel vähegi otsustava argumendi andmisest maailmavalitsuse poolt või vastu.

Valdar Parve oma artiklis "Abordiprobleem moraaliteooriate konkurentsis" näitab ülevaate andmisega valitsevatest seisukohtadest abordiküsimuses, et abordi lubatavus on eelkõige eetilne, mitte meditsiiniline probleem. Meditsiiniprobleemiga on tegu juhul, kui abordi sooritamata jätmise otseselt kahjustaks ema tervist või kui on juba ette teada, et loode pärast sündi ei oleks võimeline täisväärtuslikuks või ehk isegi mitte füüsiliselt iseseisvaks eluks. Ent muidugi ei peeta mitte sellist probleemi silmas abordiprobleemist kõneldes. Tegemine on eetilise probleemiga, sest

mitte ühegi abordiprobleemi lahenduse pooldaja ei anna meditsiinilisi argumente abordi lubatavuse poolt või vastu; näib, et mitte sellepärast, et selliseid argumente ei soovita tuua, vaid põhjusel, et ei ole ilmne, kuidas võiks mis tahes arstiteaduslik argument olla abordiküsimuse suhtes relevantne.

Eetika vaatepunktist püstitatud abordiprobleemile toob autor esile kolm lahendusviisi. Konservatiivse lahenduse kohaselt peaks abort olema loote mis tahes arengustaadiumis meditsiiniliste vastunäidustuste puudumisel keelatud. Liberaalse lahenduse kohaselt peaks see olema samadest eeldustest lähtudes teatud tingimustel lubatud. Feministliku lahenduse kohaselt ei saa probleemile anda ühest lahendust, vaid see peaks olema potentsiaalse sünnitaja vaba tahte küsimus.

Konservatiivse lahenduse positiivseks argumendiks on, et loode on süütu inimolend. Sama lahendusviisi negatiivne argument väidab, et peavastasel liberaalil ei õnnestu seada inimolendi ja mitte-inimolendi piiri ühessegi viljastatud munaraku ja vastsündinu vahelisse arengujärku; niisiis sellist piiri ei olegi ja liberaalil ei ole õigus. Äärmuslikum liberaal väidab vastu, et piir on tõmmatav ja kaugemale, kui konservatiiv arvata oskab. Ei loote ega ka vastsündinu puhul ole tegu inimolendiga, sest kumbki ei tegutse ega mõtle iseseisvalt. Mõõdukama liberaali arvates ei tule inimolendina arvesse loode, kellel puudub iseseisva mõtlemise ja tegutsemise võime, näiteks seetõttu, et ta mingis antud staadiumis sündinuna ei jääks väljaspool emaihu ellu (surnud olendid ju ei mõtle ega tegutse). Feminist, tegutsedes põhimõttel "igäihel omad põhjused", pooldaks ehk sünnitamist ka siis, kui on ette teada, et loode tuleks ilmale eluvõimelise, ent kahjustatuna — eeldusel, et sünnitaja seda soovib. Konservatiivi ja liberaali kaugemat sihti, abordiküsimuse selgeksrääkimist sellisel määral, et avalikkuses või isegi seadusloomes saaks kujundada ühtse seisukoha, peab feminist ekslikult valituks.

Margo Laasberg

FAKTITIHEDAD INTERVJUUD

Pertti Virtaranta. *Suomeen suostuneita: Kielimiehiä ja kulttuuripersoonia*. Toimittanut Jaakko Yli-Paavola. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 624.) Vammala, 1995. 310 s.

Professor ja akadeemik Pertti Virtaranta on alates 1960. aastaist tegelnud sugulaskeelte lindistuste kõrval ka kümnete teadus- ja kultuuriüksuste intervjuerimisega nii Soomes kui mujalgi. Käsitletavas raamatus räägivad oma elust ja tööst kaheksa rahvusvahelise kandepinnaga keele-, kirjanduse- ja pärimuseuurijat. Neid kõiki ühendab kiindumus soome keelde ja kultuuri. Ent sisutihedas teoses leidub uusi ning huvitavaid fakte ka eesti teadus- ja kultuuriloo alalt. Intervjueeritavad on Paul Ariste, Robert Austerlitz, Hans Fromm, Unelma Konkka, A. D. Kylstra, György Lakó, Cecylia Lewandowska ja Nicholas Poppe. Fotodega illustreeritud raamatust leiab lugeja nii mõnegi vähetuntud või hoopis tundmatu detaili nende isikute vaheldusrikka ja osalt dramaatilise elukäigu kohta.

Paul Aristet on P. Virtaranta intervjuerinud ajavahemikus 1964–1989 seitse korda, neist neli korda Helsingis. Viimane intervjuu on tehtud Tartus 30. augustil 1989. Kaanepilt P. Aristest on aga võetud veelgi hiljem (arvatavasti 1990. a jaanuaris). Teose esitlemisel soomeugri kongressil Jyväskyläs 1995. suvel avaldas P. Virtaranta arvamust, et see foto P. Aristest ongi tõenäoliselt viimane pilt temast (P. Ariste suri vahetult enne oma 85. sünnipäeva 2. veebruaril 1990).

P. Ariste nimega puutus P. Virtaranta kokku juba aastail 1948–1955, kui ta töötas Lundi ülikoolis soome keele lektorina. Vestlustes Julius Mägistega ja Tartu ülikooli endise rootsi keele lektori Per Wieselgreniga oli sageli juttu ka P. Aristest ja tema eestirootslaste keelt puudutavaist uurimisist. Isiklik kontakt P. Aristega tekkis alles 1964. aasta kevadel, kui P. Virtaranta käis Helsingi üliõpilastega Tartus. Siis oli võimalik lindistada ka lõunaeesti murdekeelt ning mitme aspirandi marikeelset kõnet.

1960. aastail käis P. Ariste mitu korda Soomes, viies pärale ka Rajo küla keelejuhi Oudeki Figuurova vajakeelsed tervitused. P. Ariste kohta olevat O. Figuurova teinud üpris omapärase laulu sõnadega “Voi Pavo pahatapanõ,/ tapid naizõ Narvateele,/ ize koolõt koominaa,/ suõ-poigat suun alla,/ karu-poigat kainaloo,/ revopoigat reizii vällii” (Oh Pavo pa-

hakombene./ tapsid naise Narva teele./ ise sured rehe alla./ hundipojad suu alla./ karupojad kaenlasse./ rebasepojad reite vahele).

1975. a maikuu sai P. Ariste Tampere ülikooli audotoriks, kuid luba promotsioonile sõiduks talle millegipärast ei antud. Sama aasta oktoobris tuli ühtlasi vastu võtta ka Kalevala Seltsi auliikme märk. Intervjuus pajatas P. Ariste ligemalt tehtud ja teoksil olevaist vadja keele uurimisist. Teatavasti paisusid P. Ariste vadja keele materjalid aasta-aastalt, nii et Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes on praegu tema "Vadja etnoloogia" mappide üldarv 23.

P. Ariste huvi juudi keele vastu ärkas juba koolipoisina. Aastal 1939 on ta pidanud Vilnos juutide eraülikoolis jidiškeelse ettekande soome folklooriuurimismeetodeist. Tartus elavate juutidega oli P. Aristel hea vahekord. Kord tuli tal osaleda ühe tuttava ema matustel. Ta arvati kümne mehe hulka, kes kooris "palusid lään", kuhu surnu hing siirdub. Sõja ajal toodi sünagoogist P. Ariste kätte hoiule tooraraamatu pärgamendirullid. Neist neli andis P. Ariste edasi ülikooli raamatukokku, viienda jättis esialgu endale.

Sõjajärgsed rasked aastad tõid P. Aristele kannatusi. P. Ariste vahistamist ja ülekuulamist on Gustav Ränk kirjeldanud hiljem nõnda, et pärast toorest ülekuulamist üritas Ariste teha taskusse peidetud morfiiniga enesetappu, kuid see ebaõnnestus. Teisel ülekuulamisel oli teda metsikult pekstud elektrijuhtmete ja piitsaga. Seejärel lõikas ta klaasikilluga käesooned läbi. Kuigi P. Aristele ei leitud mingit süüd ja ta sai aasta pärast edasi töötada ülikoolis professorina, ei antud talle kunagi rehabiliteerimistõendit, ehkki ta oli seda taotlenud.

P. Virtaranta rõhutab, et kõik eesti fennougristid on olnud P. Ariste õpilased. Tartu ülikoolist kujunes tähtis fennougristide koolituskeskus kogu endises Nõukogude Liidus.

P. Ariste kõrge eani säilinud töötahet seletab P. Virtaranta sellega, et P. Ariste suutis täie sihikindlusega unustada ja tõrjuda endast eemale sellisedki töövõimet pärssivad tegurid nagu mälestused vanglapiinadest ja Tartu ülikooli peahoone põlemisest 21. detsembril 1965. Tulekahju ei jätnud puudutamata ka soome-ugri keelte kateedrit, kus hävisid tähtsad materjalikogud ja palju käsikirjalisi uurimusi.

Intervjuu professor Robert Austerlitziga on üks pikemaid (54 lk). R. Austerlitz on sündinud 1923. a Bukarestis ja 15-aastaselt läinud Ameerikasse. Seal innustus ta algul muusikast ja filosoofiast. Uuralistikasse juhatas R. Austerlitz János Lotz, kes Columbia ülikoolis luges ungari ja samojeedi keeli. Eesti keele algteadmised tulid aga eesti—inglise suursõnaraamatu autorilt Paul Saagpakult, soome keele oskus oli tollal nullilähedane. Stipendiaadina tuli R. Austerlitz Soome

1951. a. kus paar aastat hiljem abiellus soomlanna Sylvi Nevanlinna-ga. Loengute hulgas, mida R. Austerlitz Helsingi ülikoolis kuulas, olid mari ja permi keeled (E. Itkonen), lapi keel (E. Lagercrantz), tšuvaši, jakuudi, tatari ja muinasturgi keel (M. Räsänen), altaistika (P. Aalto), samojeedi keeled (T. Lehtisalo). Ta tutvus ka professor Lauri Kettusega, kelle loengusarja läänemeresoome keelte kohta ta osaliselt kuulas. Esituslaadilt peab ta parimaks professor Lauri Posti loenguid sõnalaenude kohta (selged, huvitavad, arukad, kasulikud ka soome keele õppimise seisukohalt).

Heaks soome keele õppimise kohaks oli ülikooli kohvik, kus käisid tudengid. R. Austerlitz rõhutab, et ta õppis peamiselt elavat keelt kuulates ja rääkides, aga mitte raamatuist lugedes. Tähtsaks peab ta ka kakskeelsust, seda küll ligemalt põhjendamata. Soome keel on tema arvates raske keel, keerukas on eriti selle sõnavara. Meelde ei taha jääda niisugused sõnad nagu *ero—vero—nero*.

Sõnaraamatuist peab R. Austerlitz suurt lugu. Soomes olevat üldse leksikograafia kõrgel järjel. Önnestunud sõnaraamatute hulka arvab ta ka Julius Mägiste koostatud mahuka eesti keele etümoloogilise sõnaraamatu, samuti Alo Rauna *Etümoloogilise teatmiku*.

R. Austerlitz'i põhiliseks huviojektiks said obiugri keeled. Väitekiri handi ja mansi rahvaluule meetrikast "The Metrical Structure of Ob-Ugric Folk-Poetry" valmis 1955. aastal (ilm. 1958). Tähelepanu köitsid teisedki Siberis kõneldavad keeled. Tokios õppis R. Austerlitz jaapani ja giljaki keelt, kuid ainu keele uurimisega ei soovitanud jaapanlased tal tegelda; see jäetagu ainult nende mureks. Omapärased arusaamad seal! Euroopas aga ei pahandata kuskil, kui keegi välismaalane on võtnud nõuks uurida näiteks lapi keelt. Otse vastupidi: selle üle tuntakse rõõmu ja püütakse igati abiks olla.

Giljaki keelejuht Nakamura, šamaan, oli R. Austerlitz'i arvates iga-ti andekas naine. Keel, mida ta kasutas, oli ennekõike šamaanikeel. Nõiatrummi saatus on huvitav: see antakse pärimise teel edasi vastassugupoolele, tavaliselt õe- või vennalapsele. Jaapani ja giljaki keelt oskamata ei suutnud R. Austerlitz algul oma keelejuhiga mingit kontakti leida. Probleemist aitas üle hea joonistamisoskus. Juba paari esimese nädalaga sai piltide abil selgeks kenake hulk giljaki keele nimisõnu.

Eriliseks huviojektiks on R. Austerlitz'il olnud giljaki- ja osalt ka ainukeelsed looma- ja taimenimed. Giljaki keele fonoloogiaga on aga tulnud palju vaeva näha. Näiteks on *k*-häälikul neli varianti: *aspireeritud*, *aspireerimata*, *heliline frikatiiv* ja *helitu frikatiiv*.

R. Austerlitz'i kui polügloti teadmised paljude urali, altai ja paleosiberi keelte kohta on üldse väga ulatuslikud. Kuid veel enam kui keeled

on teda huvitanud nende rahvaste kultuur. R. Austerlitz väidab tabavalt, et "keel pole midagi muud kui kultuuri teener".

P. Virtaranta küsimusele, kas soome kultuuris on midagi sellist, mida tasuks mujalgi pakkuda, vastab R. Austerlitz otsekohele, et ta ei saa pidada end soome kultuuri asjatundjaks. Ometi tuleks kultuuriajaloo, kirjanduse ja Soome ajaloo tutvustamisel pöörata suuremat tähelepanu just ajajärgule Snellmanist Sibeliuseni, renessanss ja *Kalevala* kaasa arvatud. Siis selguks ameeriklastelegi, et Soome riik ei sündinud üht-äkki 1917. a, vaid sellele eelnes nn eeliseseisvuse periood, mis ulatub otsaga Rootsi aega. Enam tuleks rääkida E. Lönnrotist, mitte ainult kui *Kalevala* loojast, vaid ka kui sotsiaalsest ilmingust: kust ta tuli, kes ta oli; et oli arst, sõnavaraaurija, materjalikoguja. E. Lönnrot on soomlastele sama tähtis kui sakslastele vennad Grimmid või inglastele Percy.

Robert Austerlitzil ehk familiaarsemalt Robaatol oli maailma fennougristide peres palju sõpru, kellele post tõi aeg-ajalt tema lapidaarseid, kuid ideerikkaid kirjutisi. Giljaki uurimist kavatses ta jätkata veel pensionipõlves, et saaks lõpuks valmis selle mõistatusliku keele sõnaraamatu ja grammatika. Sellest oli juttu ka meie viimasel kohtumisel Helsingi ülikooli audoktorite promotsioonil 1994. aasta maikuus. Kõik need tööd katkesid aga ootamatult sama aasta 9. septembril. Giljaki keele uurimine aga jätkub. Sellega tegeleb nüüd Londonis R. Austerlitz'i andekas õpilane Daniel Abondolo, kes on rahvuselt indiaanlane.

Professor Hans Fromm (sünd. 1919) sattus sõja ajal Saksa armee sõdurina Soome. Huvi soome keele ja kultuuri vastu tekkis kohe. Ta hakkas lugema soomekeelset kirjandust ning proovis tõlkida V. A. Koskeniemi proosat ja O. Mannise lüürikat. Sõjajärgsed aastad töid H. Frommi uuesti Soome, 1952. a alates Turu ülikooli saksa keele lektoriks. H. Fromm meenutab, et soov süveneda soome-ugri keeleteadusse pani ta tollal istuma samasse koolipinki Turu ülikooli praeguse professori Alho Alhoniemiga, et Paavo Siro juhendusel õppida mari ja vepsa keelt. Koostöös Matti Sadeniemiga valmis aga küllaltki kiiresti kaheosaline soome keele õpik sakslastele.

Aastal 1959 siirdus Hans Fromm tagasi Saksamaale, algul Müncheni ülikooli germanistika õppetooli juhatajaks, hiljem samale kohale ka Göttingenis, Bonnisi ja Hamburgis. Aasta 1964 oli H. Frommi tegevuses murranguline. Tal õnnestus luua Müncheni ülikooli juurde fennougristika õppetool. Sellest ajast peale on ta õpetanud paralleelselt nii germanistikat kui ka fennougristikat (peamiselt läänemeresoome keeli). Lapi keelde süvenes H. Fromm Wolfgang Schlachteri juhendusel, keda ta peab muide kõige silmapaistvamaks saksa fennougristikaks.

Kui H. Fromm tutvus A. Schiefneri tehtud *Kalevala* tõlkega, tundus see talle kohe aegununa ja kohmakana. Tõlge pärinebki ju möödunud sajandist, ja nagu H. Frommile hiljem ootamatult selgus, polegi see otsetõlge, vaid tehtud rootsi keele vahendusel.

Ettepanek *Kalevala* uueks tõlkeks tuli kirjastuselt Hanser-Verlag. Koostöös Lore Frommiga valmis saksakeelne kommentaaridega *Kalevala* tõlge selle juubeliaastal 1967. Hilisemates rahvaväljaannetes on mahukaid kommentaare mõnevõrra kärbitud.

Praegune emeriitprofessor H. Fromm on korduvalt käinud Soomes vanu mälestusi värskendamas. Praegune üliõpilaspõlv talle meeldib, selles on palju "kergust", kuid ka märagatavalt rohkem tõsidust kui lõunapoolseis maades, Saksamaa kaasa arvatud.

Ingerisoomlane Unelma Konkka (sünd. 1921) jäi varakult isatuks, kui see 1931. a kulakuks tehti, vangistati ja juba järgmisel aastal Siberis suri. Haridusteed alustas U. Konkka 1936. a Petroskoi "rabfak'is", jätkas seejärel kuni Talvesõjani Leningradi Pedagoogikainstituudis. Pikad sõja-aastad möödusid Udmurtias, kus oli "väga palju trahhoomi, palju pimedaid ja ühesilmseid". Pärast sõda elas U. Konkka lühikest aega Tartus, kuid siirdus peatselt Petroskoi ülikooli aspirantuuri folkloori alal. Tollane aeg polnud rahvaluule kogumiseks kuigi soodus, kardeti oma mõtteid ja tundeid avaldada. Tuli ette, et regilauluesitaja mõnikord ise oma sõnadest kokkus ja küsis: "Eikö milma tästä tyrmäh panna?" (Ega mind selle eest vangki panda?) Juhtus sedagi, et folkloorikoguja häbematuult majast välja aeti.

U. Konkka lõpetas 1956. a Moskva Maailmakirjanduse Instituudi folkloristikaosakonna. Seejärel on ta pühendunud karjala muinasjutude ja itkude kogumisele ning uurimisele. Itkude litereerimist peab U. Konkka põhjendatult väga suurt vaeva nõudvaks tööks. Publitseerimiseks mõeldud põhjalik uurimus ei leidnud aga Petroskoi Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi juhtkonna heakskiitu, sest töös puudusid viited Lenini, Marxi ja Engelsi teoste; see olevat otse nõukogudevastane. Nõuti töö ümbertegemist, selle kooskõlla viimist "ideoloogia normidega". U. Konkka meelest oli selline nõue alandav ning ta otsustas Instituudist lahkuda 1976. a, kui ta oli alles 55-aastane. U. Konkka uurimus karjalaste pulma- ja surnuitkudest *Ikuinen ikävä: Karjalaiset riitti-itkut* ilmus alles 1985. a Soome Kirjanduse Seltsi toimetiste sarjas. Tõlgituna vene keelde on Karjalas U. Konkka sulest ilmunud E. Lönnroti päevikud ja kirjavahetus, *Kanteletar* jm.

U. Konkka harrastuste hulka on kuulunud ka luuletamine. Katri Korvela nime all on ilmunud vabavärsikogud *Aikojen ääniä kuuntelen* (1977) ja *Uinuvat vaarat* (1983). Viimases leidub ka luuletus

“Ei-kenenkään maa”, kus kaua eikellelegi kuulunud kolhoosipõllud vajavad taas tõelise peremehe kätt: “Nüüd otsitakse maale/ hoolitsevaid tõsiseid peremehi./ Tragöödia või farss?/ Kas nutta või naerda?”

Professor A. D. Kylstra (sünd. 1920) isa oli friis, ema hollandlane. Tema rinnas olevat seepärast sõjajalal kaks eri hinge, millest tugevam on friisi oma: vabadus, vabadus! Vabaduse all mõtleb A. D. Kylstra seda, et igasugused paragrahvid on tema jaoks olematud, neist pole ta kunagi hoolinud. Teine hing on hollandlase oma. Ta on pärinud emalt kalvinistliku kohusetunde. Kuid sellelgi on kaks poolt. Positiivne rõhutab täpsust, usinust ja usaldatavust. Negatiivne tähendab tema puhul külmust, esteetiliste väärtuste suretamist: kõik ilus on patune ja keelatud. A. D. Kylstra meelest on kalvinistlik kohusetunne ja friisilik sõltumatus siiski hea kombinatsioon.

Pikema aja jooksul hankis A. D. Kylstra elatist saksa ja inglise keele õpetajana. Aastal 1956 pääses ta stipendiaadina Soome, kus kogus materjali germaani laenude kohta soome keeles. Varsti pärast väitekirja kaitsmist kutsuti ta 1962. a Groningeni äsja loodud muinasgermanistika õppetooli juhatajaks. Vanagermaani keele loenguil armastas A. D. Kylstra tuua võrdlevaid näiteid soome või lapi keelest. Kord tulnud kaksteist üliõpilast pärast loengut tema juurde palvega, et ta peaks neile sissejuhatavaid loenguid ka soome-ugri keeleteadusest. A. D. Kylstra otsustas üliõpilaste soovile vastu tulla, kuid juba aastat pärast soovisid nad kuulata loenguid soome keelest. Edaspidi tuli ettepanekuid ka lapi ja ungari keele kohta. Aastal 1966 sai A. D. Kylstra õppetool õiguse õpetada kõrvalainena ka fennougristikat, kuid juba 1973. a muutus see ülikoolis omaette peaaineks. A. D. Kylstra sõnul on fennougristika õpetamine Groningenis hästi organiseeritud. Omaette peaaained on soome keel, kirjandus ja kultuur, samuti ungari keel, kirjandus ja kultuur ning veel ka eraldi soome-ugri keeleteadus.

Stipendiaadina Soomes elades sai A. D. Kylstra hästi selgeks soome keele, kuid ta õppis ka lapi keelt ning käis Paavo Ravila mordva keele loenguil. Soome keele puhul on tema meelest kõige keerukam süntaks. Väljend *tultuani kotiin* ‘(mina) koju tulnud’ on veel suhteliselt lihtsa konstruktsiooniga, kuid ütlus *minun kirjoittamani kirje* ‘minu kirjutatud kiri’ kuulub raskesti analüüsitavate hulka.

A. D. Kylstra on mõtisklenud sellegi üle, mida soome “sisu” õieti tähendab. Ta on küsinud seda ka soomlastelt ja püüdnud saada seletust nende edukale vastupanule sõjas. Kas on selle põhjuseks suured põlismetsad, venelaste halb relvastus või soomlaste hea suusatamisoskus, nii et nad ilmusid ootamatult ja hävitasid terveid vaenlase diviise? —

Sellest kõigest ilmselt ei jätku asja seletamiseks, kuid mõistetamatu see A. D. Kylstra meelest on.

A. D. Kylstra on lugenud palju soome kirjandust, mida hindab kõrgelt, aga soomlase hinge olemuseni pole ta ikka jõudnud.

Pensioniiikka jõudnult hakkas A. D. Kylstra tundma, et keeleteaduse piirid on jäänud talle kitsaks. Aasta 1988 sai murdekohaks: algul luges A. D. Kylstra läbi Koraani türgi keeles ja hakkas seda seejärel hobina harrastama araabia keeles.

Professor György Lakó (sünd. 1908), keda intervjuuerija nimetab ustavaks Soome sõbraks, omandas soome keele algetadmised Eötvösi nimelises kolleegiumis. Seal pidas Miklós Zsirai kaheaastast soome keele kursust. Gy. Lakó meenutab, et ta kiindus soome keelde juba esimesel loengul. Selle õppimine oli otsekui malemäng, mis pidas teda kogu aeg pinges all. Õhtul ei saanud enne magamagi jääda, kui kõik keeleprobleemid olid lahendatud. Näiteks võttis kõvasti aega tekstis leiduva sõna *laasta* 'pühkida' seostamine J. Szinnyei sõnaraamatus märksõnana antud verbitüvega *lakaise*.

Aastal 1930 avanes Gy. Lakóle võimalus sõita aastaks Soome. Sõit läbi Tšehhoslovakkia, Poola, Läti ja Eesti oli seiklusrikas. Helsingisse jõudes viis voorimees ta Ungari saatkonna asemel Poola ja seejärel Tšehhoslovakkia saatkonda. Kaua aega kasutas Gy. Lakó *piimä* 'hapupiim' asemel sõna *pimeä* 'pime', mis tekitas omajagu segadust.

Loengutegi jälgimisega oli omajagu ebaõnne, sest õppejõud, keda Gy. Lakó tahtis tingimata kuulata, viibisid välismaal või olid haiged. Eesti ja vepsa keele kursuse jälgimine oleks eeldanud aga suuremat soome keele oskust. Programmist langesid eri põhjusil välja ka samojeedi keeled. Nõnda siis suunaski Gy. Lakó peatähelepanu soome keele teadmiste süvendamisele. Kord professor Artturi Kannisto pool raadiot kuulates küsinud see, kas Gy. Lakó sai jutust aru. Piinlik oleks olnud öelda "ei", kuid lõpuks siiski selgus, et Gy. Lakó ei taibanud millestki midagi. Seepeale öelnud A. Kannisto lühidalt, et see olnudki rootsi keel. Gy. Lakó viibis mõne kuu ka Turus, kus kuulas Aarni Penttilä õigekeelsusloenguid ja tutvus luuletaja V. A. Koskenniemiaga. Enne Helsingist lahkumist oli Gy. Lakó kuulanud professor G. J. Ramstedti ainsa üliõpilasena veel kalmõki keele loenguid, kuigi rohkem kasu oleks saanud tšuvaši või mõnest muust türgi-tatari keelest.

Õppeaasta 1931–32 kulus stipendiaadina Tartus, kus süvenemine soome-ugri keeleteadusse sujus veel lodusamalt kui Soomes. Sügissemestril pidas professor J. Mark loenguid lapi ja mordva keelest, kevadsemestril aga udmurdi keelest. J. Mark nõudis rangelt ka eesti keele kiiret omandamist, sest ta ei talunud, kui teda loengul kõnetati ungari

või soome keeles. Nagu Soomes G. J. Ramstedti puhul, nii oli Gy. Lakó ka J. Margil udmurdi loengute ainuke külastaja. Sama kordus tihti ka lapi keele loenguil. J. Margi õpetusmeetod oli lihtne. Ta andis üliõpilasele ülesande iseseisvalt läbi analüüsida lapi või udmurdi keele tekstikatkend, kasutades selleks tollast nappi erialakirjandust. Loengul kontrolliti ja täiendati teadmisi. Et J. Mark oli endine sõdur, siis tema sõdurlik käitumine avaldus Gy. Lakó arvates ka selles, et ta kellegagi nõu pidamata kärpis stipendiumi kolmandiku võrra (120 kroonilt kuus 80 kroonile). Põhjuseks oli asjaolu, et samal ajal Ungaris viibivale vahetusstipendiaadile (Vassili Noot) võimaldati küll tasuta elamine, kuid mingit rahalist toetust ei antud. Täielikult pole Gy. Lakó rahule jäänud ka professor Andrus Saarestega, kelle loenguid eesti murretest ta kuulas. A. Saarestet peab Gy. Lakó omamoodi šovinistiks, kellele keeleoskuseta välismaalase olmeprobleemid mõhkugi korda ei läinud. Sel teemal keeldunud A. Saareste isegi rääkimast. Seevastu Julius Mägistega säilisid head suhted edaspidigi.

Soomega kodunemine oli Gy. Lakó hõlpsam. Seal käis ta 1930. aastail hiljem korduvalt, olles peaaegu igal suvel oodatud ungari keele lektor Jyväskylä Pedagoogikainstituudis.

Ungaris on Gy. Lakó töötanud gümnaasiumiõpetajana, olnud tegev Teaduste Akadeemia Raamatukogus ja õpetanud ülikoolis professorina soome-ugri keeleteadust.

Cecylia Lewandowska on soome kirjanduse usin poolandaja. Soome keelt asus ta õppima küll alles 63-aastaselt, kuid enne seda oli ta saksa keele vahendusel tõlkinud E. Sillanpää romaani *Vaga viletsus* (Nabożna nędza, 1962).

E. Sillanpäält on C. Lewandowska tõlkinud veel romaani *Elu ja päike* (Słońce życia, 1966). *Vaga viletsuse* otsetõlge soome keelest jõudis 1980. a lugejateni nime all *Śmierć i zmartwychwstanie*.

Prantsuse keele vahendusel tegi C. Lewandowska tutvust V. Linna triloogiaga *Siin Põhjatähe all*. Tema arvates on see tõlge vigu ja ebatäpsusi täis. V. Linna triloogiast *Tu, pod Gwiazdą Polarną* ilmusid otsetõlkena 1. ja 2. osa aastail 1974 ja 1977. Kolmanda osa tõlkeks ei olnud tollal luba. Ka V. Linna *Tundmatu sõduri* tõlkimisse suhtuti Poolas algul eitavalt, sest seda polnud veel venekeelsenagi olemas. Palju vaeva nõudnud poolandus *Żołnierz nieznan* ilmus siiski lõpuks 1986. aastal.

C. Lewandowska on tõlkinud edukalt ka Paavo Haavikko, Eeva Joenpelto, Paavo Rintala, Joel Lehtose jt loomingut. Soome kirjanduse hea tundjana esitleb ta Põhjamaade kirjanduse matriklis *Mały słownik pisarzy skandynawskich* 120 soome kirjanikku. Kai Laitise mahuka

Soome kirjanduse ajaloo poolanduse jõudis C. Lewandowska lõpule viia, kuid raamatu *Historia literatury fińskiej* ilmumist 1991. a tema silmad enam ei näinud. Ta suri 26. novembril 1989.

C. Lewandowska kultuuriloolise arhiivi Soomet puudutavad materjalid kinkis tema õepoeg Piotr Prozwicki 1990. a Soome Kirjanduse Seltsile, C. Lewandowska mahuka arhiivi põhiosa paikneb aga Wrocławis kuulsas Ossolineum-nimelises raamatukogus.

Professor Nicholas Poppe, maailmakuulus altaist, on P. Virtaranta intervjueeritavaist ainuke, kelle sünniaasta — 1897 — ulatub möödunud sajandisse. Ta isa Edwin Poppe töötas tollal Hiinas Vene konsulaadi sekretärina.

Suguvõsa juured ulatuvad Saksamaale. Vaarisa Jakob Poppe elas aga juba kuskil Eestimaal. Vanaisa Gottfried Maximilian Poppe naitus eesti talutüdrukuga, kelle nimi oli Maria Tomberg. N. Poppe nimetas teda lihtsalt “minu vanaema”. Jakob Poppe oli neid alamsaksa talupoegi, keda Katariina II oli hankinud Venemaale. N. Poppe emapoolnegi suguvõsa pärines Saksamaalt. Esivanemad olid Napoleoni sõdade ajal asunud elama Peterburi. Lähedaste sugulaste hulgas on olnud mitmeid teadlasi, nagu Kiievi ülikooli anatoomia professor Nicholas Moranowicz ja Helsingi ülikooli rootsi keele professor Fredrik Hutman.

Esimene keel, mida N. Poppe õppis kõnelema, oli hiina keel, sellele järgnesid kooliaastail Peterburis saksa ja vene keel. Suvekuud möödusid Soomes Parikkalas ja Antreas, kus omasuguste poistega suheldes sai soome keele kiiresti selgeks. N. Poppe õppis märkama ka murderinevusi, mis pakkusid lingvistilist huvi.

Peterburi ülikoolis õppis N. Poppe peamiselt mongoli ja türgi-tatari keeli, kuid ta huvitus ka sanskriti ja tiibeti keelest. Etnograafia ja folkloori harrastus viis ta juba 1920. aastal Karjalasse ja Ingerimaale. Rahvaluuleainest on ta kogunud nii karjalastelt, soomlastelt kui ka vadjalastelt. Tänapäevaks on suurest Kattila külast vadja keel hääbunud, kuid a 1919, nagu mäletab N. Poppe, seda veel kasutati.

Uurimisreisidel mongolite, burjaatide ja tsongolite juurde kogunenud rikkalikku ainekku on jagunud mitmesse väljaandesse, nagu *Burjat-mongol'skij folklornyj i dialektologičeskij sbornik* (1936), *Mongolische Volksdichtung* (1955), *Tsongol Folklore* (1978) jt.

N. Poppe on teinud oma reisidel huvitavaid tähelepanekuid eri rahvaste eluolu, uskumuste ja kommete kohta. Elu kolhoosides oli burjaatidel üldiselt vilets. Puudust tunti leivast ja muustki, kuid kord pakutud juustu otse kuhjaga. Küsimusele, miks seda on seekord nii palju, sai N. Poppe vastuseks, et see olevat ekspordiks kõlbmatu. Lehmad söö-

nud kevadel metssibulat. Huvitav tõsiasi seegi, et kui šamaan sureb, siis jäetakse ta koos trummiga lindudele nokkida, et tema hing läheks üle neisse. Eksogaamiat jälgitakse rangelt: naine tuleb tingimata võtta teisest hõimust. Seepärast teatakse oma päritolu enamgi kui kümne põlve taha.

1930. aastail oli N. Poppel Leningradis kokkupuuteid ka sealse fennougristidega (D. V. Bubrich, A. P. Jemeljanov, V. Jevsejev jt). Professor D. V. Bubrich istus paar aastat vanglas, sest teda kahtlustati salasidemetes Karjala kommunisti Edvard Gyllingiga. D. V. Bubrichi käsi oleks võinud käia hulleminigi, kuid hilisem TRÜ prorektor Kristjan Kure vahendas julgeolekule D. V. Bubrichi teistegi valesüüdistuste kohta tõepärasemat informatsiooni. N. Poppel õnnestus sõja ajal pääseda koos perega Kaukaasia kaudu Saksamaale. Sealt siirdus ta aga pärast abikaasa surma a 1949 Ameerika Ühendriikidesse. Suur altaist Nicholas Poppe, kelle soontes oli vanaema kaudu ka eesti verd, suri Seattle'is 9. juunil 1991. N. Poppe elukäigu kohta leiab huviline täpsemaid andmeid teosest *Reminiscences by Nicholas Poppe* (Studies on East Asia, Volume 16, Washington 1983).

Lõpuks lisatagu, et P. Virtaranta koostatud faktitihe *Suomeen suostuneita* on omamoodi täiendav teatmeteos ka eesti teadus- ja kultuuriloo kohta. Isikunimede registris (lk 302–309) leiduvad enam kui 40 eestlase nimed: Johannes Aavik, Elna Adler, Paul Alvre, Erna Ariste, Paul Ariste, Peeter Arumaa, M. J. Eisen, Marje Joalaid, Jaan Jõgever, Jaan Jõgi, Arnold Kask, Hella Keem, Karl Kont, Fr. R. Kreutzwald, Kristjan Kure, Aime Kährik, Eerik Laid, Merle Leppik, Ilmar Linnat, Oskar Loorits, Julius Mark, Triinu Mikiver, Julius Mägiste, Vassili Noot, Felix Oinas, Paula Palmeos, Peeter Põvvat, Miina Praks, Alo Raun, Gustav Ränk, Paul Saagpakk, Tõnu Seilenthal, Gustav Suits, Ilmar Talve, Valter Tauli, Malev Toom, Mihkel Toomse, Mats Traat, Maria Tromberg, Friedebert Tuglas, Mihkel Veske, Tiit-Rein Viitso, Hella Wuolijoki, Eduard Väari.

Paul Alvre

EDITORIAL NOTE

The region where the eastern Finno-Ugric peoples live is generally known to the world as "Russia". Within the Russian Federation (Российская Федерация) one can distinguish between four groups of indigenous peoples: the Siberian peoples living to the east of the Yenisey, whose nearest open sea is the Pacific Ocean; the North-Caucasian peoples who look towards the Black Sea; the Bulgar peoples on the Volga, who are united by their language and historic heritage; and the Finno-Ugric and Samoyedic peoples for whom the nearest open sea tends to be the Atlantic Ocean and who consider their distant linguistic kinship important. The eastern Finno-Ugric peoples belong to this category of indigenous peoples all over the world whose environment and culture are being destroyed by the forces of "progress". The future prospects of these peoples within the context of Russia and of the world are analyzed by Rein Taagepera, emeritus professor of social sciences at the University of California and professor of general political science at the University of Tartu. The eastern Finno-Ugric territories are the oldest colonies of Russia which were subjected to Russian rule 400–700 years ago. The Russians have no historic hostility to Finno-Ugrians because these have never endangered Russia like the Tartars. Still, some contempt for Finno-Ugrians can be felt among the Russians, and, particularly, there is a conviction that the Finno-Ugric territories are "ancient Russian areas" as they are intermingled with Russian-speaking provinces and even these territories themselves have a Russian majority. The question is: will the suppression of Finno-Ugrians continue, or will tolerance and lawfulness prevail? In other words: is democratic civic culture going to develop in Russia?

This year we mark the 170th birth anniversary of Carl Schirren (1826–1910), a well-known Baltic German historian and essayist of the second half of the 19th century. Having started as a

student of history at Tartu University in the 1840s, he finished his career as the rector of Kiel University. Andres Kärssin, graduate student of German philology, discusses a theme which has not deserved much attention earlier — the attitude of Carl Schirren as an influential public figure in the Baltics of the 1860s to the indigenous peoples of Estonia and Livonia. Although national awakening had begun by that time, Carl Schirren treated Estonians as a class of peasants and not as a nation. But the liberal atmosphere and general mentality in the Baltics did not favour Schirren's extremism, the new developments in Europe made him distance himself from his extreme conservatism and rigid division of society into estates.

In the early and mid-19th century those interested in spreading geographical knowledge and publishing research results began to found societies, the first of which were set up in the largest capitals of Europe. These were *Société de Géographie in Paris* (founded in 1821), *Gesellschaft für Erdkunde in Berlin* (1828), *Royal Geographical Society in London* (1830), *Русское географическое общество* (Russian Geographical Society) in St. Petersburg (1845) and *Geographische Gesellschaft* (1856) in Vienna. Ott Kurs, associate professor of human geography at Tartu University, and Linda Kongo, learned secretary of the Estonian Naturalists' Society speak in their article about the contacts between the academics of Tartu and the Russian Geographical Society. The RGS was founded 150 years ago by Baltic German scientists and military officers who had come from Estonia. The RGS with its broad variety of research interests established particularly close contacts with the old societies for the humanities and sciences in Tartu — the Learned Estonian Society and the Estonian Naturalists' Society. Often the scholars of Tartu provided the academicians of St. Petersburg with concrete data and research results in the fields of ethnography, demography and natural sciences. The ties were particularly close during the first half of the existence of the RGS while Estonia was part of Russia. Initially, contacts were maintained with Baltic German scientists, later also with scholars of ethnic Estonian origin. After Estonia gained independence in 1918, the contacts weakened but were not interrupted. The uniting ties were the interest of Estonian ethnographers in the

kindred peoples living in Russia or the contacts of some alumni of Tartu University living in Russia with the town of their studies. After the annexation of Estonia by the Soviet Union some social scientists who had been born or had acquired their education in Russia settled in Estonia, and some of them also mediated the contacts with the RGS. Later the naturalists of Tartu took over the relations with the RGS; there were particularly extensive contacts between the Estonian Naturalists' Society and the phenology section of the RGS. After Estonia regained independence in 1991, the relations between the scholars of Tartu and the RGS have become less frequent, although both parties are interested in continuing traditional cooperation.

Finnish academician and honorary doctor of Tartu University Olavi Granö looks at the cooperation between the Universities of Turku and Tartu in the area of regional studies. Finland and Estonia have had special relations based on their linguistic affinity since the second half of the last century, from the national awakening of both Estonia and Finland. When Estonia gained independence, Estonian also became the language of instruction at the University of Tartu. Thus, we could say that the foundation of a Finnish-language university in Turku 75 years ago and the Estonization of Tartu University were the achievements of the same national upsurge in two newly independent countries. The contacts between the Finnish and Estonian universities became closer when six young Finnish professors were employed by the renewed Tartu University. In regional studies the activities of the professor of geography Johannes Gabriel Granö (1882–1956) and the acting head of the chair of archaeology Aarne Michaël Tallgren (1885–1945) deserve mention. As a joint effort of the Estonian Literary Society and the lecturers of Tartu University the old tradition of describing parishes, which dated back to the era of the Enlightenment, was modernized. Such treatment of the subject led to innovative studies of Estonian landscape regions and to the first division of Estonia according to its landscapes. This made Finnish-Estonian so-called pure geography, which had its beginnings in Tartu, widely known. Keeping in mind the later studies on regional development, the most noteworthy event was the introduction of urban studies. The first town which was

thoroughly investigated was Tartu. The collection Tartu compiled later under the supervision of Edgar Kant (1902–1978) is the first internationally recognized study in urban geography. This book initiated the internal differentiation of towns which is considered self-evident nowadays. Towns began to be seen as centres of different divisions and spheres of influence in the environment. All this has become part and parcel of modern regional planning.

The politicians of the Baltic states have consistently stressed that the non-recognition policy of the Soviet occupation by the West helped to form the legal basis for the restoration of independence. The policies of Australia, the USA and Sweden have already been thoroughly explained by researchers and government representatives; Denmark's attitude to the Baltic states, however, has remained somewhat obscure. Denmark watched the restoration of Baltic independence with great interest. The public was left no doubt about the Danish attitude during the Soviet rule in the Baltics. The then foreign minister of Denmark Uffe Ellemann Jensen said at the United Nations 45th General Assembly in New York on 25 September 1990, "Denmark recognized the Baltic states in 1921 and has never accepted their incorporation into the Soviet Union in 1940." The question whether Denmark's attitude to the Baltic states from 1940 until 1949 when Denmark became a member of the NATO was really persistent is investigated by Peter Kyhn, who studies history at the University of Copenhagen and Estonian at the University of Lund.

In the belles-lettres section we present some miniatures by the Estonian writer Karl Rumor (1886–1971).

Ylo M. Pärnik discusses homosexuality as viewed by the Catholic moral theology. His conclusions are based on *World Catechism*. The probability that the Catholic Church might change its attitude to homosexuality is very small. Homosexuality has been and will remain a deadly sin. At the same time the Catholic moral theology recognizes the principle: "A deadly sin means complete understanding and complete agreement. This presupposes that one realizes that this deed is a sin and violates God's law. A deadly sin also involves a sufficiently well-considered consent, which makes it a decision of personal will. Ignorance by one's own fault and callousness of heart do not diminish but

increase the voluntariness of the sin." There can also be some mitigating circumstances. In the case of a severe offence "irresponsible ignorance" can lessen liability. "Instinctive impulses, passions, outside pressure and morbid disorders can also diminish the voluntariness and deliberateness of an offence. The severest sin is that caused by malice — a deliberate decision in favour of cruelty." If the salvation of a homosexual Catholic is at stake and two ways can be chosen — the authentic tradition of the Church's doctrine based on God's revelation or hypotheses based on the changes in sexual behaviour during the last 50–60 years — then, without doubt, help should be sought from the moral doctrine of the Church.

We publish a chapter from *The Philosophy of the Marquis de Sade*, a book by Timo Airaksinen, professor of practical philosophy at the University of Helsinki. In this chapter the author studies by philosophical means the definition of perversion and malevolence. In order to find a convincing rhetoric description of the mystery of cruelty, he turns to belles-lettres. The reader can find something essential concerning the phenomenology of cruelty when he uses literature where philosophical methods of observation merge with the liberty of artistic expression. But we do not need mere clarity. Sade's narratives about perverse behaviour and about attachment to pure cruelty undermine the attempt to explain them and offer clues about the real weaknesses and errors behind the wicked motives. Sade claims that it is impossible to describe cruelty in a clear-cut way. A person driven by a perverse motive transcends the limits of reason — merely in order to achieve non-existence. Such vacuity or pleasure in the technical sense creates enjoyment and motivates it. Thus one can understand the meaning of enjoyment referring first to the principle of self-mutilation and adding then some empirical (explanatory) facts. The resultant motive is still queer and can be described foremost by literary means only. Moreover, rhetoric demonstrations cannot be turned into reality in any other way than by means of games, as sadomasochists do. Sade, in his turn, changes these games into theatrical products. As Sade stresses, on stage even the most perverse behaviour may seem real. And indeed: if description of facts proves impossible, then theatrical

means are the only possibility. Sade's philosophy, being a mixture of the narrative, the theatre, moral rhetoric and philosophical speculation is able to offer us the description of cruelty. Sade is a writer whose aims are philosophical, technique literary and facts imaginary.

Tiiu Speek, lecturer at the Estonian Institute of the Humanities, acquaints us with ecocriticism or literary ecology or green cultural studies which is one of the latest developments in American cultural criticism. Unlike poststructuralist criticism, which studies the relation between the authors, the text and human society (= "the world"), ecocriticism, in addition to culture, also includes nature in the notion of "the world". Literature is not a separate or isolated phenomenon but part of a global system where energy, matter, ideas and language influence one another. The ecocritical theory of culture is based on the conviction that, by intertwining word and physical reality in the course of historical, social and cultural development of society, literature creates a construction or a complex of dominant discourses or metaphors called "nature". On the other hand, the surrounding circumstances of literature (geographical location, climate, existence of traditional rural culture, level of urbanization and technologization, changes in environmental conditions) affect the way nature is depicted in texts.

The article by Jaan Puhvel, honorary doctor of Tartu University, is to mark the tenth anniversary of Georges Dumézil's (1898–1986) death. First the author refutes the accusations of new rightism and cryptofascist apologetics that have hit Dumézil after his death. Then the author presents briefly the core of Dumézil's scholarly heritage, the famous *idéologie tripartite*, which is an inherent tripartite pattern of thinking for analyzing the reality and which is said to have characterized Indo-Europeans throughout the times. In the opinion of the author of the article these do not reflect an inherent pattern of thinking but different remnants or occasional reconstructions of prehistoric reality. In his opinion, one of Dumézil's greatest achievements is the liberation of comparative mythology from the tyranny of etymology. This made a much more nuanced discussion possible as this concept reunites with historical linguistics in a much more efficient way. Dumézil

has refined subtler and subtler levels of analysis which resemble the stages of mathematics from arithmetic to algebra to integral calculus.

Thereafter we publish the second part of the introduction to a textbook of logic, which is being written by Tanel Tammet, lecturer at the University of Gothenburg and member of the committee of *Tiger Leap*, a program of computerization of Estonian schools.

In the section of book reviews Margo Laasberg, graduate student of philosophy at Tartu University, browses the collection compiled by Eero Loone, professor of practical philosophy at the same university, where the philosophers of Tartu University present their original ideas in analytical philosophy. Paul Alvre, emeritus professor of Uralic languages at Tartu University, reviews a book by academician Pertti Virtaranta, honorary doctor of Helsinki University, where eight linguists and specialists on literature and folklore speak about their life and work. All of them are united by their attachment to the Finnish language and culture. But the informative book also contains new interesting facts concerning the history of Estonian science and culture.

The issue ends with the third part of *What has stuck in my mind: Episodes and moods* — memoirs of Arvo Mägi, an Estonian writer living in Sweden.

Denmark's attitude to the Baltic states in 1940–1950

Peter Kyhn

The movement towards the restoration of independence of the Baltic countries in the late 1980s brought about a dramatic turn in Danish foreign policy from a rather timid position in the shade of the great western powers to an almost activist policy, especially in relation to the Baltic countries just prior to and following their regained independence.

This dramatic change rested firmly on the viewpoint that Denmark had championed a stringent policy of non-recognition of the Soviet occupation and incorporation of these countries in 1940.

The author of the article has — relying on the sources of the Danish Ministry of Foreign Affairs — examined the actual conduct of the Danish government and authorities in these crucial years and has found that the policy of this period may be described as a non-recognition policy only with greatest concessions.

Facing the Soviet ultimata to the Baltic countries in the autumn of 1939, the Danish authorities took measures to ensure the repatriation of Danish citizens and, at their request, of Baltic citizens of Danish origin. These initiatives were to some extent repeated in the

summer of 1940 as well as in the spring and summer of 1944.

The annexation of the Baltic states happened at the time when Denmark herself was occupied by Germany, and it is most likely that the Danish authorities were inspired by the seeming accordance between Nazi Germany and the Soviet Union in the dismantling of many of the smaller states in Europe. So, in 1940, the Danish government turned over the files of the Estonian legation to the representatives of the Soviet legation in Copenhagen. The Estonian diplomatic representative in Copenhagen, August Koern, remained, but he was not officially recognized by the Danish authorities. Danish missions in the Baltic countries were closed before 1 September 1940. Danish representatives immediately demanded compensation for any confiscation of property belonging to Danish citizens; at first these claims were submitted against the Baltic governments, but after the formal incorporation, the claims were directed at the Soviet government.

After some pressure by the Soviet Union, the Danish government agreed to represent the Soviet Union in a civil suit for turning over the Estonian ships in Danish harbours to the Soviet Union. The Danish authorities considered the matter an internal affair of the Soviet Union, since the Danish government had recognized the incor-

poration of the Baltic states into the Soviet Union. After the diplomatic relations between Denmark and the Soviet Union were severed in June 1941, the case concerning the Estonian ships was ended.

After that a semi-official Danish committee, the so-called Eastern Areas Committee for the exploitation of business opportunities in the territories conquered by Germany was established. These initiatives resulted in the revitalization of several Danish industries in the Baltics and were crowned by the visit of the Minister of Transport Gunnar Larsen to the German-occupied Baltics in 1942.

After the end of the German occupation, Denmark re-established diplomatic relations with the Soviet Union, and three main areas of disagreement concerning the Baltic states appeared. The question of the Baltic ships in Danish harbours emerged again. They were, on advice of the Western allied powers, turned over to the Soviet Union from 1946. The government considered this as *de facto* recognition of the Baltic Soviet republics. Furthermore, the problem of compensation to Danish citizens remained, and it was posed by the Danish government on several occasions. In June 1948, direct negotiations between Danish top officials and Soviet and Soviet Baltic officials were carried out. At the negotiations, the problem of recognition was immediately raised by the Soviet Lat-

vian foreign minister Valeskalns. The head of the Danish delegation, permanent under-secretary of state for foreign affairs Hvass, declared that Denmark had recognized the Soviet Baltic republics in 1946 by turning over ships to them.

The third problem was the presence of Baltic refugees in Denmark which was repeatedly used by the Soviet government as an excuse for refusing to accept the claims by Danish citizens concerning nationalizations in the Baltics during the first Soviet occupation. The Danish government took severe measures to keep the so-called anti-Soviet propaganda carried out by the refugees under strict control. Accordingly, the Baltic refugee committees were closed in 1946 after the Prime Minister of Denmark went out of his way to ensure that the Baltic refugees were shipped on to other countries.

In 1950 the Danish policy towards the Baltic countries was for the first time the subject of detailed discussion at the Ministry of Foreign Affairs. The 'operative' branch of the Ministry agreed that the Soviet Baltic republics had been granted some form of recognition, while the Ministry's advisor on international law denied that this had been the case. The permanent secretary decided on a wording of the Danish policy which denied any discussion of the concept of recognition but spoke only of 'recognition of the actual state of

Summaries

affairs'. None of the parties cared to discuss the Danish position during the German occupation. The author introduces source material from the Danish Ministry of Foreign Affairs for discussion of the concept of recognition, and, based on the evaluation of these materials, he decides that the Danish government, because of Denmark's ir-

resolute position between the East and the West during the postwar period, did not follow a policy of non-recognition of the Soviet annexation. Instead he finds that there is a basis for the conclusion that Denmark applied some form of de jure or de facto recognition until 1950, and only some time after that turned to a policy of non-recognition.

MIS MEELDE ON JÄÄNUD
Episoodide ja meeleolusid

Arvo Mägi

III

6. Vahtund

Vahtund oli tavaliselt 10-minutiline. "Suur vahtund" pärast kolmandat tundi kestis 20 minutit.

Nappidel vahtundidel "juhtus" tavaliselt palju rohkem põnevad kui tundide ajal. Koolipoiss oli vahtunnis enam-vähem iseenda peremees. Võttis kontakti teiste klasside poistega, pidas nõu õhtupoolse tegevuse kohta. Aeti harrastusringide asju. Vahtetati muljeid viimastest koolipidudest oma koolis või mujal. Liikuisid ringi kuuldused mitmesugustest salapäras-test "klunkritest" ja neile järgnenud pahandustest.

Madalamates klassides peeti vahel maha väiksed kaklused. Käidi talvel koridori nurgas asuvalt ahjult sooja otsimas. Suruti poisid mööda seinaveert kokku — "tehti pressvorsti". Ümisedi šlaagreid ja keelatud "ebaviisakaid" laule, mis kuskilt olid kooli toodud, ja tehti ise samasuguseid.

Koridoris jalutas korda pidav õpetaja. Selle kohta hüüti poolsummutatult sõimunimesid, kui tal neid oli. Suured poisid käisid tualetis suitsetamas. Ega neil selleks vajadust ei olnud, aga see oli sport ja enda näitamine "suure mehe-na". Kui kätte saadi, oli esimene karistus pühapäeval 4 tundi järelistumist, teisel korral 4 korda 4 tundi, kolmandal korral "lendasid", s.t visati koolist välja. Korda pidav naisõpetaja muidugi tualetti ei läinud, küll aga koolis ringi liikuv inspektor (kaua aega oli selleks Paul Mägraken, kuni läks Tallinna).

Soojal ajal jalutati väljas õuel. Seal harrastati pisut sporti, vahel löödi palli (keldrikorruse aknad olid ohus), hüpati kaugust ja kolmikut. Talvel peeti lumesõda. Vahel olid korralikud matsid klasside vahel.

Mõni hiilis väravast välja turule. Sealt osteti mune ja tehti nendega pahandust.

Klassist tuli vahtunni ajal kindlasti välja minna. Korrapidajad ajasid poisse koridori ja said abi korrapidajaõpetajalt. Aga tihti oli vaja vahtunnil midagi klassis õiendada, veel raamatust vaadata või mõnda tööd täiendada...

"Vahtund" oli õieti ka aeg, mis kulus koolijõudmisest tundide alguseni. Klassis oodati õpetajat tavaliselt lärmakalt, toimus üksteisest üle hüüdmine ja kerge vastastikune norimine. Tavaliselt piilus mõni poiss ukse vahelt ja hõikas, kui

hädaoht lähenes: "Tuleb!" Võeti kohad sisse ja tõusti püsti, kuni õpetaja kateedril oli istunud.

Samuti oli "vahetund" pärast tundide lõppu, mil sai ringide asju ajada. Üldiselt oli küll tung — kohe välja ja kodu või korteri poole. "Suurte poiste" (16-aastased ja vanemad) tänaval liikumine pakkus palju huvitavat.

7. Algkooli 5. klassist gümnaasiumi 2. klassini

1923. a kevadel käisin 9-aastasena emaga linnas (olin seal varem ainult korra käinud laevaga mööda Emajõe) ja tegin sisseastumiseksamini algkooli 5. klassi (kutsuti sel ajal progümnaasiumi esimeseks klassiks). Pääsesin sisse, kuigi olin liiga noor ja ema õpetusest saadud teadmised, nagu hiljem selgus, olid lünklikud.

Sügisel algas koolitöö. Olin 10-aastasena 5. klassis, kus teised olid 11 ja 12 aastat vanad. Seetõttu alguses nendega tihedamaid sõprussidemeid ei tekkinud. Klass oli komplekteeritud väga ebaühtlaselt — eelmisest aastast istuma jäänud ja uued tulijad, kes teistest koolidest ja maalt pärit. Klassijuhatajaks oli võimlemisõpetaja Eduard Reinvald. Distsipliin ja kokkuhoidmine klassis oli nõrk — võtab aega, enne kui klassist saab tervik.

Ilmnes, et mu eesti keel ("õigestikirjutamine") oli nõrgavõitu — ema polnud ju koolis kunagi eesti keelt õppinud. Samuti ei osanud ma joonistada — sel ajal nõuti ju, et tuli joonistada "õieti". Laste omapärase väljendusoskuse hindamine tuli palju hiljem. Keelega sain varsti hakkama. Matemaatika ja teised ained läksid ka — mul oli noorena hea mälu. Silma hakkasin varsti paistma oma saksa keele oskuse poolest, mis oli teistest tükki maad parem.

Lihavõtte ajal kodus olles jäin visasse palavikku. Mind viidi pärast pühi Tartu lastekliinikusse, kus olin kuus nädalat. Kopsudes oli mingi tuberkuloosne protsess (millest lubjastunud märgid praegugi nähtaval). Et *tbc* sel ajal palju ohvreid nõudis (pisikuid oli ju kõikjal ja ravi tihti tulemusteta), siis oli vanemate mure muidugi suur.

Suvel elasin vastavalt tohtrite korraldusele ainult verandal, ei tohtinud tuppä minnagi ("halb õhk"), jõin kalamaksaõli, joosta ei tohtinud jne. Kõik selleaegse arstiteaduse tarkuse järgi. Päikesevanne tuli hoolega võtta. Sügiselgi magasin

jaheda ilmaga ikka verandal. Igal juhul jäi haiguseprotsess seisma. Aga ema uskus eluaeg, et mul on "nõrgad kopsud".

Olin sügispoolaasta kodus. Sel ajal toimus Tallinnas 1. detsembri mässukatse, millest maal saime alles tagantjärele kuulda. Pärast seda liikus ringi mõningaid "kahtlasi" mehi, aga seda, kas oli tegemist põgenevate mässulistega, ma ei tea.

Läksin uuesti 5. klassi pärast jõule, 1925. a jaanuaris. See-kord oli klassi koosseis ühtlasem. See oli a-klass, õpilased olid käinud enamikus samas algkoolis, enamasti linnapoisid ja omavahel kokku kasvanud.

Eesti keelega läks mul paremini. Hakkasime õppima esimest aastat inglise keelt. Esimene võõrkeel kolmandast klassist oli saksa keel, seda olin ma kodus rääkinud ja kergeid asju lugenudki. Klassijuhatajaks oli matemaatikaõpetaja Jaan Verendel, klassist on olemas ka foto. Teistest õpetajatest meenub väikesekasvuline, aga väga "autoritaarne" Ida Riomar, kes õpetas eesti keelt. "Mis kahinat ma kuulen klassis!" Pidi valitsema absoluutne vaikus.

Algkoolist pole palju koolistseene meelde jäänud. Istusin samas pingis poisiga, kelle nimi oli Leonhard Kolin. Rohkem mäletan kortereid ja pansione.

Gümnaasiumi I klass oli suur ja kireva koosseisuga, ka seal oli palju "järeleistujaid", poistel (13–15-aastased) oli siis paras "mürgeldamise" aeg.

Klassijuhatajaks oli Eugen Adamson, kes õpetas eesti keelt ja kellel oli ülikool lõpetamata. Ta käis Gustav Suitsu loengutel, kirjutas üles ja luges ning nõudis meie käest sõna-sõnalt vastamist: "Kelle juures käis Kristjan Jaak Peterson Riias lõunat söömas?" Poistel ahviid tema afekteeritud rääkimisviisi järele, respekti tal poiste ees ei olnud.

Istusin samas pingi Aleksander Kiimaga, kellega koos arenesime pikapeale klassi paremateks õpilasteks. Klassis oli pikakasvuline ja väga vaikne Ilmar Kruus, kellest hiljem sai "ideeline" kommunist. Ta ei kippunud küll kunagi kellegagi vaidlema, aga me teadsime, et ta on "punane" (see selgus vist küll hiljem, kui me enam samas klassis polnud). Mina nägin hiljem vaimusilma ees "Mauruse kooli" Indrek Paasi ikka Ilmar Kruusi kujus.

II klassis oli klass kokku kuivanud, Need, kes ennast ei klaarinud, jäid eemale. Klass muutus vaiksemaks ja ühtlasemaks.

8. Gümnaasiumi 3.–5. klass

III klassis 1928. a sügisel tuli harunemine. Et mulle matemaatika ja füüsika rohkem meeldisid kui keeled, läksin reaalklassi. Sinna tuli ohtralt poisse senisest b-klassist, need olid pisut vanemad. Osal oli juba sel ajal juures nn elumehe kalduvusi. Neil oli omaette kampki, nad tegelesid intensiivselt tüdrukutega ja salaja ka alkoholiga.

Nood poisid olid ka küpsemad kui osa mu seniseid klassivendi. Klassis tekkis võrdlemisi ühtlane, omavahel hästi kokku hoidev vaim ja teatav püüd väliselt soliidset esineda. See pidas vastu kooli lõpuni, kui poistest olid saanud noormehehakatised. Tartus olid ju ka “eluideaalid” tudengite näol olemas ja iga päev silmaga näha.

Klassivanemaks sai järelistuja, suurekasvuline restoran “Edeni” omaniku poeg ja hea trompetimängija Axel (Axy) Hennoch, mis õpetajatele loomulikult ei meeldinud. Ta oli meist teistest pisut vanem.

Klassijuhataja Anton Laar korraldas ekskursiooni Rakverre ja Narva. Seal toimunud pahanduste tõttu visati kolm poissi koolist välja (ikka kõrtsis käimine).

Aasta jooksul arenes klassis välja teatav distsipliin. Mõned poisid mängisid klassi ees klouni, aga õpetajatele lollusi ei tehtud. Võeti agaralt osa õpilaskonna tegevusest. Klassis oli seitse orkestri liiget: viiulid Alberg ja Tiedt, trompetid Hennoch ja Virkhaus, klarnet Linno, metsasarv Tork, kontrabass Muna.

IV klassis korraldati ekskursioon Tõrva ja Viljandisse, sel puhul heideti ka Hennoch koolist välja.

Kõige markantsemaks arenes klassi vaim viiendas klassis, kus meid oli ainult 22. Klassivanemaks valiti Boris Tiedt (Borisi-nimelisi oli meil mitu — vanemad olid vahepeal Venemaal elanud). Ta oli äkki loobunud oma varasemast “mammapejalikust” käitumisest ja tahtis igal pool kaasas olla ning oligi.

Klassi tegi muuseas katsel valimistel õpilaskonna juhatast “üle võtta”, aga meil oli nooremates klassides vähe liitlasi ja

see ei läinud läbi. Mina pääsesin juhatusse ainult selle tõttu, et Kosta meelest tegeles Edmund Alberg liiga paljude asjadega, tema asemel sain juhatusse mina.

Klassi "poliitiliste" ürituste ebaõnnestumisele järgnes pettumus ja teatud kibestus. Ähvardati õpilaskonna üritusi boikoteerida. Lõpuks siiski lepiti kokku (klassijuhataja Anton Laar andis elutarku õpetusi ja manitses poisse), aga "klassi vaim" jäi püsima. Väliselt avaldus see abiturientide kandmises revääri asemel vestil. Revääril ilutses hõbedakarva märk "VR", "Viies Rii". Alles kooli lõpetamise päeval tõsteti abiturienti märk reväärile.

Mõned poisid hooplesid väljaspool, et klassis olevat "aadli vaim" (muidugi sõna paremas tähenduses). Rivimarssi teostati laiade vahedega ja rõhutatult distsiplineeritult. Niisugune hoiak muidugi pahandas teisi klasse.

Klass võttis ikkagi agaralt kõigist koosolekutest ja muudest üritustest osa. Kaasa tõmmati ka passiivsemad. Koolipidudel kogu Tartu ulatuses oli alati kohal "kvoorum" (vähemalt 12 poissi).

Klassi istumise skeem oli juba alates kolmandast klassist enam-vähem sama, alates vasakult, akna poolt:

1. rida:

Boris Avald
Lembit Arbeiter — Boris Tiedt
Peeter Laving — Arvo Mägi
Verner Peterson — Hans Naber

2. rida:

Voldemar Mägi — Taavet Virkhaus
Valdeko Paukson — Viktor Vösu
Kaljo Leberecht — Ilmar Leberecht
Elmar Tork — Elmar Pirsko

3. rida:

Toivo Maim — Boris Väär
Eero Muna — Edmund Alberg
Detlev Nagla — Elmar Redel

4. rida:

August (Agu) Lellep

Panen nende kohta üht-teist kirja ja räägin ka nende hili-semast saatusest, niipalju kui teada:

Boris Avald. Vanemad Venemaalt tagasi tulnud, isa AS Karlova pearaamatupidaja. Alguses hea sportlane, vigas-tas oma selga, pidi 6 kuud kipsis olema, jäi väikeseks ja küh-mu. Klassivend Valdeko Paukson oli pikka aega vahemeheks kooli ja Borisi vahel, kui too ei saanud kooli tulla. Õppis ülikoo-lis alguses matemaatikat, siis majandusteadust. Korp! Viro-nia. Töötas Tartu Pärmivabriku raamatupidajana. Vangistati 1941. a NKVD poolt, teadmatutes hukkunud.

Lembit Arbeiter (hiljem Arpo), vanemate kutse teadmata. Õppis loomaarstiks, organiseerimatu. Kodumaal surnud 25. 2. 1995.

Boris Tiedt. Vanemad tulnud Venemaalt, isa amet-nik. Klassivanem, käsipallimängija ja spordifanaatik, mängis viiulit orkestris. Ülikoolis õppis õigusteadust. EÜS Liivika. Oli Tallinnas ministeeriumiametnik. Vangistati 1941. a mais, hukati vanglas.

Peeter Laving. Isa mölder Univeri veskis. Klassi parim joonistaja. Tundis huvi purjetamise ja paatide vastu. Õppis majandusteadust, ülikool jäi lõpetamata. Korp! Fra-ternitas Liviensis. Saksa okupatsiooni ajal töötas Rakveres kriminaalpolitseis. Surnud 1972. a.

Verner Peterson. Talupidaja poeg Lõuna-Tartu-maalt. Õppis õigusteadust, Eesti Üliõpilaste Selts. Sattus ma-janduslikesse raskustesse, olevat käinud Hispaania kodusõ-jas (?). Põgenes kodumaalt üle Saksamaa Kanadasse, surnud 1980. aastail.

Hans Naber. Talupidaja poeg Tartu ligidalt. Õppis loomaarstiks. Korp! Fraternitas Tartuensis. Töötas jaoskonna veterinaarina, hiljem Rakvere lihakombinaadi peaveterinaar-arst. Surnud novembris 1981. Abiellus Peeter Lavingu "vana pruudi" Silla Auniga (vt allpool).

Voldemar Mägi. Sepa poeg maalt. Töötas kuskil majandusühisuses. Olevat esimese okupatsiooni ajal puna-seks läinud ja Venemaale põgenenud (?). Saatuse teadmata.

Taavet Virkhaus. Kuulsa perekonna liige Põhja-Tartumaalt. Mängis trompetit, oli pärast Henochoi koolist väljaviskamist puhkpilliorkestri vanem, käsipallimängija. Õp-

pis õigusteadust. EÜS Liivika. Suri kaks aastat pärast kooli lõpetamist ajukelmetiisikusse.

Valdeko Paukson. Pärit Lõuna-Tartumaalt. Töötas Tartu Majandusühisuses, hiljem mitmel pool ettevõtetes. Olen temaga kirjavahetuses 1993. aastast. Elab Tallinnas.

Viktor Võsu. Isa nahkesemete äri omanik Tartus. Sportlane. Õppis õigusteadust. Eesti Üliõpilaste Selts. Töötas Kaarel Annuki nime all (ema neiupõlve perekonnanimi) projekteerimisinstituudi pearaamatupidajana. Surnud novembris 1981.

Ilmar ja Kaljo Leberecht (hiljem Lehtpere), kaksikud, aga mitte eriti sarnased. Isa Tartu raudteejaama ülem. Sportlased ja seltskonnategelased. Alguses olid Tartu ülikoolis. Korp! Fraternitas Estica. Hiljem siirdusid Saksa- maale tehnikat õppima. Pääsesid USAsse, töötasid ehitusalal. Kohtasin neid 1970. aastail. Ilmar suri 1972. aastal. Kaljo elab, tema tervis on halb.

Elmar Tork. Isa telefonivabriku tööline, ise hiljem samas ametis. Mängis hästi malet ja metsasarve. Klassis vist kõige vaesemast perekonnast. Tegi vahel "sotsialistlikku" häält, aga leebelt. Surnud 1987. a Viljandis.

Elmar Pirsko, isa talupidaja Tähtvere vallas. Läks maale tagasi. Olevat surnud 1995. a.*

Toivo Maim. Isa ärimees ja kooli lastevanemate komitee tegelane. Õppis majandusteadust. Eesti Üliõpilaste Selts, oli seal esimeheks. Lõpetas ülikooli. Mobiliseeriti 1941. a, suri 2. I 1942 Venemaal.

Boris Väär. Isa pagariäri omanik Tartus. Õppis majandusteadust. Eesti Üliõpilaste Selts. Töötas perekonnaseisuametis. Suri 1971. a.

Eero Muna. Ärimehest isa surnud, ema jõukas majo- manik. Klässi naljategija. Mängis kontrabassi. Alguses ülikoolis Tartus. Korp! Fraternitas Estica. Hiljem õppis Sak- samaal inseneriks ja tuli kodumaale tagasi. Põgenes Rootsi, olime koos Medevi laagris. Siirdus Kanadasse Vancouverisse, oli ehitusettevõtja. Suri 1982. a.

---

*Raamatu *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988* põhjal oli vangistatud 1949–1956 Sevurallagis. *Toim.*

Edmund Alberg (hiljem Jaak Allmere). Vanemad väikepoe pidajad. Andekas viiuldaja ja sümfoniaorkestri vanem. Töötas mitmel pool ametnikuna, õppis Tallinna konservatooriumis viulit ja dirigeerimist. Orkestrant Pärnus. Põgenes Rootsi, alguses oli kõrtsimoosekant, hiljem Örnsköldvikis orkestrijuhut ja muusikaõpetaja.

Elmar Redel. Talupidaja poeg Raadi vallast. Õppis õigusteadust. Korp! Fraternitas Livienensis. Kriminaalpolitsei ametnik Tartus. Vangistati 14. juunil 1941, oli aastaid Siberis ja pääses kodumaale tagasi. Suri Tartus 1995. a.

Detlev Nagla. Läks maale. 1980. a külastas öde Torontos. Sai hiljem halvatus ja kaotas kõnevoime. Suri 5. 11. 1990.

Agu Lellep. Talupidaja poeg Põhja-Viljandimaalt. Õppis õigusteadust. Korp! Fraternitas Livienensis, minu akadeemiline poeg. Töötas Saksa okupatsiooni ajal kriminaalpolitseis, sattus vastuollu sakslastega. Läks vabatahtlikuna Soome, tuli tagasi kodumaale, põgenes Saksamaale. Uuesti tagasi kodumaal, oli aastail 1947–1955 vangilaagris Karagandas. Pärast vabanemist töötas ehitustöödel, elas Tallinas. Suri 1992. a.

Meie klassist lõpetasid *cum laude* Voldemar Mägi, Taavet Virkhaus, Boris Tiedt ja mina.

Klassist astus ülikooli 15 poissi. Selle lõpetas 11. Kommunistid vangistasid või küüditasid 7. Eluga pääsesid laagrist 3 (Lellep, Pirsko ja Redel). Noorelt suri Virkhaus.

Õpilaskonna esimeheks oli minu V klassis olles V-a poiss August Traat. Ta läks direktoriga tülli ja kaotas oma koha. Järelvalimistel võistlesin V-b klassi Richard Völliga, tema võitis. Oli asjalik ja rahulik noormees, pärast õppis teoloogiat.

Kevadel 1931 käisime direktoriga riigivanema vastu võtul (üle riigi igast koolis 2 esindajat). Meilt läks õpilaskonna esimees ja *cum laude*'ga lõpetajaist mina loosi võtmise järele.

Käisime Kadrioru lossis, surusime Konstantin Pätsi kätt. Keegi Tallinna poiss mängis klaverit, pakuti kohvi. Sõitsime sinna ja tagasi koos ENKS gümnaasiumi direktori Hans Karuga ja kahe tolle kooli tüdrukuga

Koolilõpu aktuse puhul olid ruumid ilustatud IV klasside poolt rohelisega. Peeti kõnesid ja jagati tunnistusi. Sõideti

lahtistes veoautodes mööda linna ja kisati pisut. Mõned poisid panid kohe kaabud pähe ja läksid Rüütlistse jalutama. Öhtul järgnes ühine teejoomine õpetajatega. Seal hiilisid paljud poisid minema, et traditsiooniliselt mootorpaatidel Kvissentali "jooma" tötata, mis Treffnerit vihastas.

Tore oli koolist vabaks saada, aga pisut hale meel oli ka. Treffneri gümnaasiumi paksude müüride vahel oli käidud seitse ja pool aastat. Kool oli tagantjärele vaadates üsna konservatiivne. Aga seal kasvatati huvi "maailma elu" ja kultuuriliste ning ühiskondlike küsimuste vastu, anti teatavat seltskondlikku lihvi ja viljeldi inimese iseteadvuse arenemist.

Tagantjärele on treffneristid oma koolile uhked. Aga eriti agarad koos käima nad pole olnud, erinevalt mitme teise kooli õpilastest.

9. Õpilaskond

Direktori organiseerimisel arendati aastail 1924–1925 (nii jutustab Arno Niitme) välja õpilaskonna struktuur. Sellesse kuulusid kõik gümnaasiumi õpilased, kes valisid ülesseatud kandidaatidest seitsmeliikmelise õpilaskonna juhatus, millel oli esimees ja liikmed. Oli vist määrus, et viimastest klassidest ei saanud olla rohkem kui viis liiget juhatuses — et hoida järjepidevust.

Peale selle oli olemas õpilaskonna "parlament" — esindajatekogu, millel igast klassist kaks liiget. Tegelikult tegi juhatuse peamise töö, pidas kontakti teiste koolidega ja korraldas suuremaid üritusi ning pidusid (tähtsaim kord aastas õpilaskonna "ball"). Õpilaskonnal oli kooperatiiv, mis vahetundidel müüs odavamalt kui poodides vihikuid ja muid koolitarbeid. Õpilaskonna valimised ja tegevus olid vahel tormilised.

Õpilaskonna esimeheks olid minu III ja IV klassis oleku ajal saanud endised karskuringi esimehed Ferdinand Huik ja Artur Meil. Esimene oli suhteliselt radikaalne, teine organiseerus hiljem korp! Fraternitas Esticasse ja töötas aktiivselt Isamaaliidus, küüditati 1941. a koos perekonnaga.

Õpilaste ühiskondliku mõtlemise ja tegevuse arendamiseks olid nn üldtunnid. Need olid eraldi I–II ja III–V klassile, ühel nädalapäeval viimase tunnina, osavõtt oli sunduslik. Vahel kontrolliti. Nooremate klasside üldtunnis peeti ettekandeid n-ö "ülevaht", vahel rääkis direktor ise päevaprobleemidest.

Vanemate klasside üldtund toimus rohkem isetegevuse korras. Ettekandeid võisid pidada õpilased, alati toimusid läbirääkimised, tihti elavad vaidlused. Niimoodi õpiti koosolekul esinema ja neid juhatama.

Mäletan, kuidas keegi esperantist tuli ja tegi propagandat oma keelele. Sellele tegi ägedat opositsiooni inglise keele õpetaja Silvet. Inglise keel oli ju maailmakeele asendis, mis muud keelt veel vaja...

Jällegi direktori eestvõttel ja kerge kontrolli all harrastati isetegevust eri sektorites.

Muusikalisi harrastusi juhatas kooli poolt muusikaõpetaja Adalbert Wirkhaus, kuulsa perekonna liige. Suur mees tugeva häälega ja resoluutse esinemisega, õpilaste poolt lugupeetud ja armastatud.

Kui aktusesaalis klaveri ümber peeti laulmise tundi, siis käratas Wirkhaus pahanduse tegijaile: "Logard, lühtri alla!" Tuli keset saali rippuva kroonlühtri all seista. Poisid väanasid selle käsu pisut ära: "Logard, klaveri alla!"

Laulmise tundides õpetati pisut muusika ajalugu, räägiti instrumentide iseloomust ja muusika algtoedest. Seal valiti välja ka koorilauljad. Koorilaul oli kord nädalas viimane (kuues) tund. Mõnigi poiss, kel oli hea hääl, ei viitsinud seal käia ja esines Wirkhausi ees oma võimeid salates.

Koolil oli puhkpillide orkester ja sümfooniaorkester, mõlemad Wirkhausi juhatusel. Poisid kutsusid teda "Peremeheks". Orkestriproovidel ta vahel paukus ja kärkis, aga respekti tal oli. Orkester ja koor esinesid harilikult eraldi, aga vahel ka koos tähtsamatel kooli sündmustel nagu kooli aastapäev. Esineti ka koos teiste koolidega tähtpäeval marssides või tähtsaid külalisi vastu võttes.

Teine tähtis harrastusala oli muidugi sport. Spordiring korraldas koolis võistlusi kergejõustikus. Aga eriti olulised olid igakevadised koolidevahelised võistlused, kus oli tavaliselt äge konkureerimine Treffoonia ja Reaalkooli vahel. Sekka löid ka üksikud "tähed" õhtukoolist, meist juba vanemad poisid, vahel ka õpetajate seminarist.

Peale kergejõustiku peeti tähtsaks käsipalli. Arnold Niitme jutustab, kuidas Treffoonia meeskond oli võrkpallis NMKY (Noorte Meeste Kristlik Yhing) nime all võisteldes tulnud Euroopa meistriks.

Nii kaugemale meie ajal enam ei jõutud, aga võistlused korv- ja võrkpallis koolide vahel olid alati põnevad. Konkurentideks olid reaalkool, seminar ja "Videvik" (õhtugümnaasium). Naiskoolid võistlesid samuti. Mäletan lugupeetud pedagoogide kohkunud nägusid, kui nad tulid ülikooli võimlasse ja seal kuulsid väga heledahääelseid "laulukoore" (tüdrukud kisasid ägedasti oma naiskondi õhutades).

Maleharrastus oli hooti kaunis intensiivne. Võisteldi klassis, koolis ja koolidevaheliselt. Mina olin pisut parem mängija kui keskmised, aga mitte rohkem. Ei osanud või ei viitsinud oma ega vastase käike välja kalkuleerida. Läksin tihti "õnne peale" ja males see muidugi ei lähe. Sama lugu oli hilisematel aegadel bridžiga.

Oli veel humanitaarring, mis korraldas vahel novellivõistlusi, matemaatika-füüsika ring ja usulis-eetiline ring. Viimase liikmed pidasid vahel kirikuõpetaja asemel palvetundi.

Siis oli muidugi kõige suurema liikmete arvuga karskusring, mille esimees ma neljandas klassis olin. See korraldas arutluskoosolekuid ja harrastas suhteid "Eestika" vastava ringiga. Käidi koos, joodi kohvi ja mängiti malet. Ring kaotas minu jaoks oma "veetluse" viiendas klassis.

Näitering valmistas ette näidendeid koolipidudeks. Seal tegutseti tihti koos vanematekomiteega, sest näidendeis oli vaja ka vanemaid näitlejaid. Mitme kooli peale kokku peeti ettekandeõhtuid deklamatsioonidega jne.

Koolil oli ajakiri *Miilang*, aga see ei ilmunud igal aastal. Vist neljandast klassist saatsin sellele kaastööd (ei mäleta, mida), aga see ei ilmunud. Koolivend August Traat kirjutas koolipeoks blankvärsis näidendi, mis oli omaette saavutus.

10. Teised koolid

Treffneri poisid vaatasid muidugi reaalkoolile ja selle järglasele poeglaste gümnaasiumile ülevalt alla. Seal oli rohkem maa- ja üldse lihtsamaid poisse. Spordis võisteldi nendega ägedalt. Kaklusi minu ajal enam ei olnud.

Küll oli tegemist nn kraadepoistega (neid kutsuti varem "pättideks", kuigi see nimi tähendab hoopis paadialust, sõna "kraade" tuli Tallinnast), kes vahel koolipoistele kallale tulid. Mõnikord organiseeriti koguni suuremad kambad. Saadeti uisuteelt või kinost või koolipeolt koju minevale koolipoisile

väike jõnglane ette, kes kiusas sõnadega, pani jala ette või tõukas. Kui jõmpsikat kuidagi puudutasid, tuli kogu kamp kallale.

Ümber 1930. a antud määrus, mille järgi politseiprefekt sääraseid pahandusetegijaid võis jalapealt käskotsusega karistada 30-päevase arestiga või 300-kroonise trahviga (see oli kooliõpetaja 2 kuu palk!), mõjus. Kraaded hakkasid sporti tegema ja jätsid koolipoisid rahule.

Tüdrukute koolidest oli "ametlik" läbikäimine teise erakooli "Eestikaga". "Naistemajaga" oli kord kunagi tüli, õpilaskonna vastavad esimehed (esinaised) olid millegi pärast pahuksisse läinud. Boikoteeriti "naistemaja plikasad" pidudel ja aeti kuulujutt välja, et neil olewat "suguhaigusi". Aga see tüli "roosinupukestega" (direktor oli Jaan Roos) läks peagi üle. "Eestika" plikad kutsusid end "karuohakateks" (direktor Karu järgi).

Viimane koolidevaheline "demonstratsioon" toimus 1931. a kevadel sõjalise õppuse ajal, mida peeti poistekoolidele pärast koolitöö lõppu. Kestsid 10 päeva, lektoriteks olid sõjakooli kadetid. Osa neist võttis asja tõsiselt, teine osa tegi niisama nalja.

Reaalkool ja tehnikakool pidid sügisel ühinema, tormasid viimasel päeval kokku "vennastuma". Kadettide täakide ot-sas "stehhiti" tudengite eeskujul koolimütse. Treffneri gümnaasiumi orkester oli lõpupeo puhul kohal ja kellelgi tuli mõte hakata leinamarssi mängima, mida ka tehti. See nali oli Kostale kangesti meeldinud.

Koos korraldasid koolid mitmesuguseid üritusi, tehti teatrit, deklameeriti, peeti ettekandeid. Tähistati Mait Metsanurga ja August Kitzbergi juubeleid.

Karskusringi kaudu sain kontakti pisut vanemate karsk-lastega. Need olid Ferdinand Huik (lõpetas 1929) ja Ar-tur Meil (lõpetas 1930). Huik kutsus mu neljandas klas-sis koolidevahelisse, pooleldi salajasse Õppurite Enesehari-mise Rühma (ÕER). Seal käisid ettekandeid pidamas Noor-soo Karskusliidu ja EÜS Veljesto liikmed (Olup, Eduard Treu-Laugaste, Gerda Kink, Eerik Laid ja teised). Koos käidi Üli-õpilaste Karskusühenduse ruumes, vahel ka mujal. Treffner hoidis rühmal pisut silma peal, sest mõni aasta varem oli ol-nud vasakpoolsuse pärast pahandusi Koolinoorsoo Keskliidu-ga (sinna olid mõned päris punased sisse pugenud).

ÕERis sain tuttavaks Alma Espenbergiga (hiljem Haava-mäe, abielus Hiitonen, Ingliks kutsutud, sest oli hiidlane). Ta oli minust kaks klassi ees ja mitu aastat vanem — väga heledate juustega, röömsa naeruga ja elav. Luges katkeid Marie Underi luuletusest “Rõõm ühest ilusast päevast”, mis äratas minu seni uinunud huvi luule vastu. Kohtusime hiljem Soomes ja Rootsis, ta oli üks mu paremaid sõpru (pidasime Helsingis oma sõpruse 60-aastast juubelit).

Ettekanded rühmas toimusid ühiskondlikel ja kultuurilistel teemadel. Kohati oli tunda “sotsialistlikku” ideoloogiat, aga väga tagasihoidlikult. Teadaolevalt oli ainus kommunist seal Erhard Lepik.

Minu neljandas klassis olles leidis osa liikmeid, et rühm on liiga “punane”, ja mõned astusid välja: Artur Meil, Johannes Mühlberg-Kauri, August Lellep, Erich Hindrikson, Helmut Schuster ja mina.

Tegelikult oli suurem osa rühmast lihtsalt liberaalid, osa neist radikaalsemal kujul. See oli tookordne Veljesto vaim, oli moes ideoloogitsemine (peamine õhutaja sel ajal August Annist), kohvikusotsialistegi oli vähe.

11. Kord ja kombed

Õpilased olid järjekorras korrapidajad: töid õppevahendeid klassi, tegid vahetunnil aknad lahti ja ajasid poisse klassist välja, pühkisid tahvli puhtaks, muretsesid kriiti.

Klass valis omale klassivanema. Õpetajad soovisid muidugi, et see oleks üks klassi parimaid õpilasi (vanasti olevat olnud sellel kohal “priimus”). Aga klass valis oma soovi järgi poisi, kes oli populaarne, vahel teistest pisut vanem, mõnikord ka istuma jäänud. Klassivanem seisis klassi eest õpetajate ja direktori ees, korraldas klassi “isetegevust”.

Seadusi ja reegleid oli palju. Tänaval tuli kanda kooli sini-valget vormimütsi. Riidetuse vormiks oli must või tumesinine ülikond (tüdrukutel olid ju vormikleidid). Ei tohtinud pärast kella üheksat tänaval liikuda, välja arvatud koos vanemate või muude täiskasvanutega. Vanemate klasside poisid kasutasid vahel “härrat” mängida ja kanda kaabut, nooremad kasutasid kahtlaste ettevõtmiste puhul peakattena soni (“šoge”).

Õpetati “viisakaid kombeid”; peamiselt tegid seda direktor ja Hintzer. Tervitamise küllalt keerukat rituaali. Suhtlemist

telefonis. Koolis ei tohtinud käia, käed taskus, juuksed pidid olema kammitud, küünealused puhtad, kingad viksitud.

Ägedasti võideldi suitsetamise vastu niihästi kooli tualetis kui avalikes kohtades. Alkoholi kasutamine oli nagunii keelatud. Poisid käisid salaja mõnes kõrvalisemas kõrtsis, põhimõttel "pudel õlut ja kaksteist klaasi", nagu nõök käis. Muidugi jäädi klaasist õllest oma kujutluses "täis", taheti seda näidata, hakati "laamendama" ja jäädi mõnikord vahele. Eriti ekskursionidel juhtus alatasa pahandusi. Viljandis unustati kord koolimüts kõrtsitrepile.

Kinos võis käia ainult "noorsoole lubatud" filme vaatamas. Aga käidi ka muidu — eriti Ülejõel asuvas "Illusioonis" ("Var-sakoppel"), kus näidati indiaanlaste ja põnevusfilme (Tom Mix oli tähtsaim sangar). Seal käisid õpetajad vahel kontrollimas.

Viltu vaadati ka sellele, et vanemate klasside õpilased tavatsesid õhtuti "Rüütli" (postkontorist Tillemanni kellani* ja tagasi) promeneerida. Käidi "plikse noolimas". Seda kommet ei jõudnud noomitused likvideerida.

Omavahel koolivennad sinatasid, tüdrukutele öeldi põhimõtteliselt "teie". "Sina" tütarlapsele tähendas lähemat suhet, "käimist" või oli tegemist sugulaste ja pikaajaliste tuttavatega.

Treffneristid hoidsid rohkem kokku "Eestikaga", mis era-koolina oli pisut peenem, tüdrukud rohkem hoitud ja teatud määral "mammatütred". See muidugi ei lugenud, kui oli tegemist "isiklike" suhetega.

Koolis peeti kord nädalas hommikul lühikest palvetundi aktusesaalis, mida pidasid usuõpetuse õpetajad (kes olid harilikult pastorid), vahel harva tegi seda mõni vanem õpilane.

Peale selle oli nn "Kosta palvetund", mis toimus samuti kiiresti tundide alguses ja kus võeti üles tähtsamad probleemid, ennekõike aga koolis või väljaspool kooli juhtunud pahandused. Kosta võis — krae üles tõmmatud, küür seljas ja käed taskus — demonstreerida, kuidas mõned õpilased tänaval käivad.

---

*Tillemanni kellaspaari oma väljas rippuva suure kellaga asus Promenaadi tänava ühinemise kohal Riia—Vana (praegu Ülikooli) ja Aia—Ueturu (praegu Vanemuise) ristmikuga. Praegu pole enam Promenaadi tänavatki (sellest ehitati risti üle kaubahall) ja tol kohal on uus postkontor. *Toim.*

Klassi õpilased hoidsid omavahel kokku. Kui küsiti: "Kes tegi?" ja süüdlane üles ei tunnistanud, siis ei läinud keegi ta peale kaebama.

Sidepidamiseks õpetajate ja lastevanemate vahel oli nn vahevihik. Sinna kirjutati nõrkade ainete puhul hoiatused. Aga ka märkused, kui koolis oli pahandust tehtud. "Tooge oma vahevihik siia!" oli kurjakuulutav lause. See vajalik dokument pidi alati kaasas olema ja märkusele ("Rikub tunnis korda" või midagi taolist) tuli vanematelt või "kostimutterilt" allkiri tuua. Neid võltsiti vahel: üks poiss kirjutas ja teine väristas lauda, et vanainimese allkiri oleks "loomulik".

Mõned poisid kartsid veel gümnaasiumi alamate klassideni väga vahevihiku märkusi. Oli vanemaid (eriti lesed naised üksikute poegadega), kes reageerisid vahevihiku märkusele vitsa- või rihmanuhtlusega. Seda võis poiss saada ka siis, kui tuli järeleksam või koguni istumajäämine.

Algkoolis oli karistusvahendiks nurgas seismine. Saadeti ka direktori või inspektori juurde, kes eriti kõvasti noomis.

Järgmine aste oli istuma jätmine: kas pärast tunde või pühapäeviti neli tundi. Üks õpetaja istus siis alati järelistujate ees kateedris ja tegi mingit oma asja.

Vahel kutsuti vanemad kooli ja räägiti nendega. Kõige raskem oli muidugi koolist väljaheitmine. See toimus siis, kui tabati poisid kõrtsist (eriti ekskursioonide puhul), kui oli tegemist näppamisega või ränga häbematuslega õpetajate vastu.

Kergema mooduse puhul võis õpilane eksameid tehes kooli tagasi saada. Sellega tulid toime ainult paremad õpilased, kes mingil viisil olid koolikorruga vastamisi sattunud.

Aidati üksteist kirjatööde tegemisel ja ülesannete lahendamisel. Olen ise lõputöö puhul suures saalis istudes teinud kaht eestikeelset kirjatööd korraga — endale ja minu ees istujale vaikselt ette öeldes. Saksa või inglise keele klassitööde puhul (diktaat või midagi selletaolist) võidi harrastada kiiret vihikute vahetamist, kui pinginaaber oli aines tugevam. Ta parandas naabri vigu — mitte kõiki! Teine vaatas niisama, tegi i-dele päid peale jne.

"Spikerdamine" oli õpilaste moraali järgi täiesti lubatud. Kirjutati tähtsad valemid või muidu andmed pisikeselt üles, et neid klassitöö ajal kasutada. Õeldi hädas olevale klassiven-

nale vaikselt ette. Vahel kuulsid õpetajad selle ära. Meelega valesti etteütlemisi ei mäleta ette tulnud olevat.

Kooli aastapäeva puhul korraldati näitusi kooli tööst. Seal oli vahel ühes klassiruumis näitus "Tootsi tasku" — esemed, mis õpilaste käest ära olid võetud. Näitus sisaldas lugematul arvul kadasid (kummipael hargi otsas, millega sai tulistada herneid, kuulikesi või muud), paberist tehtud lennukeid, luupe, peegleid, millega lasti klassiruumi tunginud päikesehelgil joosta mööda klassi, vahel ka õpetaja kiilaspeal. Muidugi suurel arvul raamatuid — indiaanlaste jutte, "Tallinna saladusi" jne.

Liikus saksakeelne värsistatud käsikiri "*Faust nach Schiller*", kus Fausti ja Gretcheni armulugu oli väga selgesti esitatud (ja väga heas värsis):

Gretchen: *Was ist, was bei dir so vorne steht?*

Faust: *Das ist mein Stolz und Zeitvertreib, der Unterschied von Mann und Weib.*

"Tootsi taskus" leidis ka "klassi kaitsevaime" — groteskseid kujusid, mille ees enne tunde õnne paluti. Oli nuge, millega ajaviiteks nikerdati pinkidele nimesid ja monogramme ning keerulisi riistapuid, mis õpetaja pahameeleks kõrisema või piiksuma hakkasid. Mõned "montekristod" (pisikesed reolvrid), vurrid ja palju muud. Õpilase fantaasia on elav ja leidlik.

12. Tüdrukud

Huvi tüdrukute vastu tekkis poistel nii umbes 15-aastaselt. Neid — eriti koolitüdrukuid vormimütsides — tuli ju iga päev kooli minnes ja sealt tulles vastu. Sama teed käijad olid nägupidi tuttavad.

Tantsukursusi korraldati kooli organiseerimisel III klassist alates, meil harilikult koos "Naistemaja" vastava klassiga. Filmimehe Theodor Lutsu väga brünett abikaasa Aksella õpetas enne eraldi samme ja siis tulid tüdrukud tundi. Omaette julgustükk oli neid tantsima paluda — kas ikka klaarid ära nood müstilised sammud? Oli ka üllatusi — mõni istuv tüdruk oli tõustes poisist pikem, teine, pisike, jäi tõustes sama pisikeseks. Ka nemad olid erinevate võimetega jalgu liigutades. Astuti teineteisele varba peale jne. Tehti kramplikult õpetatud samme, vaba liikumine tuli hiljem. Siis oli ka võima-

lust tüdrukuga juttu puhuda, alguses läks energia tantsimise peale.

Järgmine aste olid koolipeod. Tütarlaste kooli peole pääsemiseks oli vaja kutset. Neid siis muretseti tuttavate kaasabil mitut moodi, kui ei olnud isiklikku "pruuti". Meie kooli pidudel valvati, et "kraadeplikad", s.t need, kes gümnaasiumis ei käi, sisse ei pääseks. "Kraadepoisse" oli vahel "Naistemaja" pidudel, "Eestikas" oli kontroll rangem, sinna nad ei pääsenud. Plikad olid kohati ka pidudel koolivormis, mõnikord ilma — see andis võimaluse kleitidega võistelda ja oli hoopis kenam vaadata.

Pidudel tantsiti tole aja tantse: fokstrotti, *quick-step*'i, tangot, inglise valssi ja muidugi ka valtsert ja vahel mõnda vanemat tantsu.

Tantsudest olid "strateegiliselt" tähtsad kaks — daamide valss ja lõpuvalss. Esimene näitas, kas oli vastusümpaatiat tüdruku poolt. Osalt oli selles ka ainult viisakust — kui olid tüdrukuga mitu tantsu tantsinud, siis pidi ta ju kutsuma. Vahel ilmus kutsuma ka tüdruk, keda poiss üldse polnud tähele pannud. Lõpuvalsi ajal sai teha plaane ja kokkuleppeid tüdruku kojusaatmiseks.

Tantsu ajal oli vaja vestelda — leida tüdrukule meeldiv teema, olla humoorikas jne.

Oma kooli peole saadeti tüdrukutele kutseid või anti need isiklikult kätte. Oli suhteid tüdrukute kooliga ka sel kombel, et tehti tüdrukutele eesti keele kodutöid, mille eest tasuti kutsetega.

Poisse oli muidugi igasuguseid. Mõned olid juba noorest peast tüdrukute "võlujad", teistel ei vedanud kuidagi. Tekkisid "käimised" tüdrukutega. Nood "vahekorrad" tavaliselt väga pikad ei olnud (erinevalt näiteks Soomest ja sel ajal vist ka Rootsist, kus paarid olid pikka aega koos ja tihti abielusidki). Oli võistlemisi tüdrukute ja poiste sümpaatia pärast, tülliminekuid jne.

Kojusaatmisel oli tähtis osa jutuaajamisel maja esikus või hoovivärava juures (sees- või väljaspool). Mõned tüdrukud olid suudlustega helled, teised väga "vooruslikud". Poisi parimaks relvaks oli hea suuvärk ja oskus lõbusat naljajuttu ajada. Nöögiti teineteist. "Aasimise" komme oli meil juba kooliajast selge — nii poistel omavahel kui poistel ja tüdrukutel.

Oma tüdruku või poisiga käidi kinos, vahel kontserdil ja teatris, Toomel, Tähtvere pargis ja mujal jalutamas (ja pinkidel istudes "mõtteid vahetamas"), jõel paadiga sõitmas. Kohvikusse ei tohtinud minna, küll aga kondiitri juurde.

Võimalus vastassooga kontakti saada oli ka "Rüütli" jalu-tades. Seal lõõbiti, pilluti sõnu ja katsuti tüdrukutele "hullu juttu" ajades ligemale pääseda, "külge lüüa". Tihti andis selline taktika tulemusi. Selle peale ju mõlemalt poolt välja tuldigi. Ilusatel ja atsakatel tüdrukutel ning hea välimuse ja libeda suuvärgiga poistel läks muidugi paremini kui teistel.

Vahel korraldati mõne poisi või tüdruku pool pidusid, nn "klunkereid" väga tagasihoidlikul kujul. Pakuti teed, limonaadi, vahel joodi hulga peale pudel või paar koduveini, tõmmati suitsu, kustutati tuled toas. Tüdrukud istusid poiste süles, suudeldi jne. Midagi "moraalivastast" seal ei juhtunud. Kuigi mõned kooliõpetajad oma klassi õpilaste puhul neid pidusid taga nuhkisid, mõni rääkis koguni "orgiatest".

Tudengid käisid koolipidudel ja näppasid sealt vahel toredamad tüdrukud ära. Aga suuremat pahandust sellest ei tekkinud. Naiskooli õpetajatele tudengid ei meeldinud, neid kahtlustati, et "võrgutavad" oma suuremate kogemuste abil tüdrukuid — mida ju ka vahel juhtus.

Klass pidas oma poiste suhetel silma peal. Õeldi kohe ära, kui mõnel poisil oli liiga "vilets" tüdruk. Ja kiideti seda, kes oli saanud kätte mõne iluduse või hea kuulsusega tüdruku.

Ühe klassivenna käest küsiti, miks ta käib niisuguse "nadi" väljanägemisega tüdrukuga. "Mis sellest, peaasi, et on emane." Pärast seda küsiti igal esmaspäeval: "Noh, kuidas su emane elab?"

Nähti ka teistsuguseid kombed. Poisid olid käinud Raadi vallas külapeol ja tulid sealt ilusa lausega: "Leena, kuradi lehm, kos sa valtseri aigu ollit?" Leena oli vist sihukese jutuga harjunud, tüli ei tulnud.

Poisid olid kurvad ja vahel tigedad, kui nad maha jäeti või lubatud "trehvunksidele" korduvalt tulemata jäeti. Tüdrukud said vahel sõimukirju. Samuti olid "petetud" ja mahajäetud tüdrukud vihased, korraldasid sõbrannade abil "rännakuid" Rüütli pilkesõnade pildumisega, saatsid sõimukirju.

Üldiselt oli suhtlemine sugupoolte vahel viisakas ja toimus seltskondlikes raames. Poisid jutustasid omavahel muidugi kahe- ja ühemõttelisi anekdoote.

Mõned tüdrukud korjasid poiste pilte, neil olid koguni albumid selle jaoks.

Poiste sport oli oma kõige lähematele sõpradele üles luge-da, mitut tüdrukut oli suudeldud. Kaugemale ju selleaegne armatsemine ei ulatunud — kui vahest harukorral ja pisut vanemate tüdrukutega.

Tüdrukud hoidsid alal illusiooni, et nad pole poistest (viimaste ligi olles) huvitatud. Ingel Haavamäe, kes tuli Tartu tütarlaste gümnaasiumi Haapsalu ühiskooli, muigas selle üle, et Tartu tüdrukud kogu aeg poistest rääkisid. Temale polnud poisid mitte midagi erilist.

Sakslastelt olid päritud tüdrukute salmialbumid, kuhu kirjutati, suuremalt jaolt kulunud fraase, vahel mõni oskuslik joonistas.

Salomeks laskis end kutsuda väike, tedretäheline ja tuhm-kollase paažisoenguga tüdruk "Naistemajast". Deklameeris, näitles ja oli uhke sellele, et teda oli laval näidendis noor kooli-õpetaja otse suudelnud (harilikult markeeriti). Oli väga kena, armas ja julge jutuga Ülejõe tänava hoovis. Tuli paar korda kohtamistele, aga siis jäi tulemata. Lubas järgmine kord, aga ikka ei tulnud. Mis muidugi valmistas kogenematule poisile ränka südamevalu. Esimene armastus...

See oli 1930. a sügisel. Järgmise aasta kevade poole oli ta äkki jälle sõber, kui tänaval juhuslikult kohtusime. Tuli kohtamisele, käisime kinos jne. Lubas jälle tulla ega tulnud. Siis sai mu süda lõplikult täis. Tüdruk oli niisugune, kes poisse kiiresti vahetas. Lõpuks jäi rippuma hoopis pikaks ajaks ühepoisi külge, kes polnud mingi Don Juan. Mine tunne naise!

Nora oli koolipeol, hea figuuriga ja selgete näojoontega. Tuli välja, et oli suhteliselt "vooruslik" (suudlemise osas) ja väga õrnade kõrvadega, mis ei kannatanud suhteliselt viisakatki lori. Aga ometi kestis suhe vaheaegadega aastaid. Tüdruk oli vahel soojem ja ligidasem, järgmine kord jälle jahe. Eks see tekitanud uudishimu. Armastas pisut oma tegemistega ja võimetega hoobelda. Tal oli salapärane "peigmees" Tallinnast, keda keegi näinud polnud.

13. Pansionaadid

Esimest korda 1923. aastal linna kooli tulles elasin täditütrel Ella Kamseni juures, otse koolimaja kõrval Jaani (Ülikooli) tänaval. Korter asus katuse all Bergmanni trükikoja peal*. Tädi Ellal — nagu teda kutsusime — oli tütar Siina, kes oli minust kolm aastat vanem (siis 13) ja muidugi väga üleolev noore “maamatsi” suhtes, kraaklesime kogu aeg. Ella ise oli kaunis karmi olekuga ja minu meeleolu — kümneaastane poiss äkki kodunt ära — polnud kõige parem. Linnas elamine oli alguses ikka harjumatu.

Korteris elas veel hulk mees- ja naisüliõpilasi. Tubade väljaandmine kooli- ja üliõpilastele koos söögiga või ilma oli sel ajal paljudele vähegi suurema korteri omanikele tähtis tuluallikas.

Selles korteris asutati 1923. a naistudengite poolt korp! Indla. Kui sellest linna peal teada saadi, oli järgmisel hommikul Ella Kamseni ämmaemanda ja masseerija sildi alla ja peale kleebitud sedeleid korp! Indla nime ja värvidega. See pidi olema akadeemiliselt nõokav kommentaar uue organisatsiooni sidemetest ämmaemandaga. Tüdrukud olid muidugi tulivihased.

Olin vahepeal pool aastat koolist ära tolle palaviku tõttu. Kui ma 1925. a kevadpoolajal uuesti kooli läksin, pandi mind Vana (Ülikooli) tänav nr 1 asuvasse *Frau* Olga Kubbly saksaga (või kadakasaksa — vahe oli tihti väike) pansioni. Seal oli köögitudrukuks meie talu kauaaegne teenija Alvine Palk (Palka Liine).

Selle korteri ja maja omandas hiljem kirjastus “Loodus” ja samas korteris elas kirjastuse direktor Hans Männik.

Mina pidin pansionis muidugi saksa keelt õppima — kaugemale kui tavalised viisakusfraasid, mis mul nagunii selged, see õppimine ei viinud. Pansionis oli 6–7 õpilast, poisse ja tüdrukuid, osa neist saksa koolidest.

Pikemaks kujunes pansionis vahekord Heinrich Sekseliga. Tema isa oli Sangaste mõisa juustumeister. Oli kogunud raha ja ostnud kirjanik Mats Mötslaselt (Mart Kiirats) Nava karjamõisa Kaarepere kandis. Esimene majanduskriis (riiklike laenude “kinnikeeramine”) tuli kallale ja Seksel jäi pankrotti.

* Sama maja esimesel korrusel asub praegu ajakiri *Akadeemia*. Toim.

Noor Seksel oli vahel kummaliste ideedega, aga laialdaste huvidega ja nupukas poiss, pisut "sotsialistlik". Ta oli meie koolis minust klass taga. Tegime temaga kahe peale ajalehte, kumbki kirjutas oma numbri. Aga selle sai mingi atlase vahelt üks klassivend kätte ja hakkas meid narritama. Lühidalt lõppes mu esimene ajakirjaniku karjäär 1926. aastal. Sekselil jäi kool lõpuks majanduslike raskuste tõttu pooleli.

Kui ma gümnaasiumi I klassis olin, kolis pansionaat Aia tänavale nr 23, kus selle päralt oli kogu kahekordne väiksevõitu valge maja (varem mingile parunile kuulunud, õue peal olid endised tallihooned). Seal oli pansionäre üle kümne, poisse alumisel korrusel maksimaalselt kuus ja tüdrukuid ülemisel korrusel umbes sama palju.

Meie olime kolmekesi toas — Seksel, Karl Kask Valgast, kes käis saksa koolis, sest ta ema pidas end sakslaseks, ja mina. Kolm voodit, üks laud, kolm tooli, riided suures kapis. Kaunis paks õhk ja Kubbly-muti kokkuhoidlikkuse tõttu liiga nõrk elektripirn laes. Karl Kask organiseerus hiljem korp! Sakalasse ja ta õde Aleksandra korp! Indlasse, jätsid saksikluse maha. Karl Kask sai 1942. a Ukraina rindel surma.

Kõrvaltoas elasid Põhja-Viljandimaalt pärinevad vennad Kesad. Vanem vend August käis juba ülikoolis ja õppis matemaatikat, teda kutsusid kõik "Studioosuseks". Noorem Ernst käis reaalkoolis. Kolmandana elas seal Feliks Triefeldt. Nad läksid kõik hiljem Tšehhoslovakkiasse Brnosse (Brünn) teenilisi aineid õppima. Ernst Kesast sai arhitekt, elas lõpuks Austraalias. August mobiliseeriti 1941. a suvel, aga tuli kodumaale tagasi. Feliks Triefeldti kohtasin New Yorgis. Kõik kolm olid korp! Väinla asutajad ja tegelased.

Tänu eriti August Kesale oli pansionaadi kasvandike miljöö ergas ja mõtlemisele sundiv. Arutati kõiksugu maailma asju igast kandist.

Oli muidugi ka probleeme pansionaadi poiste ja tüdrukute vahel. Ernst Kesale ja ühele saksa koolis käivale plikale oli Kubbly-mutt veel õigel ajal peale sattunud. Käis pansionaadis ka muti tüdretütar, blond ja priske Ingrid, kes oli advokaat Roman Tarraski (endine Rápina kandi Tarask) tütar.

III klassis läksin tagasi Ella Kamseni juurde. Olime kolmekesi ühes toas: keegi Raudseppade sugulane Võrumaalt ja Erich Jakobson (hiljem Märt Järve), Koosa möldri poeg. Olime

temaga palju ka varem koos olnud, samaealised poisid. Erichil oli mitmesuguseid "ettevõtmisi" väljaspool kooli, tal jäi gümnaasium lõpetamata, hiljem töötas Koosa pangas ja siis ETKs, kuuldavasti oli vahepeal 17 aastat Siberis.

V klassis elasin üksi Ella suurde tuppa sisseehitatud putkas, see osutus külmaks ja ebasobivaks. Nii olin viimase poolaasta jälle Olga Kubbly pansionaadis. See asus tookord Promenaadi (Võidu) tänaval otse Tillemanni kella peal. Seal oli tore aknal kõhutada ja vahtida "Naistemaja" plikasad, kui need koolist tulid.

Pansion oli väiksemaks muutunud. Olin samas toas Lembit Velneriga Valgamaalt, tal oli üks jalg "šiinis", ja Hans Murdiga (Murrut). Tema kolis hiljem Tallinna ja seal ning Soomes oli temaga kokkupuutumisi. Kõrvaltoas elas pisut noorem Jaan Fischman, hiljem Helmeste, mu hilisem kaasvõitleja.

Alates umbes neljandast klassist muutus lugemus — aja- viitekirjanduse asemel tuli see osa maailmakirjandusest, mis kooli ja linna raamatukogudes eesti ja saksa keeles oli kättesaadav. Suur elamus oli, kui hakkasin nii palju inglise keelest aru saama, et sain lugeda kergemat ilukirjandust (kriminallid, Wodehouse'i jne) ja eriti populaarteadust.

Kui lihtsalt ja selgelt väljendasid end inglased võrreldes sakslastega, kelle populaarnegi tekst oli baroklikult pikitud "filosoofiaga" ja kippus teeskleva "sügavamõttelisust" ("*Tiefsinnig und dumm!*"). Inglaste ajaloolistes käsitlustes puudus oma rahva saavutustega hooplemine, mis saksa ajaloost igal leheküljel vastu vaatas.

Kinos käisime ohtrasti, nendes piirides, mis oli lubatud. Kui tütarlapsed mängus, siis tuli muidugi minna armastusfilme vaatama, muidu vaadati seiklusi ja "mehelikumat". Filmid, mida näidati, olid valdavalt saksa päritoluga. Meie tüdrukute ideaaliks olid saksa näitlejad. Lauldi, mängiti ja ümisedi saksa šlaagreid.

14. Kaitsevägi

Läksin kohe pärast gümnaasiumi lõpetamist 1931. aasta suvel vabatahtlikult kaitseväkke (normaalselt võeti 21-aastaselt), et see saaks eest ära.

Sattusin Võrru 8. üksikusse jalaväepataljoni. Seal oli kahe kompanii peale vist 10 gümnaasiumi lõpetanut. Käitumine

meiega oli suhteliselt viisakas. Pääsesin poolkogemata mitteametlikuks kompanii kirjutajaks ja võtsin väliõppustest suhteliselt vähe osa.

Kompaniitülemaks oli sakslane kapten Erich Schönhardt, sakslastest ohvitseri oli üldiselt ohtrasti. Väljaõppes pandi võib-olla liiga palju rõhku välisele drillile. See oli Vene aja pärandus (nagu ka ajateenijate peade paljaks ajamine). Maastikulises väljaõppes oli peaarõhk luuretegevusel. Jätkus Vabadussõjas kogetud stiil — see oli ju olnud (välja arvatud Narva all) peamiselt partisanisõda väikeste üksuste vahel. Sõdurite kohtlemises ohvitseride ja eriti allohvitseride (“nahkade”) poolt oli tsaariaja maiku juures.

Vabal ajal käisin kaks korda raudteega Pindis täditütart Anna Petersit vaatamas.

Veltveebli soovitusel määrati mind pärast 3-kuise noorsõduriaja lõppemist Tallinna velskrikursustele. Osalt sellepärast, et mu vasak silm nägi halvasti.

Sõitsin Tallinna Kaitseväe Keskhaigla juurde. Seal oli kohal juba “vanem kursus”, kõik gümnaasiumi lõpetanud poisid, mõni teistest viis-kuus aastat vanem. Meie kursusel olid umbes pooled keskkoolipoisid.

Haigla komandandiks ja meie tülemuseks oli pisut närviline kapten Kaasik. Tegi oma ootamatute tujudega muidu mõnusa elu vaheldusrikkaks. Korraldas kandraamidega “sanitaar-rivi”, mille üle avalikult naerdi.

Õppetöö seisis loengutes ja praktikas eriosakondades Kaitseväe Keskhaiglas, anti umbes halastajaõe väljaõpe. Kogu asutus paiknes Lasnamäe veerul. Puupapi vabrik mäel lehkas, aga sellega harjus.

Hilisematest tutvavatest olid kursustel Ilmar Kiisel ja Johannes Künnapuu. Nemad olid vanemal kursusel, kus käis äge filosoferimine ja maailmaprobleemide arutamine. Üks vanematest poistest katsus ettevaatlikult süstida “eesrindlikku” (kommunistlikku) ilmavaadet. Sel ajal hakkas aktuaalseks muutuma ka vapside liikumine.

Tallinnas kohtasin uuesti Hans Murrutit, kes oli olnud Kubbly pansionaadis, ja tema sõpru, sportlikke vendi Jürgen-seid (Suur Jüri ja Väike Jüri). Nendega tuli kokkupuutumisi hiljem, Suure Jüri ja Soomes. Käisin linna pääsesdes nende pool, tihti erariides. Kaitseväest vabanesin 1932. a suvel.

VI. ÜLIKOOLI AEG

1. Kultuurilooline taust

Ülikool (*universitas*) oma praegusel kujul pärineb XII sajandi keskpaiga Prantsusmaalt (Pariis) ja Itaaliast (Bologna, Salerno). Üliõpilased palkasid endile õpetajad või töötas õpetajate kogu (*collegium*), mis nõudis palka õpetamise eest. Katoliku kirik võttis hiljem ülikoolid üle, veel hiljem riik.

Üliõpilane (skolaar) tõusis õppimise jooksul järgmistesse kraadidesse: *Baccalaureus* (*Bachelor*), *Candidatus*, *Magister* (*Maitre*, *Master*), *Doctor*. Tartus oli laialt tarvitusel saksa sõnast *Student* või *Studiosus* (üliõpilane) rahvapärastatud nimetus "tudeng".

Tartusse asutas ülikooli 1632. a Rootsi kuningas Gustav II Adolf. Õppetöö katkes venelaste rünnaku tõttu 1656. aastal, jätkus 1690–1699 Tartus ning 1699–1710 Pärnus.

Vene tsaarivalitsus avas Tartus saksakeelse ülikooli 1802. a, kuhu pikapeale siirdus õppima ka eestlasi. Vene riigi piirides tegutsev ülikool pidi noored õpihimulised mehed isoleerima lääne poolt tulevatest "kardetavatest" (valgustusaja ja Prantsuse revolutsiooni) ideedest. 1880. aastate keskpaiku määrati ülikooli õppekeeleks vene keel. Eesti ülikool avas oma ukse Tartus 1. detsembril 1919.

Üliõpilased hakkasid kõikjal varakult organiseeruma. Alguses päritolu järgi (natsioon, osakond), see vorm on säilinud Põhjamaadel. Saksamaal tekkisid XVIII sajandi lõpul korporatsioonid. See organiseerumismvorm jõudis baltisakslaste vahendusel ka Baltikumi. Tartus asutati esimesed saksa korporatsioonid XIX sajandi alguses geograafilisel alusel (*Curonia* 1808).

Eestlased katsusid kaks korda tulemusteta oma korporatsiooni asutades saada võrdseid akadeemilisi õigusi sakslastega (1881, 1890). Eesti üliõpilaste koondisest arenes Eesti Üliõpilaste Selts, mis kuni 1907. aastani koondas kõiki eesti üliõpilasi. Siis hakkas tekkima uusi organisatsioone (nende hulgas ka korporatsioone).

Loetleksin minu tudengiajal Tartus tegutsenud eesti organisatsioonid, nende asutamise aja ja asutajate võimaliku varasema akadeemilise päritolu.

Meesseltsid: Eesti Üliõpilaste Selts (1870, sisestruktuurilt korporatsioon), Põhjala (1884 Peterburis), Ühendus (1906 Tartus), Liivika (1907 Riias Vironiast lahkunute poolt), Raimla (1923 Ühendusest lahkunute poolt), Concordia (1923).

Segaselts: Veljesto (1920 EÜSist lahkunute poolt).

Naisseltsid: Eesti Naisüliõpilaste Selts (1911), Ilmatar (1920 ENÜSist lahkunute poolt).

Meeskorporatsioonid: Vironia (1900 Riias), Fraternitas Estica (1907 EÜSist lahkunute poolt), Sakala (1909 EÜSist lahkunute poolt), Ugala (1913 Fr. Esticast lahkunute poolt), Rotalia (1913 Peterburis Põhjalast lahkunute poolt), Fraternitas Livienensis (1918), Revelia (1920 Sakalast lahkunute poolt), Fraternitas Tartuensis (1929).

Naiskorporatsioonid: Filiae Patriae (1920), Indla (1924), Lembela (1924), Amicitia (1924).

Oma organisatsioonid olid ka sakslastel, juutidel ja venelastel.

Eesti Korporatsioonide Liit (EKL) asutati 1915. a, Eesti Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liit rajati iseseisvuse lõpu-aastail.

2. Tudengi linn

Tartu tagantjärele*

Tartu linna välispildi võiks skitseerida järgmiselt.

Tartu omaaegsest hiilgeajastust hansalinnana Liivimaa orduriigis oli säilinud Toome varemete ja Jaani kiriku telliskivigootika. Barokkmaju leidis Gustav Adolfi ja Ülikooli tänavate rajoonis. 18. sa-

---

*Avaldatud artiklina *Tulimullas* (1981, nr 1) ja koguteoses *Aeg kirju ei kuluta* (1986), siin redigeeritud kujul.

jandi teisest poolest pärinevad Kivisild ja Raekoda. Möödunud sajandi esimene pool jättis oma jäljed linnapilti ülikooli valge ja kõrge hooned ning teiste klassitsistlike ehituste näol. Sajandi teisel poolel katseti aimata järele mitmeid vanemaid ehitusstiile (neogootlik Peetri kirik). Jõukamaks muutuvat linna sajandivahetusel iseloomustasid juugendstiilis pärjelimajad, aga ka juba eestlaste oma ehitused ("Vanemuine", Eesti Üliõpilaste Selts, Pauluse kirik). Mõned moodsamad ehitused jõuti püstitada vabariigiaegses linnas (Eesti Pank).

Kõigi nende ehituste ümber asus ikka veel ühe- ja kahekorruseliste puumajade mass kõrgete plankude ja hoovivärvatega, mõne maja fassaadil rikkalikult puunikerdusi. See pani linna külastavaid välismaalasi Tartut võrdlema — paraku õigusega — Venemaa provintsilinnade troostitu arhitektuuriga. Pilt oli siiski muutumas.

Linn asus jõe orus ja selle kallastel. Toome pealt vaadates võis majakatuste vahel näha rikkalikult rohelist, Emajõe sinist paela ja kaugemal viljakaid põlde. Vaade Tähetorni mäelt on meelitanud mitu poeeti luuletama. Rohelist leidis peale Toome, Emajõe servade ja Tähtvere pargi mitmel pool majade vahel — aedu ja puid. Soome kirjanik-kriitik Tatu Vaaskivi sattus esmakordselt linna külastades vaimustusse Tartu looduse "lõunamaisest lopsakusest".

Tartu asus keset põllumajanduslikult edenenud maad, linna naabervallad Raadi, Luunja, Tähtvere jt olid tuntud oma jõukuse poolest. Maarahva osa linnapildis koondus peamiselt Emajõe-äärsetele turuväljakutele ja Üle-Emajõe (tudengikeeles "*Trans-Embach*") asuvasse sissesõiduhuovidesse, kuhu oli võimalik hobune ja vanker "parkida". Iseseisvusaegne talurahvas oli juba küllalt jõukas nii hobuse-vankri kui riietuse poolest — aga muidugi ikka veel küllaltki koduvillane.

Linnarahva enda riietus ja olek oli küllaldaselt mitmekesine — alates ikka veel linnapildis esinevast sandist ja Emajõe ääres askeldavast habemikust Peipsi-äärsest venelasest kuni "peenikeste" inimesteni, kes oma riietusele suhteliselt palju rõhku panid — mida ka välismaalased märkasid. Korterite sisustus oli seevastu suhteliselt tagasihoidlik.

Ja peakatete värvikus! Tartu oli koolilinn, mitmevärvilisi koolimütse nähtus kõikjal nii poiste kui tüdrukute peas, kokku pidi nende kandjaid olema mitu head tuhandet. Lisaks tudengite värviteklid (pidulikel puhkudel ka valged üldmütsid), neid võis ka olla tuhande ümber. Politseinikud, sõjaväelased ja mitmesugused mundrikandjad ametimehed aitasid värvikirevust suurendada.

Linna keskus asus Riia ja Laia tänava, Toomemäe ja ülejõelise Narva tänava vahel. Raekoja platsil peeti paraade, tudengite rongkäigud liikusid ikka samas kesklinnas.

Tartu asetses igivanas teede ristluspaigas — seal, kus jõekaldad suhteliselt kitsa oru moodustasid. Maanteed viisid Narva, Tallinna, Viljandisse, Valka ja Võrru. Raudteeliin lõikas linnast läbi. Emajõe alamjooksul sõitsid laevad ja Peipsi-äärsete venelaste lodjad. Ülemine osa oli paadisõitjate ja purjetajate päralt, seda mööda jõuti Kvistentali väljasõidupaigale. Luhtadel kahel pool linna käidi suviti päevitamas ja suplemas.

Väljastpoolt tulnud koolilaps või tudeng — milline side oli temal linnaga? Tutvuskonda kuulusid “kostimutter” või toa väljaüürija, lähedane vürtsipoodnik, pesukoja, sauna ja kino personal. Tudengitel oli suuremalt osalt mingi organisatsioon ja sealt saadud sõbrad. Sügavamale väljast linna õppima tulnu ei suutnud sukelduda. Nood Tartusse studeerima tulnud näevad linna tagantjärele romantiliste silmadega, tartlane ise realistlikumalt.

Kohalik elanik märkas, kui palju oli Tartus veel mitut sorti täis-, pool- ja veerandsakslust. Sakslastel oli suhteliselt palju koole, nende kuulus Jaani kirik. Aga nende hulgas hakkas toimuma tagasi-rahvustumise protsess. End sakslasteks pidavate vanemate lapsed läksid tihti eesti koolidesse. Saksa koolides käinud liitusid tihti eesti akadeemiliste organisatsioonidega.

Meie elasime suures Kesk-Euroopa mandrilises kultuuriringis, mis mõjutas meie käitumist ja suhtumisi. Selle ringi pärmiks ja aluseks oli ajalooliste tingimuste tõttu paratamatult saksa keel ja kultuur. Olime saksa keele peal üles kasvanud, “haritud inimese” tunnuseks oli, et ta oskas saksa keelt lugeda ja enam-vähem rääkida.

Vahe meie mandrilise “tsivilisatsiooni” ja näiteks soomlaste põhjamaise orientatsiooni vahel tuli ilmsiks soome üliõpilastega suheldes. Nemad olid meist tunduvalt rikkamad ja osalt vahest ka tugevama hariduspõhjaga. Aga omavahelises suhtlemises olime meie seltskondlikult vilunud, “libedamad” meile sisse treenitud mandriliste viisakusevormidega (eriti sugupooltevahelises suhtlemises). Meie olime sõnaosavamad, meie reageeringud olid kiiremad, vastastikune sõbralik nõökimine (igivana akadeemilise terminiga “aasimine”) juba koolieas selgeks harjutatud. Baltikumis palveldud sõnaosavusele olid ka välismaalased tunnustust andnud.

Sama kehtib muide kogu Vahe-Euroopa puhul, mis ulatus Eestist üle Läti, Leedu, Poola, Tšehhoslovakkia ja Ungari Austriasse. Kahe agressiivse suurrahva vahel elamine andis enesekaitsevahendiks hea suuvärgi ja iroonia (ka eneseiroonia) relva.

Tartu oli põllumajanduslikult jõuka suure maakonna linn, vähese tööstusega, kohaliku kaubandusega, Kagu-Eesti majanduslik keskus. Linn omas suurkäitist, millel linna materiaalses ja vaimses elus oli suur osa alates möödunud sajandi algusest. Ülikool andis Tartule tema näo ja paiga.

Ülikooli õppejõudude arv kõikus 300–400 vahel, üliõpilaste arv 3000–5000 vahel. Vabariigi ajal oli ülikooli sisse kirjutatud kokku 17 600 üliõpilast, ülikooli oli lõpetanud 5600 noort. Koos ametnikega ja töolistega oli ülikooli teenistuses korraga vähemalt 1000 isikut. Niisiis oli ülikool majanduslikult tähtis suurkäitis.

Tartu oli olnud "eesti elu" keskpaik sellest ajast, kui Johann Vol-demar Jannsen 1864. a Tartusse kolis, *Eesti Postimeest* välja hakkas andma ja "Vanemuise" seltsi juhtima. Hiljem oli Tartu peale ülikooli veel Jaan Tõnissoni ja *Postimehe* linn. Nn Tartu vaim, mis oli ole-muselt suhteliselt liberaalne (vabameelsem ka Jaan Tõnissonist), oli oluliselt ülikooli vaim.

Eesti ülikool oli loomulik jätk juba 116 aastat töötanud ja sak-sakeelsena asutatud ülikoolile, millele umbes 1885. aastast alates katsuti anda vene provintsiülikooli ilmet. Ülikooli põhimentaliteeti need aastad ei suutnud muuta. Tartu ülikooli õppejõudude hulgas oli alati olnud rahvusvaheliselt kuulsaid teadlasi, selle õpilastest olid paljud siirdunud läände ja omandanud hea maine.

Tartu tudeng oli nagu teisedki üliõpilased kaksikolend, kes elas rööbiti ülikoolielu ja üliõpilaselu.

Ülikooli elu oli loengud, seminarid, praktikumid, kursused, eksa-mid. Sihiks oli saada kätte igatsetud diplom ja selle kaudu ühiskon-nas parem positsioon, isiklikult meeldiv ja õpingute kaudu tuttavaks saanud töö. See võis olla ka teadusliku uurimustöö janu rahulda-mine.

Tartu ülikool oli — eriti alguses — võrdlemisi vaba õppeasutus. Enamik tudengeist olid "omaette härrad", võisid külastada loenguid ja sooritada eksameid isiklike soovide ja võimaluste järgi, tihti üsna vabas tempos ja järjestuses. Kindla kursustesüsteemi rakendamine toimus ainult praktilistes teaduskondades. Tartu tudengil oli või-malik harrastada üliõpilaselu. Ja mõnelgi moodustas see paraku tähtsama elusektori kui õppimine. Olude ja ajavaimu muutuse tõttu hakati küll õpinguid ikka tõsisemalt võtma. Organisatsioonide va-nemad liikmed hakkasid kurtma, et noortel ei jätku enam aega, kõik tahavad kiiresti valmis saada.

Väljapoole nähtus üliõpilaste vaba aja veetmine rohkem kui õppi-mine. Juba selle tõttu, et osa tudengeid kandis välismärke värvitek-lite näol. Ka muidu oli Tartu üliõpilaselu väga mitmekesine, koguni kirev. See tähendab ühtlasi, et eluvormid polnud kuidagi nivelleeritud ja et igauhel olid võimalused kasutada organiseerumisel just temale sobivat vormi. Tegelikult organiseeruti väga mitmesugus-te tegurite ajal — vanemad, sugulased, koolisõbrad, majanduslikud võimalused mõjutasid organisatsiooni valikut.

Üliõpilaselu põhi oli, nagu meie linnakultuur üldse, mandriliselt saksalik, osalt baltisaksalik. Baltisakslased olid ülikooli varasema

ajaloo vältel arendanud välja oma liitumisvormid, mis olid Saksamaa omadest mitmeti erinevad. Need võeti eestlaste poolt möödunud sajandi lõpul üle, sest muid eeskujusid sel ajal kuskilt võtta polnud. Enda maksmapanekuks sakslaste kõrval oli vaja mahutada end nendes vanadesse vormidesse. Pärast sajandivahetust toimus aremine mitmes suunas. Põhiskeem tekkis varsti: Eesti Üliõpilaste Seltsist paremal seisis korporatsioon Fraternitas Estica ja vasakul üliõpilasselts Ühendus.

Iseseisvusaegses ülikoolis oli lai skaala organisatsioone nii noormeestele kui tütarlastele. Et need täitsid suurt vajadust, näitab asjaolu, et organiseerumatud tudengid ("metsikud") moodustasid suhteliselt väikese protsendi (tütarlaste juures oli nende osa suurem).

Psühholoogid on väitnud, et noor arenev inimene vajab mingit gruppi eneseteostamise baasiks. See peab olema suurem kui perekond, aga väiksem kui rahvas. Ja see ei tohiks olla kutseliselt piiratud. Teadusalalistel organisatsioonidel olid oma tegevusväljad.

Niisuguse grupi moodustas üliõpilasorganisatsioon. Selle liikmetel olid tihedad isiklikud sidemed. Sissepoole sunnitud suhetele vastukaaluks pöörati vahel okkad väljapoole. Võisteldi, vaieldi, tülitsetigi. Kiideti ennast ja langetati alahindavaid väljendusi teiste organisatsioonide või nende liigi kohta ja muidugi hinnati end üle. Aga koostöö üliõpilaskonna raamides toimus.

Liitumine sellise grupiga oli eluaegne. Vilistlased (ülikooli lõpetanud) etendasid tähtsat osa nii majanduslike toetajatena kui abistajatena ametiredelil. Oli ju meil tundmata Põhjamaadel kasutatav avalik kandideerimine ametikohtadele erapooletult hinnatud teenete järgi.

Üliõpilane leidis organisatsioonis sõpru ja tuttavaid, koduse klubiõhkkonna, võimaluse end avaldada ja teiste arvamusi kuulda. Mitte ükski ametlikel koosolekuil, vaid võib-olla rohkem igapäevase kokkupuutumise ja vestluse juures. Maailma asjad võeti ühel või teisel viisil kõne alla.

Tudeng sai enamikus organisatsioonides ka "välist lihvi". Talle õpetati, kuidas ühes või teises olukorras käituda, tutvustati seltskondliku suhtlemise kombeid ja reegleid. Ta harjus vabalt liikuma, olles teadlik olukorra nõuetest. Polnud ju vaja kohmetust tunda. Selles osas oli vahesid eri organisatsioonide juures. Tuleb märkida, et need vahed iseseisvuse lõpul hakkasid kahanema. Ühelt poolt vähenes liigne "lihvimine", teiselt poolt märgati, et on vaja kuskilt maanurgast tulnud noort ka selles osas "haritud inimeseks" muuta.

Suhtlemises teise sooga olid olukorrad ja reeglid keerukamad. Ka tudengite kohta kehtis Baltimail ikka veel viktoriaanlik reegel, mille järgi noormehele oli erootilises sektoris palju rohkem lubatud kui neiuale. Erootiliselt võidukas noormees oli "kangelane" (tihti ka

tüdrukute meelest), samasuguse neiu kohta kasutati halvustavaid väljendusi (eriti neidude poolt). Nii elasid noored mehed tihti kaksikelu. "Viisakas pruut" (tihti akadeemiline) esinemiseks ja võimalikuks hilisemaks abiellumiseks ning "ihuline armastus" loomulike füsioloogiliste tarvete rahuldamiseks. Viimane oli tihti pärit madalamatest sotsiaalsetest kihtidest, aga mitte alati. Eelmainitud eri naiskujud võisid ka kokku langeda. Tütarlapse elu selles sektoris oli muidugi sootuks keerukam.

Tihe side organisatsiooni liikmete vahel oli võimalik, sest linn oli väike. Pooletunnilise jalutuskäiguga pääses igast linna servast kohale. Ametlikult käidi koos kaks korda nädalas — koosolekut pidamas ja aega veetmas.

Akadeemiline Tartu ei elanud ainult ülikooli asutuste ja organisatsioonide seinte vahel ega jalutanud välismärkidega või ilma tänavail. Seda jätkus ka kohvikutesse, kodudesse ja seltskonda. Kui Tallinnas tihti raha andis isikule mõõtmed, siis oli Tartus akadeemiline tiitel ja organisatsiooniline kuuluvus see, mis määras haritlase koha seltskonnas. Kellestki juttu olles nimetati ennekõike ta akadeemilist kuuluvust, mis oli nagu hädavajalik lisand nimekaardil.

Kuidas Tartu — niihästi linn kui ka akadeemiline "riik" selle sees — oleks normaalsetes oludes arenenud, on raske öelda. Teatud tendentsid olid siiski märgatavad. Linnas toimus muudatus tööstuse arendamise poole, linn kasvas ja muutus jõukamaks, välisilme ja kord paranesid. Ülikoolis hakati rohkem eelistama kursuste süsteemi, sihikindlat ja organiseeritud õppetööd. "Vaba tudengi" avaldumisvõimalused kitsenesid. Ratsionaalne mõtteviis nõudis rõhu asetamist õppimisele, üliõpilaselu jaoks jäi vähem aega.

(Järgneb)

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igäühele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe ironiaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlestega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–12; 1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbriga eest 16 krooni ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1996:

USD 44, DEM 63, FIM 188, CAD 59, FRF 216, SEK 305, GBP 28, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12 and single issues for 1996:

USD 4, DEM 6, FIM 16, CAD 5, FRF 18, SEK 26, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Lloyds Bank PLC, London, LOYDGB2L; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1996

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

The future of Finno-Ugric republics in Russia and in the world. I ..... <i>Rein Taagepera</i>	2245
In memory of Carl Schirren ..... <i>Andres Kärssin</i>	2276
The scholars of Tartu and the Russian Geographical Society. ..... <i>Ott Kurs, Linda Kongo</i>	2284
Traditions of regional studies and regional development at the Uni- versities of Tartu and Turku ..... <i>Olavi Granö</i>	2297
Denmark's attitude to the Baltic states in 1940–1950 . <i>Peter Kyhn</i>	2304
Miniatures ..... <i>Karl Rumor</i>	2320
Homosexuality and the Catholic moral theology . . . <i>Ylo M. Pärnik</i>	2329
The meaning of perversion ..... <i>Timo Airaksinen</i>	2348
On ecocriticism ..... <i>Tiiu Speek</i>	2373
Dumézil's heritage ..... <i>Jaan Puhvel</i>	2381
The subject and history of logic. II ..... <i>Tanel Tammet</i>	2390
<i>Review: Difficult choices. Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused.</i> Koostanud Eero Loone. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofia osakond, 1995. .... <i>Margo Laasberg</i>	2404
<i>Review: Informative interviews. Pertti Virtaranta. Suomen suostuneita: Kielimiehiä ja kulttuuripersonia.</i> Toimittanut Jaakko Yli-Paavola. (Suoamalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 624.) Vammala, 1995. .... <i>Paul Alvre</i>	2413
Editorial note. Summaries	2423
What has stuck in my mind: Episodes and moods. III . . <i>Arvo Mägi</i>	2433

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163